

ГАЛИЧ

ВИПУСК 3

З Б І Р Н И К Н А У К О В И Х П Р А Ц Ї

Лілея-НВ
Івано-Франківськ
2018

УДК 94 (47.867) (08)

ББК 63.3(4УКР)я43

Г 15

Галич. Збірник наукових праць. — Вип. 3. / За ред. М. Волощука. — Івано-Франківськ : «Лілея-НВ», 2018. — 298 с.

У збірнику наукових праць вміщено статті і матеріали, присвячені різноманітним питанням історії міста Галича. До авторського колективу входять дослідники українських і зарубіжних університетів та науково-дослідних установ. Видання адресоване широкому колові читачів, зацікавлених історією рідного краю і його зв'язками з країнами Європи та світу.

Редакційний комітет

Василь Іваночко (Івано-Франківськ, Україна),
Богдан Томенчук (Івано-Франківськ — Коломия, Україна),
Ігор Коваль (Івано-Франківськ — Галич, Україна), Віталій Нагірний (Краків, Польща),
Андрій Стасюк (Івано-Франківськ — Галич, Україна)

*Затвердила до друку вчена рада Державного вищого навчального закладу
«Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
1 березня 2018 р., протокол № 2*

© ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2018

© Факультет історії, політології і міжнародних відносин, 2018

© Центр медієвістичних студій, 2018

© Видавництво «Лілея-НВ», 2018

ISBN 978-966-668-456-4

З МІСТ

Переднє слово	7
АРХЕОЛОГІЯ ДОЛІТОПИСНОГО ТА КНЯЖОГО ГАЛИЧА	9
<i>Богдан Томенчук (Коломия — Івано-Франківськ, Україна).</i>	
Археологія долітописного Галича як культового і релігійного центру «Великої Білої нехрещеної Хорватії»	10
(до питання про заснування Галича в другій половині X ст.)	10
<i>Bohdan Tomenchuk (Kolomyia — Ivano-Frankivsk, Ukraine)</i>	
Archeology of the preannalistic Halych as a cultural and religious center of the «Great White unbaptized Croatia» (to the question of the founding of Halych in the second half of the 10th century)	10
<i>Анета Големб'ювська-Тобіаш (Пльзень, Чехія).</i>	
До питання етнічної інтерпретації ранньосередньовічних поховань кочівників у Крилосі	54
<i>Aneta Golebiowska-Tobiasz (P / zeň, Czech Republic)</i>	
A causation to the «ethnic» interpretation of the early medieval nomadic graves from Krylos	54
СТОРІНКИ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ТА РАНЬМОДЕРНОЇ ІСТОРІЇ МІСТА	81
<i>Олександр Головка (Київ — Кам'янець-Подільський, Україна).</i>	
Княжий Галич: дискусійні питання виникнення міста і його розвитку як столиці землі-князівства	82
<i>Oleksandr Holovko (Kyiv — Kamianets-Podilskyi, Ukraine)</i>	
Princely Halych: argumentative issues of the city's emergence and development as the capital of the Land-Principality	82

<i>Леонтій Войтович (Львів, Україна).</i>	
Коли було зруйновано Успенський собор у Галичі?	107
<i>Leontiy Voitovych (Lviv, Ukraine)</i>	
When was Assumption cathedral destroyed in Halych?	107
 <i>Зеновій Федунків (Івано-Франківськ, Україна).</i>	
Ангул Галицького старостинського замку	119
<i>Zenovii Fedunkiv (Ivano-Frankivsk, Ukraine)</i>	
Angul of Halych Starostynskyi Castle	119
 ГАЛИЧ У ВОЛОДІННЯХ ДИНАСТІЇ ГАБСБУРГІВ	137
 <i>Андрій Чемеринський (Галич, Україна).</i>	
Отець Николай Винницький:	
парох міста Галича та суспільно-політичний діяч	138
<i>Andriy Chemerynskyj (Halych, Ukraine)</i>	
Priest Nykolaj Vynnytskyj: pastor of Halych	
and a socio-political figure	138
 <i>Назарій Христан (Чернівці, Україна).</i>	
«Нашъ Галичъ»: конструювання образу Данила Романовича	
в історичному наративі галицьких русофілів	160
<i>Nazarii Khrystan (Chernivtsi, Ukraine)</i>	
«Нашъ Галичъ»:	
The constructing image of Danylo Romanovych	
in the historical narrative of Galician Russophiles	160
 ГАЛИЧ: ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ	175
 <i>Андрій Стасюк (Івано-Франківськ, Україна).</i>	
Документ галицької земської канцелярії XV сторіччя	
про майнові стосунки місцевої шляхти	176
<i>Andrii Stasiuk (Ivano-Frankivsk, Ukraine)</i>	
Document of the Halych Land Chancellery of the 15th century	
on the property relations of local nobles	176

<i>Мирон Капраль (Львів, Україна).</i>	
Галицький літопис кінця XVIII ст.	184
<i>Myron Kapral (Lviv, Ukraine)</i>	
Halych Chronicle of the late 18th Century	184
 <i>Віталій Нагірний (Краків, Польща).</i>	
Старі зображення Галича із фондів	
Національного музею у Кракові	212
<i>Vitalii Nahirnyi (Krakow, Poland)</i>	
Old images of Halych from the funds of the National Museum	
in Krakow	212
 ГАЛИЧ НА СТОРІНКАХ ІНОЗЕМНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ. ПЕРЕДРУКИ	221
 <i>Олег Іоаннісян (Санкт-Петербург, Росія).</i>	
Нові дослідження однієї з пам'яток галицького зодчества	
XII сторіччя	222
<i>Oleg Ioannisyan (Saint-Petersburg, Russia)</i>	
New date on one of the monuments of 12th-century Halych	
architecture	222
 <i>Павло Раппопорт (Ленінград, Росія).</i>	
Руська архітектура X–XIII ст. Каталог пам'яток. Галицька земля	
(витяг з авторської монографії)	242
<i>Pavel Rappoport (Leningrad, Russia)</i>	
Rusian architecture of the 10th–13st centuries.	
Catalog of monuments. Halych Land	
(excerpt from the author's monograph)	242
<i>Іван Могитич, Роман Могитич (Львів, Україна).</i>	
Особливості техніки мурування і архітектурних форм	
галицько-волинського зодчества (X–XIV ст.)	252
<i>Ivan Mogytych, Roman Mogytych (Lviv, Ukraine)</i>	
Peculiarities of stone building techniques	
and architectural forms of the Galician-Volhynian architecture	
(10th–14st centuries)	252

<i>Малгожата Сморг-Ружицька (Краків, Польща).</i>	
Церковне мистецтво Галицько-Волинської Русі. Мистецька симфонія візантійсько-руської і романської традиції	273
<i>Małgorzata Smorąg-Różycka (Krakow, Poland)</i>	
Church art of Galician-Volhynian Rus. The artistic symphony of the Byzantine-Rus' and Romanesque tradition.	
(excerpts from the article)	273
 ХРОНІКА	283
 <i>Андрій Чемеринський (Галич, Україна)</i>	
Філателістичні подарунки Галичу – з нагоди Дня Незалежності України та 650-річчя з часу надання маґдебурзького права	284
<i>Andriy Chemerynskyj (Halich, Ukraine)</i>	
Philatelic gifts to Halych on the occasion of the Independence Day of Ukraine and the 650th anniversary of granting the magdeburg rights	284
 <i>Андрій Чемеринський (Галич, Україна)</i>	
«Міжвоєнний Галич: 1919–1939 рр.» – календар на 2018 р.	
<i>Andriy Chemerynskyj (Halich, Ukraine)</i>	287
«Interwar Halych: 1919–1939» – 2018 Calendar	287
 <i>Володимир Козелківський,</i>	
<i>Андрій Чемеринський (Галич, Україна)</i>	
Карта пам'яток Галича (2018 рік)	290
<i>Volodymyr Kozelkivskyi,</i>	
<i>Andriy Chemerynskyj (Halich, Ukraine)</i>	
Halych monuments map (2018)	290
 IN MEMORIAM	291
 АВТОРИ	293

Переднє слово

вазі шановного Читача презентовано третій випуск збірника наукових праць *«Галич»*, щорічника, спрямованого на всебічну популяризацію історії славного княжого та церковного (єпископського і митрополичого) осередку Галицької землі, Прикарпаття і України загалом. Ставши впродовж останніх кількох років свого роду мейнстрімом друкованої продукції такого типу, наше видання в рамках роботи Центру медієвістичних студій кафедри всесвітньої історії факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу *«Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»* в Івано-Франківську зарекомендувало пересічному обивателеві вже декілька видань двох серій *«Галича»*. Окрім збірника наукових праць, у другій серії Читач вже впродовж 2018 р. має змогу набути унікальних знань про графіті сакральних пам'яток міста XII–XIX ст., які підготував окремим монографічним виданням доктор історичних наук В'ячеслав Корнієнко з Києва¹. Без перебільшення непересічним є перевидання і переклад українською найціннішої наукової праці українського історика та мистецтвознавця першої половини XX ст. Йосипа

¹ Корнієнко В. Епіграфіка сакральних пам'яток Галича (XII–XIX ст.) / В. Корнієнко // *Галич. Збірник наук. праць* / За ред. М. Волощука. — Івано-Франківськ : Лілея НВ, 2018. — Серія 2. — Вип. 3. — 528 с.

Пеленського², яка чекала свого часу понад 100 років. Особливої уваги у другій серії збірника наукових праць «Галич» варта постать знаменитого дослідника галицьких старожитностей, першовідкривача фундаментів Успенського собору XII ст. Ярослава Пастернака, артикульована в колективних студіях Анни Жолоб, Ігоря Ковалю та Андрія Стасюка³.

Натомість актуальне видання містить 17 окремих публікацій (статей, оглядів, заміток) 16-ти авторів з України, Польщі, Чехії і Росії. Авторська географія, нові та вже традиційні для збірника наукових праць рубрики («Археологія доісторичного та княжого Галича», «Сторінки середньовічної та ранньомодерної історії міста», «Галич у володіннях династії Габсбургів», «Галич: джерела до вивчення», «Галич на сторінках іноземних досліджень. Передруки» тощо) вкотре засвідчують популярність «галицької теми» далеко поза межами нашого краю й держави загалом. Кількість небайдужих до відомих і затертих зі скрижалів історії плином часу пам'яток міста постійно зростає, свідченням чого є хоча б гостра дискусія впродовж 2017–2018 рр., що точилася з приводу доцільності відбудови на місці фундаментів Успенського собору XII ст. у селі Крилосі колишнього храму — центру осідку спершу галицького єпископа, а впродовж XIV–XV ст. — митрополита. Чинне українське та світове законодавство, європейська практика не дозволяють втілити в життя цей намір станом «тут і тепер» за тієї наявності джерел, якими володіють вчені. Натомість наш збірник наукових праць покликаний поступово ліквідувати джерелознавчу лакуну, публікувати нові джерела й матеріали до історії Галича, збільшуючи тим самим не тільки рівень знань про минуле міста, його окремих об'єктів, а й впливаючи на привабливість міста з туристичного, музейного, інфраструктурного поглядів.

Тож плекаймо разом пам'ять нашого славного Галича, долучаймося до роботи з повернення його колишньої величі, яка відлунням зазвучить в дуже недалекому майбутньому.

Редакційний комітет

² Пеленський Й. Галич в історії середньовічного мистецтва на основі археологічних досліджень і архівних джерел / Й. Пеленський // Галич. Збірник наук. праць / За ред. М. Волощука. — Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2018. — Серія 2. — Вип. 4. (в друці).

³ Жолоб А. Ярослав Пастернак — дослідник «Галицької Трої» / А. Жолоб, І. Коваль, А. Стасюк // Галич. Збірник наук. праць / За ред. М. Волощука. — Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2018. — Серія 2. — Вип. 2. (в друці).

рхеологія долітописного та княжого Галича

АРХЕОЛОГІЯ ДОЛІТОПИСНОГО ГАЛИЧА ЯК КУЛЬТОВОГО І РЕЛІГІЙНОГО ЦЕНТРУ «ВЕЛИКОЇ БІЛОЇ НЕХРЕЩЕНОЇ ХОРВАТІЇ» (ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАСНУВАННЯ ГАЛИЧА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ X ст.)

Розглянуто основні проблеми археології долітописного Галича як політико-релігійного центру Великохорватського князівства. Зокрема на основі нової інтерпретації літописної Галичини Могили в структурі Крилоського городища-поліса зроблено висновки про язичницький сакральний характер ранньоміського Галича другої половини X ст.

Ключові слова: долітописний Галич, Великохорватське князівство, Галичина Могила, релігійний центр.

Новітні історико-археологічні студії та аналіз писемних джерел створили основу для виділення трьох основних періодів історичного розвитку давнього Галича: долітописного, літописного і пізньосередньовічного¹.

¹ Ауліх В. В. З історії долітописного Галича / В. Ауліх // Дослідження зі слов'яно-руської археології. — К., 1976. — С. 120—134; Його ж. Историческая топография древнего Галича / В. Аулих // Славянские древности. Этногенез. Материальная культура древней Руси. — К., 1980. — С. 113—150; Томенчук Б. Три періоди розвитку Галича / Б. Томенчук // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII—XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр. Тези міжнародної археологічної конференції. — Львів, 1994. — С. 19—22; Його ж. Три періоди розвитку Галича в світлі нових археологічних досліджень / Б. Томенчук // Тези доповідей української делегації на VI міжнародному конгресі слов'янської археології. — К., 1996. — С. 111—113; Його ж. Три періоди розвитку історичної топографії давнього Галича / Б. Томенчук // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н. е. — К.; Львів, 1999. — С. 299—307.

Долітописний період давнього Галича історично майже не зафіксований і археологічно найменш вивчений. Хоча археологічно долітописний Галич належить до X (IX) ст., на сторінках літописів порівняно з іншими давньоруськими містами-столицями він з'являється дуже пізно. Це дало підставу окремим історикам взагалі заперечувати його давнє походження. Зокрема в Київському літописі давній Галич вперше згадується 1141 р.² У Києво-Печерському Патерику в контексті подій кінця XI ст. йдеться про «галицьку сіль»³. Про «галичан» під 1139 р. повідомляє Густинський літопис⁴. На сторінках «*Польської історії*» Яна Длугоша (XV ст.) Галич згадано у зв'язку з русько-польською війною 1125 р.⁵ Містяться згадки про Галич і в деяких угорських джерелах, зокрема в розділах про міста Володимир і Галич анонімних «*Діань угрів*» (XIII ст.). Тут у легендарній традиції розповідається про переселення угорських племен на чолі з Алмошем у Паннонію (кінець IX ст.) та їхній перехід через Галицьку землю, де їх, відкривши ворота міста, зустрів місцевий князь⁶. Розуміючи крайню тенденційність цього повідомлення, яке мало історично обґрунтувати претензії угорських королів на Галич і Володимир, ця подія безперечно не відповідає дійсності при всій її «привабливості»⁷. Не менш привабливими є й думки з приводу таких самих ще давніших вірогідних попередників Галича, як Карродун (за Птолемеем,

² Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ) / [с пред. Б. М. Клосса]. — М.: Языки русской культуры, 2001. — Т. 2. — Изд. 2. — Стб. 308.

³ Абрамович Д. І. Києво-Печерський Патерик / Д. Абрамович. — К., 1991. — С. 151—152.

⁴ Густынская летопись // ПСРЛ. — СПб.: ДМИТРИЙ БУЛАНИН, 2003. — Т. 40. — С. 79.

⁵ Dlugossii Ioanis. Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae / [consilii ed. S. Budkowa i in]. — Varsaviae: PWN, 1970. — Lib. 3—4. — S. 303.

⁶ P. magistri, qui Anonymus dicitur Gesta Hungarorum / [praefatus est textumque recensuit E. Jakubovich, annotations exegeticas adiecit D. Pais] // Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum: in 2 v. / [edendo operi praefuit I. Szentpétery]. — Budapestini: Academia Litter. Hungarica atque Societate Histor. Hungarica in partem impensarum venientibus Typographiae Reg. Universitatis Litter. Hung. Sumptibus, 1998. — V. 1. — S. 47—48.

⁷ Майоров О. В. Декілька міркувань стосовно першої згадки про Галич та часу заснування міста / О. Майоров // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. Збірник наукових праць. — К., 2004. — С. 186—191.

II ст. н. е.), Галтіс (за Йорданом, III ст. н. е.) і Новієтун (за Йорданом, кінець V ст. н. е.)⁸. Справді, археологічні дослідження на території давнього Галича і в його ближніх околицях виявили близько десятка великих поселень, які належать до періоду існування цих урбанонімів (перша половина I тис. н. е.). Проте не більше. Ще можна згадати і про окремі Крилоські скарби срібних речей візантійського походження, датовані VI–VIII ст.⁹

Цілком можливо, що таке унікальне географічне (на межі двох природних зон: західної межі Євразійського степу — «Покуття» і східного краю давнього пралісу — «*Silva pieczyngarum*»), торгово-транзитне (місце перехрещень декількох торгово-міграційних шляхів: транс'європейських і транс'євроазійських із виходом на карпатські перевали), етнополітичне (зокрема, контактна зона склавинів і антів та східних і західних слов'ян) і безперечно військове стратегічне місце середньовічного Галича вказує на вірогідність розміщення тут, на Дністрі, і під Карпатами ще раніших великих поселенських комплексів (рис. 1). Адже саме Крилоське городище (дитинець літописного Галича) було побудовано в епоху раннього заліза (фракійський гальштат, XII–VII ст. до н. е.)¹⁰. Проте результати новітніх археологічних студій дозволяють поки що говорити про долітописний Галич лише в контексті X ст.

Згідно з даними візантійського імператора Константина Багрянородного (913–959) на цій території Подністров'я і Прикарпаття проживали хорвати — «мешканці Великої Країни [...] в перекладі слов'янською мовою»¹¹. Далі він уточнює, що «[...] хорвати, які тепер живуть в краях Далмації, походять від нехрещених хорватів, що називалися “білими”, які живуть по той бік Туркії, поблизу Франгії і граничать зі слов'янами — нехрещеними сербами [...] Велика Хорватія, яку називають “Білою”, залишається нехрещеною до сьогодні [...]

⁸ Думка М. Праслов'яни / М. Думка // Жовтень. — Львів, 1965. — Ч. 12. — С. 128; Бандрівський М. Кельтські урбаноніми у Верхньому Подністров'ї / М. Бандрівський // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. — Львів, 1992. — Вип. 2. — С. 40–42.

⁹ Кропоткин В. Клад серебряных вещей VII века из с. Крылос в Поднестровье / В. Кропоткин // Acta Archaeologica Carpatica. — 1971. — Т. 12. — С. 65–70.

¹⁰ Томенчук Б. Фортифікація давнього Галича / Б. Томенчук // Археологія і давня історія України. — К., 2010. — Вип. 1: Проблеми давньоруської і середньовічної археології. — С. 335–344.

¹¹ Константин Багрянородный. Об управлении империей / Константин Багрянородный. — М., 1989. — С. 113, 131, 135.

розміщена далеко від моря — шлях від тих місць до моря займає 30 днів. А море [...] називається “Чорним”. Ця первинна земля хорватів стала називатися «Білою» після переселення звідси одного з родів, «[...] а саме — п’яти братів: Клука, Ловел, Косендцис, Мухло і дві сестри, Туга і Вуга, разом з їхнім народом прийшли в Далмацію»¹².

Баварський Географ (перша половина X ст.) розміщував у зоні Східноєвропейського Бурштинового шляху, можливо, на лівобережжі Середнього Дністра «область ситтиців, де було багато народів і дуже укріплених градів» (Прикарпаття) — «стадіці — численний народ, який мав 516 міст (укріплених поселень)» (рис. 2)¹³.

Хорвати є і в недатованій частині давньоруського літопису, де вони згадуються в одному списку разом з полянами, древлянами, полочанами, дреговичами, сіверянами, бужанами, дулібами, волинянами, радимичами,

¹² Нещодавно російський історик Олександр Майоров досить детально підбив підсумки наукових дискусій щодо «хорватської проблеми» (Майоров А. В. Великая Хорватия: этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона / А. Майоров. — СПб., 2006. — 208 с.). Зокрема його основні висновки зводяться до того, що «Велика Хорватія» і «Біла Хорватія» — це два різні поняття з історичного і територіального поглядів. Перша (первинна) пов’язана з Прикарпаттям і Подністров’ям, а друга (вторинна) була частиною Давньочеської держави. Хорвати почали свою історію як сармато-аланські племена на території північно-східного Причорномор’я і Приазов’я. Іранська етимологія їхньої назви може пов’язуватися з поняттям «охоронці худоби» (пастухи) або «товариш», «сміливий герой» та «сонце». У часи гунського нашестя хорвати мігрують на захід. На території Подністров’я (аж до Вісли) вони зазнали впливу венеців, гето-даків і германців. Їхня остаточна слов’янізація відбулася в антському середовищі. У складі аварської міграції частина хорватів Прикарпаття переселилася на Балкани та Далмацію. Так хорвати перебували в авангарді слов’янського переселення на південь. Загалом етнокультурна та історична особливість Великої Хорватії була цілком пов’язана з мультикультурним характером населення Прикарпатського регіону, де пізніше сформувалося Галицьке князівство.

¹³ Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX—XI вв.: текст, перевод, комментарии / А. Назаренко. — М., 1993. — С. 13—15; Томенчук Б. П. Річкові шляхи в геополітичних зв’язках народів Центральної і Східної Європи доби середньовіччя (за Баварським Географом) / Б. Томенчук // Етногенез та рання історія слов’ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. Матеріали міжнародної наукової археологічної конференції. — Львів, 2001. — С. 211—219; Його ж. Дніпровський і Дністровський трансєвропейські шляхи з «варяг у греки» в геополітиці середньовічної України / Б. Томенчук // Україна соборна. Збірник наукових праць. — К., 2005. — Вип. 2. — Ч. 1. — С. 50—55.

в'ятичами, тиверцями й уличами¹⁴. Їхніми археологічними відповідниками є культура (культури) Луки-Райковецької (VIII–IX ст.), яка розміщена від Прип'яті до Дніпра та до Серето-Пруто-Дністровського межиріччя¹⁵. Зокрема на Подністров'ї мешкали уличі (лівобережжя Нижнього Подністров'я), тиверці (правобережжя Нижнього Подністров'я) і хорвати (Верхнє і Середнє Подністров'я). У IX ст. хорватські племена, очевидно, опинилися в зоні політичного впливу Першого Болгарського царства, якому підпорядковувалося тоді населення всього Східнокарпатського регіону¹⁶. Одночасно Великоморавська держава, якій було підпорядковано Західний Карпатський регіон, поширила свій вплив на малопольські землі лендзян та Верхнє Подністров'я. Загалом це було викликано боротьбою Болгарії за підпорядкування їй Дністровського і Східноєвропейського Бурштинових шляхів (на ділянці Серет – Дністер – Прут – Серет Карпатський – Дунай). Велика Моравія вела боротьбу за підпорядкування Центральноєвропейського Бурштинового шляху (на ділянці Вісла – Моравські ворота в Карпатах – Морава – Дунай).

Наприкінці IX ст. в Карпатському регіоні з'явилися угорські племена, під чийм натиском в 906 р. впала Великоморавська держава, а згодом (927 р.) в їхніх руках опинився і увесь Карпатський регіон. Зміна політичної ситуації в ньому, очевидно, змусила якусь частину слов'янського населення перейти на землі сусіднього Прикарпаття і Подністров'я, як це не раз вже було в історії давнього населення цього регіону. Так на початку X ст. прикарпатські землі хорватів опинилися у сфері політичних інтересів Угорщини, але тут їм на заваді стала Києворуська держава. 907 р. Олег у поході на Візантію вже мав «пособниками» дулібів, хорватів і тиверців¹⁷. Очевидно, в кінці IX – на початку X ст. хорватські і тиверські племена Подністров'я внаслідок першого зовнішнього одержавлення опинилися у номінальній політичній залежності від Києворуської держави. Зокрема на хорватських землях Середнього Подністров'я саме тоді виникли киеворуські відкриті торгово-ремісничі поселення (ВТРП) з військовими

¹⁴ Ипатьевская летопись. — Т. 2. — Стб. 9.

¹⁵ Славяне Юго-Восточной Европы. — К., 1999. — С. 307–321.

¹⁶ История на България. — София, 1981. — Т. 2: Първа Българска държава. — С. 132.

¹⁷ Ипатьевская летопись. — Т. 2. — Стб. 21.

(варязькими) гарнізонами¹⁸. Їх зводили на ключових ділянках транс'європейських шляхів, що відповідало головному завданню — включенню цих земель до сфер політичного і найголовніше — торгового впливу. А саме через підпорядкування транс'європейських торгових шляхів (Дністровського і Бурштинового). Одержавлення, очевидно, на цей час ще не торкнулося внутрішніх районів розселення хорватів, де й далі існували їхні общинні і племінні укріплені центри¹⁹.

У середині X ст. Київоруська держава продовжила активну південну політику. 920, 943—944 рр. князь Ігор здійснив ряд походів на Візантію, а по дорозі «пустошив Болгарську землю»²⁰, яка після смерті царя Симеона (927 р.) переживала велику політичну кризу. Крім того, Болгарія віддала печенігам всю Дністро-Дунайську степову зону, що призвело до значного переселенського руху слов'яно-болгарського населення як на південь, так і на захід. Присутність печенігів у Дністро-Дунайському регіоні змусило київоруські військові дружини Ігоря, а потім його сина Святослава, очевидно, йти на Болгарію через землі хорватів на Серет і Дунай (кінцева ділянка Східноєвропейського Бурштинового шляху). 968, 969—970 рр. князь Святослав здійснив два походи на Болгарію. Взявши «80 міст на Дунаю», він зробив Переяславець своєю дунайською столицею, «де середина його землі»²¹. Очевидно, внаслідок цих кампаній військові дружини Ігоря і Святослава остаточно завершили включення тиверських і хорватських земель до сфер повного політичного підпорядкування. Це зовнішнє одержавлення тепер супроводжувалося повним знищенням їхніх укріплених общинно-племінних центрів, що засвідчено археологічно. Так, Святослав Ігоревич забезпечив свій ближній тил від можливої військової загрози. Подібні процеси глибокого одержавлення та заснування київоруських військових форпостів на новоприєднаних землях засвідчено і на інших територіях Київської Русі, де з'явилися київоруські намісники, які спиралися на військові дружини

¹⁸ Томенчук Б. П. Три періоди одержавлення Галицької землі (Галицько-Буковинське Прикарпаття). За матеріалами некрополів IX—XII ст. / Б. Томенчук // Археологічні студії. — К. ; Чернівці, 2000. — № 1. — С. 235—243.

¹⁹ Його ж. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали досліджень 1976—2006 рр. / Б. Томенчук. — Івано-Франківськ, 2008; Його ж. Галич і Мала Галицька земля XII—XIII ст. Історична топографія городищ. — Івано-Франківськ, 2016. — С. 236—316.

²⁰ Ипатьевская летопись. — Т. 2. — Стб. 34.

²¹ Там же. — Стб. 53.

вірогідно варязького походження*. Археологічним маркером таких перших києворуських замків швидше за все є невеликі курганні могильники з тілоспаленням на боці, у той час як місцевому населенню належали прості ґрунтовні тілопальні могильники²².

971 р. Святослав покинув болгарські землі, які перетворилися відтак на візантійську провінцію. Дунайські болгарські фортеці тепер зайняли імператорські гарнізони, а в Карпатському регіоні — угорські. Малопольську землю завоювала Давньочеська держава, адже Давньопольська держава Пястів лише почала свій розвиток та інтеграцію (Мешко I, 960—992). Київська Русь, на цей час ослаблена внутрішніми уособицями, тимчасово відмовилася від активної південної політики.

Саме цей короткий період політичної нестабільності в Карпато-Дунайському регіоні, який посилювався у другій половині X ст. (після 971 р.), і став, очевидно, на нашу думку, «вимушено сприятливим» для організації в Середньому Подністров'ї Великохорватського князівства («Великої Білої, нехрещеної Хорватії»)²³.

* Варязькі військові дружини на службі київських князів ми бачимо протягом всієї ранньої історії становлення Києворуської держави. Використовуючи їх у боротьбі за владу, князі все ж боялися їхнього впливу, і при першій нагоді відправляли їх на периферію та до Константинополя, де був організований варязький корпус двірцевої гвардії. Варязькі військові дружини на Русі були наслідком міграції зі Скандинавії «трудоових ресурсів» і релігійної кризи в їхніх країнах. У той час це було типово, широко розповсюджене соціально-культурне явище в Європі. Їхній вплив відчувався не лише на політичні процеси, але й на нову суспільно-політичну організацію та релігію і культуру в часи «героїчної доби» становлення ранніх держав у Європі, зокрема, Русі.

²² Моця А. П. Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв. (по данным погребальных памятников) / А. Моця. — К., 1987; Його ж. Поховання скандинавів на півдні Київської Русі / О. Моця / Археологія. — 1990. — № 4. — С. 90—97; Томенчук Б. П. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація / Б. Томенчук. — Івано-Франківськ, 2006. — С. 72—85.

²³ Майоров А. В. Великая Хорватия. — 208 с.; Овчинников О. Східні хорвати на карті Європи / О. Овчинников // Археологічні студії. — К. ; Чернівці, 2000. — Вип. 1. — С. 152—162; Войтович Л. В. Князівство карпатських хорватів / Л. Войтович // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. Матеріали міжнародної наукової конференції. — Львів, 2001. — С. 195—210; Його ж. Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е.: найдавніші князівства / Л. Войтович // Вісник Львівського університету. — Львів, 2010. — Вип. 45. — С. 13—54.

По-перше, Великохорватське князівство виникло як протидія активним спробам зовнішнього одержавлення, яке намагалися проводити сусідні держави у зв'язку з послабленням Київоруської держави. Зокрема на цей час Чехія, Польща й особливо Угорщина активізували свою зовнішню агресивну політику в Карпатському регіоні. Посилився тиск і з боку кочівників і тиверців.

По-друге, незважаючи на те, що нещодавно київоруські князі (Ігор і Святослав) ліквідували хорватські общинно-племінні укріплені центри, хорватська знать, очевидно, зберегла свій вплив і становище. Зокрема завдяки місцевому регіональному контролю над транс'європейськими шляхами та участі в торгових операціях. Цьому сприяла відсутність ліквідованих племінних структур. Не менш важливою основою їхнього збагачення була торгівля сіллю, продукуюною на численних соляних промислах Прикарпаття, які перебували у їхній власності²⁴. Крім того, вони були крупними експортерами худоби і продуктів скотарства на зовнішньому і внутрішньому ринках, що завжди залишалося традиційною основою економіки цього регіону. Цей численний і економічно незалежний соціальний прошарок «малих хорватів» згодом стане основою формування могутнього і незалежного галицького боярства²⁵. Воно, очевидно, традиційно довго не знало над собою централізованої політичної влади, що обумовлювалося поліцентричною структурою Галицької землі. Зокрема у XII–XIII ст. вона складалася з різних земель (Перемишльської, Звенигородської, Тереховлянської і Малої Галицької), які в різні періоди ставали князівствами або волостями. В їхньому формуванні ще в дослов'янські часи був присутній і різноетнічний склад населення (гето-фракійці, германці, ірано- і тюркомовні групи та ранні слов'яни-венеди). У V–VII ст. ця давня контактна зона стала контактною зоною склавинів (Празька культура) та антів (Пеньківська культура)*.

²⁴ Томенчук Б. П. Разведки в Северном Прикарпатье / Б. Томенчук // Археологические открытия 1981 г. — М., 1983. — С. 326–327.

²⁵ Петрик А. Идеология галицкого боярства та її вплив на трансформацію Галицько-Волинської держави / А. Петрик // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — Дрогобич, 2004. — Вип. 8. — С. 46–58.

* Загалом цей регіон став виділятися і мультикультурним характером самого населення. Тепер це простежується у досить значній кількості тут етнографічних регіонів (Покуття, Буковина, Гуцульщина, Бойківщина, Опілля), що також свідчить про складні процеси їхнього формування.

Постійна зовнішня небезпека в цій контактній зоні часто призводила і до відносної залежності від сусідніх держав (Болгарії, Великої Моравії, Польщі, Угорщини), яка швидко змінювалася, була причиною загалом нестабільного політичного життя*.

В остаточному підсумку це, очевидно, і не дало можливості створити тут ранні загальнохорватські централізовані надплеменні протодержавні утворення.

По-третє, києворуські намісники (намісник) на хорватських землях у зв'язку з послабленням політичного впливу Києва та опинившись у становищі зовнішнього агресивного тиску сусідніх держав, а з іншого боку, перебуваючи в ситуації нестабільної внутрішньої обстановки — тиску місцевої хорватської знаті (політично різноорієнтованої), були змушені терміново розв'язати цю складну політичну ситуацію. Мабуть, було ухвалено рішення очолити рух «внутрішнього одержавлення» зі створення окремого, відносно автономного державного утворення у вигляді князівства. Подібна ситуація повторилася згодом, у другій половині XI ст. (1084 р.), коли Ростиславовичі, яких київський князь Всеволод Ярославович призначив на управління галицькими землями як окремою домініальною областю, виділеною з Волинської волості Ярополка Ізяславовича, розпочали активну діяльність з організації трьох незалежних князівств (Перемишльського, Звенигородського і Тереховлянського), що призвело до багаторічного києво-галицького протистояння. Це нове внутрішнє одержавлення кінця XI — початку XII ст. підтримало старе великохорватське боярство і народ, очевидно, покликаючись при цьому на давні державотворчі традиції другої половини X ст. (коли зовнішнє одержавлення стало внутрішнім).

Ці попередні висновки можна зробити, підсумовуючи археологічний матеріал вивчення долітописного Галича, який, очевидно, став політичним і релігійним центром Хорватського князівства, яке, можливо, очолив києворуський намісник варязького походження.

Новітні археологічні дослідження на території давнього Галича і хорватського Подністрів'я та Прикарпаття дозволяють виділити окремі

* У часи Галицького князівства і Галицько-Волинської держави галицькі бояри часто створювали різні «партії», які були орієнтовані на сусідні держави, що призводило до нестабільного політичного життя з частою зміною князів на галицькому троні.

археологічні відповідники цим раннім державотворчим і водночас містотворчим процесам, які проходили в X ст.

Зокрема в цьому регіоні виявлено понад 20 великих городищ другої половини X ст., які виділяються своєю чіткою планувальною структурою і конструктивними особливостями, що свідчить про високий рівень військово-інженерної справи, а загалом вказують на цілеспрямовану «державну» програму їхньої побудови (проектування) і можливе використання для цього спеціалізованих артілей (болгарських чи навіть візантійських). Це був новий тип городищ-полісів, які мали стати новозаснованими великими політико-адміністративними регіональними центрами²⁶. Тут мали бути, очевидно, сконцентровані як виробничі, так і особливо значні людські ресурси, зважаючи на їхню величину. Крім того, вони ставали і місцем концентрації натурального податку, який у цьому регіоні збирали головно худобою та продуктами тваринництва. Городища-поліси в основному розміщені і в структурі торгових шляхів, часто на місці переправ, бродів, переходів, волоків тощо. Так, це давало можливість князівській владі на місцях не лише контролювати торгівлю, а й реалізовувати натуральний податок, який тепер поступав у князівську скарбницю у вигляді грошового еквіваленту, який йшов на утримання дружини та київського двору.

Городища-поліси розміщено і вздовж нового кордону (лімесу). Їхня картографія дозволяє загалом визначити і основні межі Великохорватського князівства, до якого входили майже всі землі пізнішої Галицької землі — князівства XII—XIII ст. (Рис. 3). На жаль, недовгий період існування цього ранньодержавного утворення (близько 20-ти років) не дав можливості цим ранньоміським поселенським комплексам розвинути у повноцінні міські структури. Археологічно засвідчено факт недобудови навіть їхніх оборонних ліній*. З іншого боку,

²⁶ Филипчук М. Генезис прикарпатських городищ VIII—X ст. з позицій полісної структури суспільства / М. Филипчук // Еволюція розвитку слов'янських гродів VIII—XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр. Тези міжнародної конференції. — Львів, 1994. — С. 9—11; Його ж. Державотворчі процеси в Українському Прикарпатті у VIII—X ст. / М. Филипчук // Вісник Інституту археології ЛНУ імені І. Франка. — Львів, 2006. — Вип. 1. — С. 58—70.

* Археологічно простежується два будівельні періоди в побудові укріплень майже на всіх великохорватських городищах, які відбувалися у цей дуже недовгий період їхнього функціонування.

ця нова модель полісного (поліобщинного) раннього містотворення була, здається, тупиковою як за своєю формою, так і за структурою.

Крім городищ-полісів, які мали розвинені внутрішню і зовнішню оборонні структури, великохорватська влада почала будувати і потужну зовнішню систему територіальної оборони з Довгих валів, зокрема зі сходу, які належать до однієї Дністровської групи (рис. 3)²⁷. На території лівобережного Подністров'я (західне Поділля) тягнуться два Довгі вали: Дністро-Збруцький вал (завдовжки близько 90 км) і Серето-Збруцький (завдовжки близько 40 км). На території Правобережного Подністров'я (Буковина) пролягає п'ять Довгих валів («Траянові»), які розміщені в найвужчій частині Дністро-Прутського межиріччя (завдовжки 25–30 км), закриваючи його. Глибина оборони цих п'ятирядних валів становить близько 50 км. Загалом вони є частиною однієї Карпатської групи (Дністро-Карпато-Дунайської), різночасової (ще з періоду раннього заліза, Римської імперії і Болгарської держави). По-перше, вони виконували на Подністров'ї для Великохорватського князівства головну прикордонну функцію, а по-друге, на Прикарпатті здавна забезпечували охорону транскарпатських шляхів і переходів від вторгнення східних кочових народів ще на далеких підступах до них і, до того ж, на широкому фронті. Спорудження (поновлення на окремих ділянках) зовнішньої оборонної системи з Довгих валів у цей час характерне і для інших сусідніх ранньодержавних утворень, зокрема і для Київської Русі («Змієві вали» проти печенігів)²⁸.

Найбільш дослідженими великохорватськими городищами полісного типу є Крилоське, Ревнянське, Пліснеське і частково Стільське (рис. 4). Ревнянське городище (у комплексі ще з п'ятьма городищами, де одне було дитинцем, друге — посадом, а третє — святилищем), очевидно, було важливим торгово-ремісничим ранньоміським центром на Прутському перехресті транс'європейського Бурштинового і транс'євразійського шляхів (рис. 4.1). Це були

²⁷ Доронькін А. Довгі вали середньої течії Дністра / А. Доронькін // Дослідження Дністра. 10 років громадської археологічної експедиції «Дністер». — Львів; К., 1998. — С. 102—119; Томенчук Б. Галич і Мала Галицька земля. — С. 217—220.

²⁸ Кучера М. П. Змієві вали середнього Поднепрров'я / М. Кучера. — К., 1987; Його ж. Довгі вали / М. Кучера // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. — К.; Львів, 1997. — С. 221—228.

«східні (Чернівецькі) ворота» між Хотинською і Чернівецькою височинами на східному пограниччі Великохорватського князівства²⁹ (рис. 4.2). Можливо, саме Ревнянський комплекс мав на увазі Арабський Анонім (982 р.), коли говорив про «місто Хорват над річкою Рутю, яка випливає з гори, що лежить на межі печенігів, угрів і русів [...] в Хорваті три дні на місяць були призначені для торгів, і все населення торгувало»³⁰. Пліснеське городище, розміщене на Буго-Серетському вододілі біля давнього волока Східноєвропейського Бурштинового шляху, мало не лише важливе торгове значення, але найперше військове, контролюючи «Північні ворота» Великохорватського князівства (рис. 4.3). Це і стало причиною побудови тут городища-поліса і водночас могутньої військової фортеці з великим гарнізоном варязького походження, який перебував тут постійно від X до XII ст. Свідченням цього слугує унікальний для всього регіону, великий (понад 300) курганий могильник з тілоспаленням на боці і на місці поховання (ранній) та з тілопокладеннями в зрубних гробницях (пізній)³¹. Можливо, саме тому Пліснеське городище можна вважати резиденцією киеворуського намісника на хорватських землях.

В останні роки широко пропагують ідею Великохорватської столиці на території Стільського городища³², яке справді могло бути важливим політико-адміністративним і торгово-ремісничим центром, але лише Верхньодністровського регіону (рис. 4.4).

²⁹ Томенчук Б. П. Історична топографія і фортифікація Ревнянського торгово-стратегічного центру на Прутському перехресті трансєвропейських шляхів / Б. Томенчук // Археологічні студії. — К. ; Чернівці, 2014. — Вип. 5. — С. 278–288.

³⁰ Новосельцев А. П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв. / А. Новосельцев // Древнерусское государство и его международное значение. — М., 1965. — С. 389, 399.

³¹ Филипчук Г. До питання про хронологію Пліснеського курганного могильника / Г. Филипчук, М. Филипчук // Пліснеські старожитності. Збірник наукових праць. — Львів, 2016. — С. 277–279; Филипчук М. Могильники Пліснеського археологічного комплексу як джерело до вивчення етнокультурних взаємовпливів на мікрорегіональному рівні / М. Филипчук, Н. Шуй // Вісник Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. — Львів, 2006. — Вип. 1. — С. 71–85.

³² Корчинський О. Городище в селі Стільське на Львівщині (короткий підсумок досліджень) / О. Корчинський // Записки НТШ. — Львів, 2007. — Вип. ССLIII. — С. 490–510.

Крилоське городище (площею 50 га) з потужними багаторядними внутрішньою і зовнішньою оборонними лініями, які відображали його складну полісну (протоміську) структуру, очевидно, було політико-релігійним центром всього Великохорватського князівства. Можливо, як ми зазначали, його очолював киеворуський намісник варязького походження. Опосередкованим археологічним свідченням цього є відповідний поховальний обряд, який ми засвідчили при дослідженні Галичиної Могили (рис. 5–6).

Літописна (1208/1209 р.) Галичина Могила, яку літописець пов'язував з «початком Галича, звідки він постав»³³, була центральною спорудою на території Крилоського городища в другій половині X ст. Вона розміщена в найвищому місці (315,8 м над рівнем моря, 85 м над рівнем р. Лукви — правої притоки р. Дністра) найбільшого (9 га) другого майданчика городища (ур. Качків), у його західній частині. Біля Галичиної Могили, зі східного боку, лежить окремо виділена (горизонтально спланована) ділянка (100х150 м), яка, очевидно, могла слугувати вічовою площею.

З південного, напільного боку майданчика, на пологому схилі було споруджено оборонний вал (IV) та рів, які мають лише один будівельний горизонт (X ст.)*. У XII ст. вал було розсунуто, а рів засипано. Вал прямолінійний, але дуже прогнутий (60 м) у середній частині, де містився в'їзд. Загальна довжина цього валу становить близько 550 м. Вал нівелював наявний тут перепад висоти, утворюючи широку (11 м) горизонтально сплановану платформу (до рівня майданчика), яка зверху вимощена камінням (галькою). Із зовнішньої (пониженої) частини вал-платформа забезпечений від зсуву потужною (подвійною) дерев'яною стіною-частоколом. Збереглася траншея (завширшки 1,7–2 м і завглибшки 2 м) від її заглибленої основи. Загальна висота цієї дерев'яної стіни, очевидно, становила 3,5 м (2+1,5 м). Перед нею проходила широка (2,5 м) берма, яка забезпечувала стійкість вкопаної частини частоколу і могла слугувати доріжкою вздовж стіни. Берма закінчувалася оборонним ровом, який був незвичної коритоподібної форми, з плоским дном. Рів досить широкий (10 м), але не глибокий

³³ Ипатьевская летопись. — Т. 2. — Стб. 721–722.

* Всі інші оборонні вали Крилоського городища мають від трьох до шести будівельних горизонтів у межах раннього заліза — XVIII ст.

(1,7 м). Оскільки тут знову присутній ефект значного перепаду висоти (4 м від основи валу до дна рову), рів, мабуть, мав, головню ритуальний характер (рис. 7–8).

Із внутрішнього боку валу-платформи, який проходив біля Галичиної Могили і вздовж вічової площі (на проміжку близько 100 м), ми простежили залишки довгої зрубної будівлі (завширшки 4 м), типу контини, яка в науці традиційно пов'язується з «ритуальними церемоніями».

У центральній частині валу-платформи ми дослідили залишки в'їзду, розташованого відносно першого (південного в потрійних валах) точно по осі південь—північ і який загалом був орієнтований на Галичину Могилу.

Ворітний проїзд складався з трьох конструктивних елементів, пов'язаних між собою (4,8х6х4,7х6 м; 3,7х6х6х6 м; 5,25х6х4,7х6 м) і вмонтованих у земляний вал. Загальна довжина в'їзду становить 14 м, а ширина — 6 м. В'їзд міг мати як вежоподібний характер, так і стосуватися окремого «коридорного типу» з двома брамами. Але загалом він належав до систем «косих воріт». Проведені дослідження перед в'їздом показали відсутність оборонного рову, що передбачає наявність тут земляної перемички (рис. 7), яка слугувала переходом.

Центральною спорудою на території цього другого майданчика Крилоського городища була літописна Галичина Могила. Її перші розвідкові (траншеями) дослідження проводили Теодор Земенський (1883 р.) і Йосиф Пеленський (1911 р.). 1934 р. Ярослав Пастернак цілком вірно заклав у центрі кургану великий розкоп (діаметром 15 м і завглибшки до 1,8–2,85 м), але також не виявив тут сподіваного поховання, як і перші дослідники*. У зв'язку з цим Я. Пастернак інтерпретував Галичину Могилу як «[...] місце інтронізації перших галицьких князів, ще задовго перед Володимиром, а, відтак, коли цей звичай пережився чи був, може, церквою заборонений, могила залишилась історичним місцем»³⁴.

* У той час (1934–1936 рр.), як у Польщі проходили серйозні дискусії щодо ролі варягів у формуванні Давньопольської держави, почалися й дослідження Могили Крака у Кракові. Їхні результати не справили тоді сподівань польських норманістів (Kotlarczyk J. *Kopiec Krakusa — kopiec zagadek i rozczarowań* / J. Kotlarczyk // *Z otchłani wieków*. — 1979. — R. 45. — S. 52–63).

³⁴ Пастернак Я. Старий Галич / Я. Пастернак. — Львів; Краків, 1944. — С. 52.

Унаслідок наших розкопок (1991–1992 рр.)³⁵ було з'ясовано, що діаметр первісного насипу кургану становив 20 м. Навколо нього була споруджена стінка-кріпіда (завширшки 3–5 м, заввишки — близько 1 м) з дерев'яних колод. Зафіксовано 4–5 шарів та сліди легкого обвуглення колод. Вони були настелені в радіальному порядку щодо центру кургану. Дерев'яну обкладку, очевидно, було здійснено і по всій поверхні кургану. Висота кургану, облицьованого деревом, очевидно, становила 3–5 м (з пласкою вершиною). В основі підосви центральної частини кургану простежено залишки дерев'яного човна-однодеревка (завдовжки 3,5 м і завширшки 1,45 м). Його було опущено в неглибоку яму (0,4 м в кормовій частині) за формою човна. Орієнтація човна витримана в чіткій осі північ — південь. На кормі човна зафіксовано поперечну дошку (завдовжки 1,4 м і завширшки 0,4 м), яка слугувала лавкою для рульового. Біля західного борту в цій же кормовій частині знайдено велику (20x4 см) залізну пластину-окуття (кронштейн) з двома кільцями і двома парами стержнів, яка, очевидно, слугувала основою для кріплення стернового весла або була призначена для швартування. Цікаво, що саме тут містилася й центральна планіграфічна точка в побудові кургану. В цій же кормовій частині човна, але вже під лівим (східним) бортом, знайдено залізне тесло (велике, провушне, плоскообушне), за допомогою якого й було, очевидно, виготовлено (видовбано) сам човен, а потім обпалено зсередини (рис. 5).

В носовій частині (південній) човна знайдено комплект речей спорядження знатного воїна, центральне місце в якому займав щит, від якого вціліла пляма тонкої золотої фольги (зафіксовано два шари) круглої форми (діаметром 42,6 см). Вона, мабуть, кріпилася на дерев'яну основу каркаса круглого щита. Біля нього лежали наконечник довгого дротика

³⁵ Баран В. Д. Галичина Могила / В. Баран, Б. Томенчук // Галицько-Волинська держава : передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тези міжнародної наукової конференції. — Львів, 1993. — С. 30–31; Їх же. Що таїть «Галичина Могила»? / В. Баран, Б. Томенчук // Літопис «Червоної Калини». — Львів, 1994. — № 1–3. — С. 16–19; Томенчук Б. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. — С. 14–21. Дослідження здійснені за ініціативи автора і під його керівництвом (київським куратором виступав професор Володимир Баран). Початкові охоронні розкопки пізньої снігової осені 1991 р. ми проводили за участі львівських археологів Михайла Филипчака, Володимира Петегирича і Дмитра Павліва, за що ми їм дуже вдячні.

(три фрагменти, стержень квадратної форми 0,5х0,5 см, завдовжки близько 37 см), два наконечники стріл (вузькі, черешкові, один з тригранним пером, другий — з чотиригранним пером), великий бойовий ніж-скрамасакс (довжина пера — 35,5 см, ширина леза — 2,5 см). Останні були спрямовані вістрям на схід. Окремо виділяються три бойові сокири (плоскообушні з двома щекавицями). Фрагментарно простежено наявність дерев'яних держаків та дерев'яних піхов скрамасака й інших невеликих дерев'яних конструкцій. Увесь човен, очевидно, було покрито тканиною, відбитки якої фіксувалися окремими плямами на залізних предметах. Крім тканини, біля стріл і щита зафіксовано відбитки шкіри. Хронологія всього комплексу поховального інвентарю — у межах IX—XI ст. Відсутність самого поховання дозволяє відносити Галичину Могила до кенотафа воїна (князя), здійсненого за варязьким дружинним обрядом³⁶. Сам поховальний інвентар має чіткий символічний характер (рис. 6).

Найближчою до Галичини Могили є окрема група з дев'яти могил (з понад 2500) «великих курганів» Гнездовського могильника³⁷. Їхній діаметр близько 30 м, і часто з плоскою вершиною. Вони з'являються в середині X ст. і зникають на рубежі X—XI ст. Характеризуються стійким набором ознак поховального обряду, включаючи поховання в човні, орієнтованому в більшості по осі південь — північ. Цим же часом датується і більшість «великих курганів» Давньої Русі, які належать до давньоруської «дружинної культури». Вона була характерна для вищої військової професійної князівської дружини головно варязького походження.

Загалом Галичина Могила входить до окремого невеликого кола літописних «князівських могил». У писемних джерелах раннього і

³⁶ Назаренко В. А. Норманны и появление курганов в Приладожье / В. Назаренко // Северная Русь и ее соседи в эпоху раннего средневековья. — Л., 1982. — С. 142—147; Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе / Г. Лебедев. — Л., 1985. — С. 243; Моця О. Поховання скандинавів на півдні Київської Русі / О. Моця // Археологія. — 1990. — № 4. — С. 90—97; Стольберг А. О скандинавских погребениях с лодками эпохи викингов на территории Киевской Руси / А. Стольберг // Историческая археология. — М., 1998. — С. 279—281, 284—285; Ловмянский Х. Русь и норманны / Х. Ловмянский. — М., 1985. — С. 176—190.

³⁷ Булкин В. А. Большие курганы Гнездовского могильника / В. Булкин // Советская археология. — Тарту, 1975. — № 20. — С. 134—146.

класичного середньовіччя у Східній, Центральній та Північній Європі згадується близько десяти аналогічних курганів — епонімних могил, пов'язаних з княжими захороненнями дохристиянської доби. Їхнє дослідження в більшості показало відсутність автентичних поховань князів. У зв'язку з цим вчені дійшли висновку, що це «ритуальні сідалища», на яких відправлялися якісь суспільні й культові функції³⁸. Зокрема у Скандинавії такі високі кургани традиційно сприймалися з посадженням-інтронізацією конунгів*. Саме біля таких курганів проводили й народні збори. Згодом біля них зазвичай будували головні християнські храми і монастирі та розміщували центральні кладовища³⁹. Висока Галичина Могила, яка була облицьована деревом, і сама сприймалася ззовні як окрема будівля — «язичницький храм» із символічними вікнами і дверима.

Слід згадати і про цікаві скандинавські паралелі, пов'язані з можливою етимологією назви «*Галичина Могила*»⁴⁰. Зокрема *Halv* (гот.) — могила, *Hal* (швед.) — гора, скеля, *Hails* (гот.) — воїн, герой. В основному вони вказують на можливість існування в назві кургану «*Могили Воїна-*

³⁸ Лебедев Г. С. Указ. соч. — С. 215; Андрощук Ф. К истории обряда интронизации древнерусских князей («сечение на курганах») / Ф. Андрощук // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII—X ст. Матеріали міжнародного польового археологічного семінару. — Чернігів, 2003. — С. 5—10.

* Тут києворуський посадник варязького походження, очевидно, став великохорватським князем через символічне обрання його на народних зборах (вічі) в Галичі. Його інтронізація відбулася на Галичиній Могилі. У XII—XIII ст. інтронізували галицьких князів уже в Успенському соборі, хоча пам'ять про Галичину Могили ще зберігалася довго, про що близько 1208/1209 р. повідомляє галицький літописець. Тоді галицькі бояри пропонували Мстиславові Ярославовичу Німому «посидіти» на Галичиній Могилі і таким чином вважати, що він вже «княжив єси», насміхаючись з його безпомічності у відвоюванні столиці в угорців (Ипатьевская летопись. — Т. 2. — Стб. 721—722).

³⁹ Андрощук Ф. Нормани і слов'яни у Подесенні / Ф. Андрощук. — К., 1999. — С. 84; Його ж. К истории обряда интронизации... — С. 7—9.

⁴⁰ Гуцуляк О. До проблеми Галичиної могили (Scando-Slavica у Верхньому Подністров'ї) / О. Гуцуляк, П. Дрогомирецький, Б. Томенчук // Галичина : науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. — 2005. — № 11. — С. 14—26; Їх же. Королівство священних вершин (Scando-Slavica у Верхньому Подністров'ї) / О. Гуцуляк, П. Дрогомирецький, Б. Томенчук // Галичина : науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. — 2006—2007. — № 12—13. — С. 8—33.

героя»*. Встановлення в центрі укріпленого поліса Могили героя, яка ставала основним святилищем поліса, також засвідчено ще в давньогрецькій традиції урбаністичної моделі «ідеального поліса» (за Платоном)⁴¹. Такі «Могили героїв» — предків-родоначальників (міфологізовані персонажі або міфологізовані реальні люди), на чю честь міста отримували свої назви, перетворювалися на місця поклоніння і шанувань, де здійснювали жертвоприношення. Якщо на честь богів вони приносили вдень світлими (білими) тваринами, то на честь героїв — уночі або ввечері чорними тваринами. Такі «Могили героїв», зрозуміло, були символічними (кенотафами), де мала перебувати «душа героя». Цілком можливо, що такий сакральний зміст і схожі обрядові дійства пов'язувалися і з Галичиною Моголою**.

Причиною нового культу героїв, як вбачають історики, був наслідок кризи верховної влади: військової і жрецької. У цьому випадку для

* У скальди́чній поезії варязьких дружинників часто вживався термін *holdr* (хольд) — воїн, герой, витязь, історія мандрів і героїчних вчинків яких була основним змістом цих героїчних пісень. Таким «скальдом» був очевидно і галицький «славетний співець» Митуса часів Данила Романовича.

⁴¹ Кошеленко Г. А. Градостроительная структура «идеального полиса» (по Платону и Аристотелю) / Г. Кошеленко // Вестник древней истории. — 1975. — № 1. — С. 3—26.

** Слід відзначити, що гербом вікінгів був «чорний ворон» — знак скандинавського і германського бога Одіна, який об'єднував у собі функції жерця і воїна. «Чорний ворон» був і атрибутом цього бога-героя. Цей священний птах пов'язувався зі світом мертвих героїв, яких він охороняв. До XI—XII ст. «чорний ворон» був гербовим знаком скандинавських держав. Наприкінці XII ст. зміна політичних систем і династій призвела до заміни в гербах цих держав «чорного ворона» на «леопарда» та «лева». У Київській Русі з'явився гербовий знак «орла-сокола». У Галицькій Русі як частині Києворуської держави гербом також став «орел-сокіл». Пізніше, за часів Лева Даниловича, коли Львів набув столичного статусу королівства Русі, гербом став «коронований лев». Магдебурзьке місто Галич як регіональний центр нової Галицької землі взяло за герб «чорну галку», співзвучну етимологічно і назві міста, подібно до «крука» в назві Кракова. Загалом ворон завжди співіснував (зокрема у зображеннях) із круком і галкою, які належать до цієї родини воронових. Усе ж тут вони перебувають і в одному міфологічному ряду. Повертаючись до долітописного Галича часів Велихорватського князівства, можна припускати, що «чорний ворон» був гербом цього «священного міста» та князівства. За 400 років «чорний ворон» долітописного Галича трансформувався у «чорну галку» пізньосередньовічного і новочасного Галича, що є фактом історичної справедливості.

Великохорватського князівства це був новий рівень державотворення і язичницького (соціального) міфотворення, що призвело до створення нового релігійного князівського центру. В його основі став міфологізований воїн-герой, який і очевидно дав первинну назву долітописному Галичу*.

Цікавими для нашої теми дослідження є й германо-скандинавські традиційні міфологічні уявлення про «світову гору» — Вальгаллу (етимологія — замок, палац загиблих). Місце поховань героїв, яку охороняє «страж богів» Хеймдалль (бог з роду Одина, «найсвятіший з Асів», «золоторогий»), коло входу в Аккард, де знаходяться самі боги⁴². В цілому, образ «світової гори» («Священної гори») присутній в багатьох міфологіях народів світу⁴³. Зокрема, «свята гора» трактується як образ світу — модель світу, яка міститься в центрі світу, там, де проходить його вісь — через вершину на Полярну зірку (північ). Її структура тричленна. На вершині живуть боги (святилище). Внизу — людський світ, а під горою в підземному світі («царство смерті») живуть злі духи. Гора часто зіставляється і з місцем, де знаходяться могили правителів, жерців і героїв. Тут зберігаються і всі багатства народу. Найбільш класичним є тип «світової гори» Меру в індуїстській міфології. На трьох її вершинах (золотій, срібній, залізній) живуть Брахма, Вішну і Шива.

Міфологізований образ «світової гори» вплинув і на архітектурно-планувальну структуру храмів та давніх міст. Зокрема, і саме Крилоське городище, як культовий язичницький релігійний центр Великохорватського князівства (друга половина X ст.), має чітку макропланувальну топографічну структуру⁴⁴. А саме, вся його орієнтаційна схема відповідає основному напрямку на північ, де знаходиться святилище («Золотий Тік» біля священного джерела). Під ним — великий укріплений поселенський (військовий) комплекс. Ще

* Михайло Грушевський писав, що в Галичині Могилі міг бути захоронений засновник Галича: «Очевидно, що мала бути могила якогось (чи якоїсь) Галича (Галиці) — фундатора-епоніма міста, від котрого воно ніби назвалося, як Київ від Кия, а з тим, видно, початок Галича переносився в якісь далекі часи» (Грушевський М. Історія України-Руси. — Нью-Йорк, 1954. — Т. 2. — С. 466).

⁴² Мифологический словарь / [ред. Е. М. Мелетинский] — М., 1990. — С. 572—573.

⁴³ Токарев С. А. О культе гор и его место в истории религии / С. Токарев // Советская этнография. — М., 1982. — № 3. — С. 107—113; Топоров О. Гора / О. Топоров // Мифы народов мира / [ред. С. А. Токарев] — М., 1987. — Т. 1. — С. 311—314.

⁴⁴ Томенчук Б. Археологія городищ Галицької землі. — С. 666—676, 685.

нижче, на вічевій площі розміщена Могила Героя («Галичина Могила» на Качкові) — охоронця людей і богів. Внизу — велика торгова площа. В основі цієї «Гори» — потрійна оборонна система з валів та ровів. В'їзд через неї точно орієнтований на другий в'їзд (вал 4) та на Галичину Могилу. Під «Горою» (на південь) знаходиться вже й «світ мертвих» (некрополь)*.

Подібними до долітописного Галича — релігійної столиці Великохорватського князівства, були й знамениті культові (водночас торгові і військові із «жрецьким військом») центри («священні міста») північних словянських племен (ободритів, лютичів). Зокрема, таких як Аркона («храмове місто» на о. Рюген), де були святилище, «культова фортеця» з «жрецьким військом» (300 вершників) та торгова площа між двома валами, де проводилася сезонна торгівля пов'язана з культовими святами⁴⁵.

Крім нового князівського (військового) релігійного центру, в даному регіоні був давній хорватський (народний) релігійний центр, про який писав аль-Масуді (X ст.)⁴⁶. За його словами, він «містився на Чорній Горі, яку оточують води різного кольору [...] та різного смаку», що співвідноситься, очевидно, з Чорною Горою (Піп Іван) у системі Чорногірського хребта в Карпатах (110 км від Галича). Чорногора оточена в цілому Чорним і Білим Черемошем та Чорною і Білою Тисою, а її

* Галичина Могила, як пізніший Успенський собор, є центрами сакральної топографії Галича (святі місця — «*loci sancti*»). Перша — місце «поховання» язичницького воїна-героя, а другий — місце поховань галицьких князів першої династії Ростиславовичів. Вони є і містобудівельними домінантами, композиційними центрами розпланування двох поселенських комплексів. Навколо них і формувалася міська столична поселенська структура.

⁴⁵ Херрман Й. Ободриты, лютичи, ружане / Й. Херрман // Славяне и скандинавы. — М., 1986. — С. 350—351.

⁴⁶ Гаркави А. Я. Сказание мусульманских писателей о славянах и русах (с половины V в. до конца X в.) / А. Гаркави. — СПб., 1870. — С. 139—140; Ковалевский А. П. Аль Масуди о славянских языческих храмах / А. Ковалевский // Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений. — М., 1973. — С. 80—84; Бейлис В. М. К оценке арабских авторов о религии древних славян и русов / В. Бейлис // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. — М., 1974. — С. 72—82; Томенчук Б. Чорногора в історії давніх слов'ян / Б. Томенчук // Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. — 2002. — № 8. — С. 5—15.

околиці (Закарпаття і Прикарпаття) багаті на численні мінеральні і соляні джерела (рис. 9.1). За повідомленнями аль Масуді «в храмі [...] стояв великий ідол [...] у вигляді старця з палицею в руках, якою він рухав кістки мертвих з могил [...] Під правою його ногою знаходилися зображення різних мурах, під лівою дуже чорних воронів, чорних крил [...]». Аль Масуді зазначав, що цей «Чорногірський храм» є одним з трьох найбільших святилищ «у країні слов'ян»*. У системі Чорногори проходять і два дуже давні переходи (перевали): Німчицький-Черемоський і Татарівський—Прутсько-Тиський. Вони є частиною двох транс'європейських шляхів.

Великохорватська князівська влада, очевидно, провела не лише реформу всієї старої політико-адміністративної системи, але й релігійної, яка стала структурованішою. Зокрема язичницькі святилища засвідчено у структурі всіх городищ-полісів⁴⁷. Крім того, в цей час, мабуть, з'явилися й нові спеціалізовані регіональні святилища у вигляді невеликих, круглої форми (20–30 м) городищ-святилищ⁴⁸ (рис. 9). Їх в основному було побудовано також у структурі головних торгових шляхів. Такі городища-святилища добре співвідносяться з новою мілітарною структурою Великохорватського князівства та з городищами полісного типу, підпорядкованими князівській владі. Ці городища-святилища є, очевидно, найвищою формою язичницького ренесансу**, який вже в християнську добу мав подібну структуру у

* Чорна гора має ще одну назву — «Піп-Іван». Очевидно, перейменована пізніше на честь Іоанна Хрестителя — найбільш шанованого саме в Карпатському регіоні.

⁴⁷ Филипчук М. До питання про давньослов'янське культове місце Пліснеського городища / М. Филипчук // Пліснеські старожитності. — Львів, 2016. — С. 60–73.

⁴⁸ Тимощук Б. О. Об археологических признаках восточнославянских городищ-святилищ / Б. Тимощук // Древние славяне и Киевская Русь. — К., 1989. — С. 74–83; Русанова И. П. Языческие святилища древних славян / И. Русанова, Б. Тимощук. — М., 1993.

** Аналізуючи язичницькі святилища прибалтійських слов'ян, відомий німецький історик Йоахим Германн припустив, що цю традицію могли принести на північнослов'янські землі «велети» з території Прикарпаття, де вони проживали до того (Herrman J. Zu den kulturgeschichtlichen wuzzeln und zur historischen rolle nordwestslawisches temple des frühen mittelalters / J. Hermann // Slovenska Archeologia. — Bratislava, 1978. — Т. 26/1. — С. 19–28).

вигляді невеликих укріплених монастирів, швидше за все прив'язаних до міст і шляхів.

Монументальний курган Галичина Могила є справді унікальним явищем для всього Прикарпаття і Подністров'я та загалом всієї давньої Галицької землі. Щоб краще зрозуміти цей феномен, слід коротко схарактеризувати появу курганної поховальної обрядовості в регіоні і її еволюцію, основні положення якої досить переконливо розробив Олександр Моця⁴⁹.

Слов'янський світ у римський час і на світанку середньовіччя не знав курганного поховального обряду. Не був він характерний і для південних сусідів слов'ян. Проте курганний поховальний обряд ще з перших сторіч нашої ери широко використовували найближчі північні сусіди — балти. Окремі курганні поховання відомі й у середовищі германських племен. Але вони в більшості належали лише невеликим привілейованим групам населення. Єдиною археологічною культурою в Центральній Європі, де курганний поховальний обряд був характерний для «більшості населення», є культура карпатських курганів (II—V ст. н. е)*. Її носіями, очевидно, було, як кажуть окремі сучасні дослідники, змішане фракійсько-германське населення⁵⁰. Зокрема представниками останніх були тайфали, які й могли принести з собою цю курганну поховальну обрядовість (кланова традиція). Якщо готи були політичним стержнем поліетнічної Черняхівської культури, то тайфали могли бути політичним стержнем культури карпатських

⁴⁹ Моця О. П. Населення південноруських земель IX—XIII ст. (за матеріалами некрополів) / О. Моця. — К., 1993; Його ж. Материали некрополей X—XIII вв. Днестро-Прутского региона в контексте изучения хорватской проблематики / О. Моця // *Rossica antiqua. Исследования и материалы.* — СПб., 2010. — Вып. 1. — С. 99—107; Томенчук Б. Археологія некрополів... — С. 72—91, 112—129.

* Відомо всього близько 30-ти невеликих курганних могильників. Їхня кількість дозволяє зробити висновок про курганну поховальну обрядовість лише якоїсь невеликої групи населення. Крім того, воно проживало на цих теренах Карпатського регіону протягом 350-ти років, що ще більше зменшує кількість цього «курганного населення». Останнє, очевидно, покинуло територію Подністров'я в епоху «великого переселення» готів і германців на землі Римської імперії.

⁵⁰ Вакуленко Л. В. Населення Східних Карпат в пізньоримський час / Л. Вакуленко // *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат.* — Львів, 1989. — Т. 1. — С. 227—262.

курганів. Цікаво, що на землях Прикарпаття відома й значна група германських гідронімів, одна з найбільших в Україні⁵¹.

Основним і єдиним поховальним обрядом для всього ранньослов'янського світу були ґрунтовні тілопальні поховання, як урнові, так і в ямках. Але з середини VII ст. в окремих слов'янських культурах появляються і невеликі одиночні групи курганных поховань. Їх є ще дуже мало, і локалізуються вони відносно вузько. Так, найбільше (9) цих ранніх курганных могильників відомо у древлян. Зовсім одиничні курганні поховання з'являються і на Волині (3), у Словаччині (1) та в Моравії (1). Особливістю всіх цих ранніх курганных могильників переважно є те, що вони входять до складу окремих великих і тривалих (VII–X ст.) могильників. Очевидно, вони й належали дуже невеликій групі прийшого населення, яке відносно довго (протягом декількох поколінь) проживало на цьому поселенні. Останні, мабуть, були головно військово-торговельного характеру і були спеціалізованими торгово-ремісничими поселеннями. У більшості всі вони розташовані в зоні транс'європейських шляхів, зокрема на Центральноєвропейському (Балтійське море – Вісла – Моравські ворота в Карпатах – Морава – Дунай) і Східноєвропейському (Балтійське море – Вісла – Західний Буг – Серет – Дністер – Прут – Серет-Карпатський – Дунай) Бурштинових шляхах, які використовували і як трансготські, і трансслов'янські шляхи міграцій*. Тепер поки що важко визначити етнічне походження і суспільний статус цього першого невеликого «курганного населення» у слов'янському світі, яке найвірогідніше пов'язувалося з сусідніми скандинавсько-балтськими впливами (безпосередніми чи опосередкованими). Адже це був час Великого переселення слов'ян і час їхніх найщільніших контактів з іншими народами. Слідом за слов'янами (і разом з ними) в ці кліматично холодні сторіччя («велика зима», за визначенням кліматологів) переселялися й

⁵¹ Udolph J. Zum Stand der Diskussion um die Urheimat der Slawen / J. Udolph / / Beitrage zur Namenforschung. — 1979. — № 7. — P. 14. — S. 1–23.

* Саме ці шляхи й були своєрідними «контактними зонами» проживання різних народів і племен та окремих суспільних (соціальних) груп населення, частіше — торговців і ремісників. Тому тут часто виступають і їхні різні археологічні відповідники (різні типи жител, печей, кераміки та найперше — могильників). Дніпровський шлях «з варягів у греки» почали використовувати лише з кінця IX ст. Але Прип'ять зв'язувала їх в одну систему.

інші групи сусіднього з ними населення. Це був час не лише «Великого розселення слов'ян», а й кінець «Великого розселення народів Європи» (V–VII ст.). Це був і час «шведського золотого віку» — економічного піднесення, яке супроводжувалося утворенням нових колоній і розвитком транс'європейської торгівлі. Скандинавські купці-воїни в післяготські часи вдруге почали далеко проникати на європейські ринки. Очевидно, саме вони й брали безпосередню участь у походах (переселеннях) слов'ян відомими їм Бурштиновими шляхами (річкових на човнах через систему волоків на вододілах). У IX ст. зі Скандинавії до Європи прийшли вже вікінги-варяги (третій похід скандинавів).

Наприкінці VII–VIII ст. розпочався новий етап розвитку курганної поховальної обрядовості. Кількість підкурганних поховань дещо зросла, а їхній ареал розширився. Найбільше їх фіксується вже на західноволинських землях. Появляються вони в Малопольщі, Силезії та на землях лужицьких сербів. Більшість таких курганних могильників продовжує функціонувати на некрополях попереднього часу в зоні тих же торгово-ремісничих (спеціалізованих) поселенських комплексів. Головним і основним поховальним обрядом всього слов'янського населення і надалі залишаються ґрунтові тілопальні поховання. Відносно збільшення курганної обрядовості на слов'янських землях у VII–IX ст. тепер вже пов'язувалося не лише з демографічним збільшенням старого «курганного населення» (іноетнічного) і з приходом нового, але з можливим початком внутрішніх еволюційних змін у язичницькому світогляді дуже невеликої привілейованої групи слов'янського населення — племінної знаті. Адже це був час початку перших інтеграційних і державотворчих процесів, формування великих слов'янських літописних племінних і надплемінних союзів.

Третій період становлення курганної поховальної обрядовості на слов'янських землях відбувається у IX–X ст. Співіснуючи з основним ґрунтовим тілопальним поховальним звичаєм, курганний обряд набув широкого розповсюдження. Але й тепер ці могильники невеликі й тривалі. У цей час виділяється кілька значних курганних районів, зокрема, в межиріччі Горині і Дніпра — древляно-полянський район (VIII–X ст.). У межиріччі Бугу, Прип'яті та Горині — східноволинський район У межиріччі Вісли, Вепра і Західного Бугу — західноволинський район. Останній пов'язаний з Верхньовіслянським, Моравським і Чеським курганними районами, зокрема на Верхній Віслі і на Верхньому Одері, які пов'язані з поморсько-слов'янським курганним районом. Серед цих усіх курганних

районів традиційно виділяється безкурганний район Прикарпаття, заселений хорватами.

Причина появи курганних могильників у древлян, полян і волинян, у землях Словаччини, Моравії, Чехії, Малопольщі та західнослов'янських землях так до кінця і не з'ясована. Все ж, очевидно, це пов'язано з першими державотворчими процесами та змінами в релігійній ідеології дуже невеликої групи населення цих країн. Якесь частина курганів, можливо, належала вже представникам надплемінної (державної) знаті, що підтверджується їхнім розміщенням біля великих поселенських комплексів. Інша могла належати невеликій групі старого і нового північно-германського і західнобалтського населення (воїни, торговці, ремісники та ін.), що підтверджується їхнім розміщенням біля торгово-ремісничих спеціалізованих поселень.

Загалом цей третій період становлення курганної поховальної обрядовості на слов'янських землях Центрально-Східної Європи пов'язувався з державотворчими процесами, які проходили в Моравії, Чехії, Польщі та Київській Русі. З утворенням Києворуської держави, яку очолила варязька династія, і появою нової численної князівської адміністрації (поліетнічної та різноплемінної за своїм походженням, а отже, релігійно-ідеологічно різнообрядової) курганний обряд поховань дедалі більше стає «соціальним обрядом військово-адміністративного класу»⁵². Вища влада, консолідуючись, відгороджувалася від народу не лише стінами замків, а й поховальним обрядом. Державна політика у сфері ідеології потребувала нової уніфікації поховального обряду як виразника нової язичницької киеворуської ідеології. Тому курганна поховальна обрядовість варязької князівської військової дружини й адміністрації поступово ставала поховальною обрядовістю племінної знаті, а згодом і відносної більшості слов'янського населення молодшої Києворуської держави кінця IX — початку X ст. Це означало, що в ній відбулася невідома нам історично перша велика зміна в язичницькій релігії ранньодержавного періоду. Вона, безперечно, була і першою великою державною релігійною реформою, яка так до кінця й не завершилася. В її основі лежала також до кінця не завершена політична реформа — коли Києворуську державу організували варяго-руські князі, які не змогли остаточно підкорити (об'єднати) всі східнослов'янські племена.

⁵² Моця О. П. Населення південноруських земель. — С. 55.

В кінці X ст. (980 р.) Володимир Святославович спробував провести другу велику ідеологічну язичницьку реформу — ввести державний пантеон язичницьких богів усіх (на той час) підкорених земель Київської Русі.

988 (990) р. київський князь провів третю велику ідеологічну реформу — впровадив християнську релігію, яка мала остаточно оформити ідеологічну перемогу нового соціально-економічного і державного устрою. У регіонах Київської Русі християнізація проходила важко, оскільки великокиївські князі намагалися одержавити ці землі. Християнізація закріплювала одержавлення (феодалізацію), залежність цих теренів від Києва. Остаточно християнізація окраїнних земель, зокрема Галицьких, відбулася наприкінці XI — на початку XII ст., коли тут постали свої князівства (держави). Вони потребували своєї ідеологічної підтримки, яку тоді могла надати лише християнська релігія.

Дослідники відзначають, що більшість курганних поховань у центральних районах Київської Русі концентрувалася на некрополях великих князівських міст або недалеко від них і на некрополях окремих великокиївських військових, торгово-ремісничих (укріплених і неукріплених) поселень. Всі вони належали, як правило, привілейованому військово-адміністративному стану Київської Русі та членам його сімей. Ці могильники тривалі і постійні (IX—XII ст.), тому підкурганні захоронення на них різноманітні (від тілоспалення до тілопокладання), що відображає хронологічну зміну внутрішньої еволюції (релігійної реформи) поховального обряду однієї соціальної групи населення.

Загалом для основної території Київської Русі (у вузькому значенні цього терміна) археологічно засвідчена така еволюція курганного поховального обряду:

1. Підкурганні поховання з тілоспаленням на боці (ранні), а потім і на місці захоронення (пізні). Наслідок релігійних реформ у Київській Русі до Володимира (IX—X ст.).

2. Підкурганні поховання з тілопокладанням на рівні денної поверхні (ранні), а пізніше — в ямах. Наслідок двох релігійних реформ Володимира Святославовича (X—XI ст.).

У периферійних районах Київської Русі, де основне населення користувалося традиційним ґрунтовним тілопальним поховальним обрядом, курганні захоронення засвідчені лише біля окремих військово-адміністративних центрів, через які здійснювалося одержавлення, а пізніше й християнізація окремих земель-князівств.

Зокрема на території давньої Галицької землі є 16 курганных могильників (досліджено 200 курганів, де виявлено 20 трупоспалень і 180 трупопокладень у ямах). Всі вони входили до складу окремих князівських поселенських (військово-адміністративних, торгово-ремісничих тощо) комплексів, побудованих як форпости державного освоєння новоприєднаних територій, командний склад та гарнізон яких головно були варязького походження або набиралися в центральних районах Києворуської держави. Всього ми простежили три етапи раннього одержавлення галицьких земель: два зовнішні і внутрішній, які відбувалися впродовж цього складного X ст. Зокрема внаслідок першого зовнішнього одержавлення (кінець IX — середина X ст.) з'вилися киеворуські військові торгово-ремісничі поселення і замки з курганными могильниками за обрядом тілоспалення. У другій половині X ст. (після 971 р.) внаслідок внутрішнього одержавлення і утворення Великохорватського князівства тут і далі існував традиційний поховальний обряд — ґрунтові (безкурганні) тілоспалення. Винятком є лише одинокі курганні «поховання» в Галичині Могилі*. Язичницька релігія виступає як «національна релігія» цього ранньодержавного утворення на противагу християнству сусідніх держав.

Унаслідок другого зовнішнього одержавлення наприкінці X — на початку XI ст. за князя Володимира на давньохорватських землях виникли киеворуські (волинські) замки з курганными могильниками за обрядом тілоспалення в дерев'яних зрубах, а потім і перші тілопокладання на рівні денної поверхні (ранні) та в ямах (пізні).

* * *

Археологічні студії долітописного Галича (Крилоського городища) показали його складну структуру в другій половині X ст., яка ще не зовсім зрозуміла вченим. Все ж, крім окремо виділеної вічової площі з Галичиною Могилою, простежується ще декілька частин долітописного Галича⁵³.

* Галичина Могила є найбільш південним «похованням», здійсненим за варязьким дружинним обрядом в Центрально-Східній Європі.

⁵³ Томенчук Б. Фортифікація давнього Галича / Б. Томенчук // Археологія і давня історія України. — К., 2010. — Вип. 1 : Проблеми давньоруської і середньовічної археології. — С. 335—344; Його ж. Археологія городищ Галицької землі. — С. 494—528.

Другим за величиною (280х480 м, 8,5 га) і, можливо, за значенням є третій майданчик Крилоського городища. З напільної (південної) сторони він обмежений дугоподібним валом (V) і ровом, який на флангах має додаткові укріплення. У центральній частині цей вал має досить значну висоту (8,5—9 м), щоб перекрити загальний перепад висоти цього схилу перед ним. Різні природні умови рельєфу та можливий різний соціальний (суспільний) характер окремих частин цього майданчика городища визначали й різні конструктивні особливості самих оборонних стін. Зокрема в південно-західній ділянці на вершині валу (завширшки 12 м і заввишки 3,5 м), спорудженого на місці старого валу фракійського гальштату, було виявлено оборонні бінарні дерев'яні зрубні стіни (завширшки 3 м). Зовнішні і внутрішні схили валу мали суцільне кам'яне облицювання, подібне до валу-платформи біля Галичиної Могили. Вздовж підніжжя внутрішньої сторони валу на рівні зачищеного передматерика проходила кам'яна доріжка завширшки 4 м (рис. 8,2).

Найскладнішою була фортифікація в крайній західній частині валу, де він мав потужну глиняну підсипку-нарощення пониженої частини схилу над яром-ровом, а саме до рівня майданчика городища (заввишки до 2,5 м і на ширину 14 м). На вершині цієї глиняної платформи було зведено оборонну дерев'яну зрубну бінарну стіну завширшки близько 4 м, поділену на окремі бойові камери. Із зовнішнього боку стіни було сформовано земляний укис завширшки 1,5 м. Із внутрішнього боку на віддалі всього 1 м від оборонної стіни стояли житлово-господарські зрубні приміщення (завширшки 3—3,5 м), які також становили один окремий ряд. Останні були ледь заглиблені у глиняну основу (0,2—0,3 м) внутрішнього схилу валу-нарощення. З внутрішнього боку цього житлово-господарського комплексу зафіксовано водостічну канавку (завширшки 1,5 м і завглибшки 0,25 м). Після пожежі на місці оборонної стіни виконано нову валоподібну підсипку (завширшки 5 м і заввишки 0,5 м). На ній споруджено нову потужну оборонну, але одинарну дерев'яну стіну завширшки 1,2 м. Вона складалася з трьох дерев'яних стін стовпової конструкції і земляної засипки між ними. Другий ряд житлово-господарських зрубних споруд залишився незмінним як за конструктивними особливостями, так і за їхнім облаштуванням. Але він вже розташовувався набагато нижче від нової оборонної стіни. Згідно з керамічним матеріалом ці оборонні стіни датуються другою половиною X ст. (рис. 8.5). Між останніми укріпленнями і оборонними стінами XII—XIII ст. зафіксовано чіткий «стерильний прошарок», що

означає досить значний період перерви в замешканні цієї частини Крилоського городища.

Цей третій майданчик мав і окремі укріплення, побудовані, очевидно, по всьому його периметру. Зокрема найпотужнішими вони були з західного боку. Наші дослідження тут виявили на підрізаній (0,3–0,85 м) верхній ділянці схилу рештки зрубної оборонної бінарної стіни (завширшки 3 м). Вона мала і зовнішній земляний укис (завширшки 2 м), який, очевидно, традиційно доходив до бійниць у зовнішній стіні. Нижче (13 м) і далі (18 м) схил ескарповано (укис 35°) і влаштовано внутрішній рів (завширшки 4–5 м і глибиною 1,5–2 м) та зовнішній вал (завширшки 2,5–3 м). Поверхня валу має кам'яне облицювання (рис. 8,3).

Цей третій майданчик городища (240x410 м) в основному досліджували лише в центральній та західній його частинах. Розкопки тут показали відсутність житлово-господарської забудови у другій половині X ст. за наявності потужної оборонної системи. До забудови номінально можна лише віднести окремі житлово-господарські комплекси біля західної ділянки південного оборонного валу.

Невелика група напівземлянкових будівель з пічками-кам'янками, яку виявлено на території цього третього майданчика Крилоського городища, загалом датується кінцем XI – початком XII ст., часом формування дитинця княжого Галича: із Собором, кладовищем, ринковою внутрішньою площею та окремими адміністративними, князівськими і гарнізонними дворами міського замку. В другій половині X ст. третій майданчик городища, можливо, мав стосунок до перебування тут військового гарнізону.

На північ від третього майданчика Крилоського городища через широкий рів, яким проходила головна меридіальна дорога, розміщено четвертий майданчик городища. Загалом він складається з двох частин: внутрішньої і зовнішньої. В його північно-західному куті знаходиться потужне джерело води, до якого ведуть два в'їзди: південно-західний і північно-східний (ур. Вивози). Внутрішній майданчик (ур. Золотий Тік) півтрикутної (130x135x150 м) і незвичної серцеподібної форми. З усіх боків він обмежений валом і ровом, що спричинило його підняття на 3–4 м. Зі сходу внутрішній майданчик має ще одну, зовнішню лінію оборони з двох ескарпів. В'їзд розміщено з західного боку (рис. 8,4).

На території Золотого Току невеликі розвідкові розкопки проводили Й. Пеленський, Михайло Каргер, Володимир Гончаров, Олена Джеджора

і ми. Найбільші археологічні студії тут здійснили Я. Пастернак (1938–1941 рр.) та Вітольд Ауліх (1972–1973 рр.), які вважали його за укріплений княжий двір XII–XIII ст. Виходячи з аналізу археологічного матеріалу (майже повна відсутність речей військового і світського характеру та переважання предметів культового призначення), на Золотому Току, на наш погляд, очевидно, розміщувався укріплений кафедральний монастир (XII–XIV ст.), який одночасно слугував єпископсько-митрополичим осідком (XII–XIII ст.). В. Ауліх, за його словами, тут простежив дуже незначний шар VIII–IX ст., а М. Каргер — X–XI ст., який все ж репрезентований поки що реально тільки однією напівземлянкою з пічкою-кам'янкою, мабуть, кінця XI — початку XII ст. Все це дає підстави висунути припущення про те, що на території Золотого Току, біля водного джерела, могло функціонувати окреме полісне городище-святилище.

На самій північній стрілці Крилоського городища (25 м вище від рівня Мозолевого Поток, але на 45 м нижче від Галичиної Могили) розташований п'ятий майданчик (приблизно 75x80x95 м). Його східні і західні схили ескарповано. З напільної, південної сторони вздовж знищеного валу по дну рову проходить стара дорога (ур. Вивози).

На території цього п'ятого майданчика городища (ур. Шевчуки) дослідження проводив лише В. Ауліх (1980–1983 рр.). Простежено наявність культурного шару з об'єктами культури фракійського гальштату, IX–XIII ст. та пізнього середньовіччя. Зокрема досліджено п'ять напівземлянок XI — початку XII ст. і три XII–XIII ст. Найраніші будівлі В. Ауліх відніс до X–XI ст. Слід згадати, що декілька фрагментів кераміки він відніс до VI–VII ст. і VIII–IX ст., що, на жаль, не пов'язано з відповідними об'єктами, а загалом змушує нас сумніватися в їхньому датуванні цим раннім часом. Усе ж ця крайня і найнижча мисова частина городища (0,8 га), яка мала окремі укріплення, виявилася доволі забудованою в X–XIII ст. Можливо, саме тут у другій половині X ст. міг стояти укріплений князівський замок полісного Галича*.

Найменш дослідженим і, очевидно, найменш важливим є перший майданчик Крилоського городища (150x550 м). Він розміщений у

* Не буде дивним для нас і те, що окремий князівський замок цього великого хорватського релігійно-політичного центру знаходився на Дністрі, на території городища в урочищі Старостинський замок (м. Галич).

південній, напільній стороні городища, між першими потрійними оборонними валами та четвертим валом з боку Галичиної Могили. Наявність незначного культурного шару відзначається лише в його південно-східній частині, менше в південній, і він зовсім відсутній у західній. Можливо, тут під захистом перших оборонних стін епізодично перебувало військово ополчення та населення округи, яке прибувало на народні збори. Цей перший великий майданчик міг бути і давньою торговою площею.

Першу потрійну систему з оборонних валів та ровів споруджено в широкий (130 м) природній улоговині на яскраво вираженому тут вододілі р. Лукви і яру Мозолевого Потoku. Два перші вали мали однотипну оборону у вигляді дерев'яних стін стовпової конструкції. Третій вал (внутрішній) у своїй основі мав дерев'яний частокіл, який виходив на вершину валу. Тут до нього примикала оборонна бінарна дерев'яна стіна (завширшки 3 м), яка складалася з окремих приміщень. Всього за довжини стіни близько 500 м їх мало бути понад 150, які виходили на перший майданчик городища.

В середній частині цієї потрійної системи оборони міститься широкий проїзд. Цей перший південний в'їзд на Крилоське городище розташовувався на одній осі (північ — південь) з проходом у четвертому валу і був зорієнтований точно на Галичину Могили. Це ще раз підтверджує її значення як суспільного (соціального) центру долітописного Галича.

Крилоське городище як політико-релігійний центр Великохорватського князівства мало і досить міцну зовнішню систему оборони. Вона складалася з цілої низки оборонних валів та ровів, побудованих на вододільних ділянках між глибокими ярами. Найпотужнішою була східна лінія (вал і рів завдовжки 3 км). З південного боку, зовнішню лінію оборони утворював глибокий та широкий (до 15 м) Яр-Камінний, який проходив через все Дністро-Луквівське межиріччя (7 км). Аналогічною була зовнішня система оборони на Лукво-Лімницькому межиріччі (ур. Галицька Брама). Так зовнішня система оборони забезпечувала захист не лише Крилоського городища, а й, очевидно, території сільськогосподарської округи в межах 30 км², у місці великого вигину Дністра.

Загалом планувальна організація і соціальна структура цього раннього долітописного Галича ще мало вивчена і недостатньо

зрозуміла. Крім потужної внутрішньої системи оборони, до якої входила в окремих місцях житлово-господарська прибудова, слідів інтенсивної забудови майданчиків поки що не виявлено. Серед п'ятих майданчиків Крилоського городища чітко виділяється лише велика вічова площа з літописною Галичиною Могилою — головним полісним і князівським (державним) культовим місцем. Інші укріплені майданчики могли мати різний соціальний зміст, пов'язаний, можливо, з князівським замком, святилищем, гарнізонною частиною і торговою площею. Відсутність значної житлово-господарської і ремісничої забудови можна пояснити функціонуванням тут лише політико-адміністративного, військового і найголовніше — культового, релігійного центру Великохорватського князівства. Можливо, його сільськогосподарська округа в межах зовнішньої системи оборони виконувала господарську, ремісничу і торгову функцію цього ранньоміського центру, який лише почав формуватися.

Ці ранні державотворчі і містотворчі процеси на Прикарпатті і в Подністров'ї другої половини X ст. залишилися незавершеними. Майже всі тогочасні городища-поліси були недобудовані і малозаселені, бо в кінці X ст. їх знищили внаслідок русько-хорватської війни (992/993 р.) за Володимира Святославовича⁵⁴. Так, Великохорватське князівство проіснувало близько 20-ти років, після чого його землі ввійшли до складу Києворуської держави, а адміністративно — до Волинської домініальної волості. Місто Володимир як новий князівський і єпископський центр став волосною столицею величезної території, яка об'єднала землі волинян і хорватів*. Пізніше це знову повторилося у часи Галицько-Волинської держави XIII—XIV ст. Треба згадати, що давнє населення Галичини і Волині входило до однієї культурно-історичної зони, яка почала складатися ще на початку I тис. н. е. Зокрема вторгнення на Волинь

⁵⁴ Ипатьевская летопись. — Т. 2. — Стб. 106.

* Державотворчі і містотворчі процеси, які проходили в Галицькій землі, завжди були прямо чи опосередковано пов'язані з сусідніми волинськими землями. Протягом тривалого історичного періоду співжиття населення галицько-волинських земель відбулося почергове переміщення об'єднувального політичного центру — галицького і волинського. У ранній період домінував частіше волинський, у пізній — галицький. Але загалом вони були «братями-суперниками» в боротьбі за першість у цьому складному західному регіоні Русі.

готів (II—III ст. н. е.) привело до вимушеної міграції частини слов'янського населення на Подністров'я, де сформувався, можливо, перший дулібський військово-політичний союз. У V—VII ст. дулібський союз вже охоплював Подністров'я і Волинь, куди повернулася частина старого венедського населення⁵⁵.

Після ліквідації Великохорватського князівства внаслідок другого зовнішнього одержавлення долітописний Галич надовго занепав як політичний і релігійний центр. Тут, біля Крилоського городища, виник лише невеликий військовий центр великокиївських князів (городище в ур. Штепанівка). Подібні нові князівські фортеці великокиївських князів відомі й біля основних великохорватських центрів, знищених у ході русько-хорватської війни, що засвідчено археологічно⁵⁶. У них перебувала військова дружина та князівська адміністрація, яка здійснювала контроль за новоприєднаними землями, як це було і під час першого зовнішнього одержавлення. Їхнім представникам належали невеликі курганні могильники з тілоспаленнями в дерев'яних зрубках та з тілопокладеннями в камерних гробницях. Таким найбільшим курганним некрополем на великохорватських землях був Пліснеський, який вказує на відповідний політико-адміністративний і безперечно військовий статус Пліснеського городища. Такі воєнізовані києворуські поселенські комплекси (укріплені і неукріплені) характерні і для інших новоприєднаних земель Київської Русі XI ст.

Наприкінці XI — на початку XII ст. на старохорватських землях розпочався процес нового (другого) внутрішнього одержавлення, який закінчився тим, що Ростиславовичі утворили три удільні князівства: Перемишльське, Звенигородське і Тереховлянське (1084 р). Лише з 1124 р. за Івана Васильовича Галич відродився як столиця окремого Галицького князівства (Мала Галицька земля), яке невдовзі (1141 р.) стало

⁵⁵ Козак Д. Особливості етнічної історії східнокарпатського регіону в латенський час і в перших століттях нашої ери / Д. Козак // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. — Львів, 1999. — Т. 1. — С. 163—226; Його ж. Венеди. — К., 2008. — С. 216.

⁵⁶ Тимошук Б. Князівська дружина X—XI ст. за даними поселень українського Прикарпаття / Б. Тимошук // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. — Львів, 1992. — С. 69—71; Його ж. Восточные славяне: от общины к городам. — М., 1995. — С. 25—48.

столицею об'єднаного Галицького князівства, а згодом (1199 р.) і всієї Галицько-Волинської держави*.

У XII–XIII ст. давній Галич став не лише політико-адміністративним, а й великим релігійним (єпископським) центром. Тут стояв Успенський собор і понад 20 кам'яних храмів, що поставило його в один ряд з Київським релігійним центром. Таким традиційно релігійним центром давній Галич був ще до XVIII ст.⁵⁷ Зокрема тут мали свій осідок як православні, так і латинські єпископи, які в окремі періоди набули митрополичого свячення.

Отже, давній Галич, попри його важливе політико-адміністративне значення для Подністров'я і Прикарпаття, завжди мав основну функцію релігійного, духовного центру всієї Галичини, яким він став уперше ще в другій половині X ст.

Bohdan TOMENCHUK (Kolomyia — Ivano-Frankivsk, Ukraine)
Archeology of the preannalistic Halych as a cultural and religious center of the «Great White unbaptized Croatia» (to the question of the founding of Halych in the second half of the 10 century)

The article covers the main problems of archeology of the preannalistic Halych as a political and religious center of the Great Croatian Principality. In particular, the author made conclusions about the pagan sacred nature of the early Halych in the second half of the tenth century on the basis of a new interpretation of the annalistic Halychyna Grave in the structure of the Krylos settlement polis.

Key words: *preannalistic Halych, the Great Croatian Principality, Halychyna Grave, religious center.*

* Християнізована Києворуська держава більш як на 100 років (протягом XI – початку XII ст., до 1124 р.) призупинила цілеспрямовано, з політичних (релігійних) причин всі містотворчі процеси в давньому Галичі, який сприймався тоді всіма як язичницький політико-релігійний центр населення західно-руських земель. Натомість у інших підконтрольних династії Рюриковичів землях спостерігалися інтенсивні містобудівельні процеси. Це й стало підставою для окремих істориків («здивованих») взагалі заперечувати давнє походження Галича. Подібна ситуація із втратою Галичем статусу релігійного (вже єпископського і митрополичого) центру повторилася і в пізньому середньовіччі.

⁵⁷ Томенчук Б. Археологія пізньосередньовічного Галича як «церковного міста» і релігійного центру Галичини (середина XIII – 1785 р.) / Б. Томенчук, О. Мельничук // Галич. Збірник наукових праць / За ред. М. Волощука. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ. – 2017. – Вип. 2. – С. 51–78.

Рис. 1. Долітописний Галич в системі шляхів та Довгих валів Карпатського регіону

Рис. 2. Транс'європейські шляхи за Баварським Географом

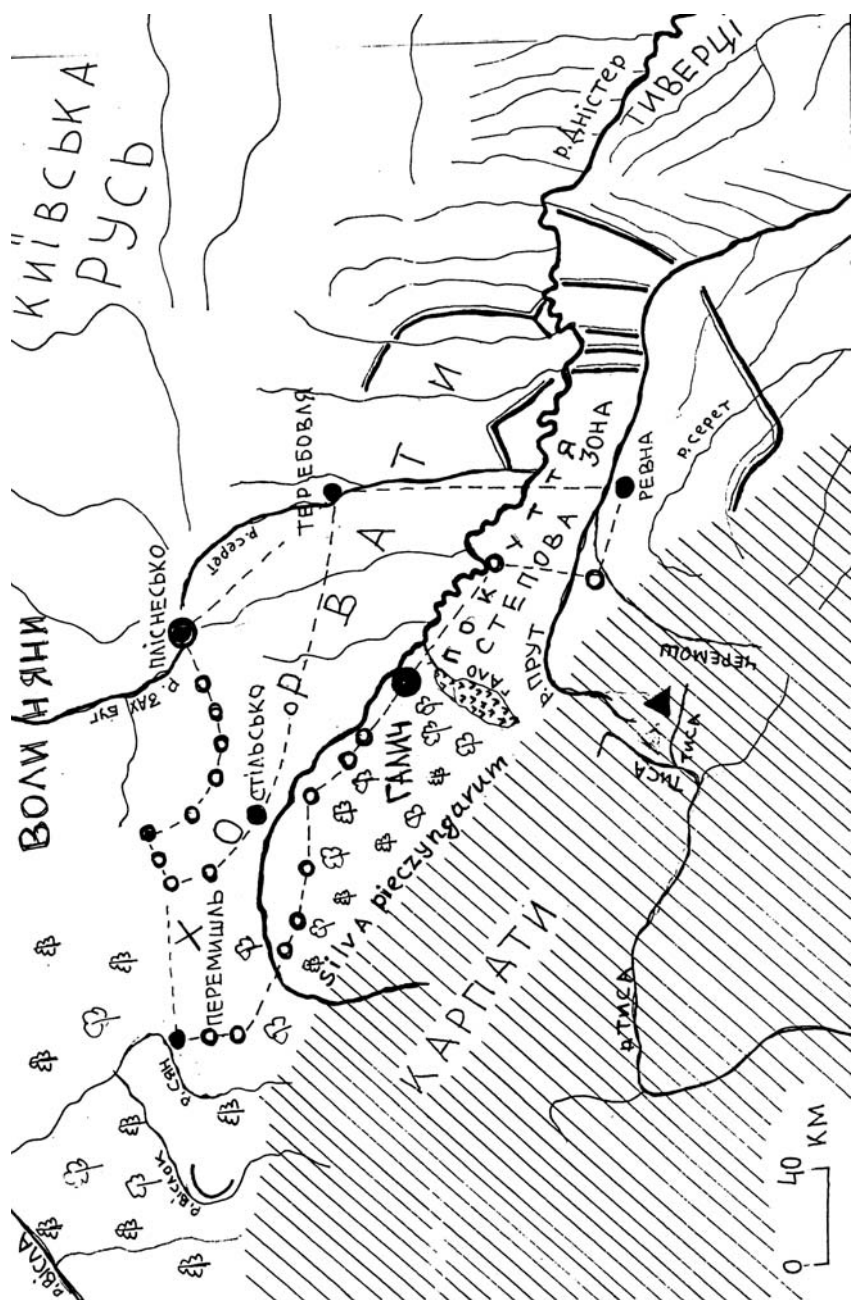

Рис. 3. Долітописний Галич у системі великих городищ другої половини X ст.

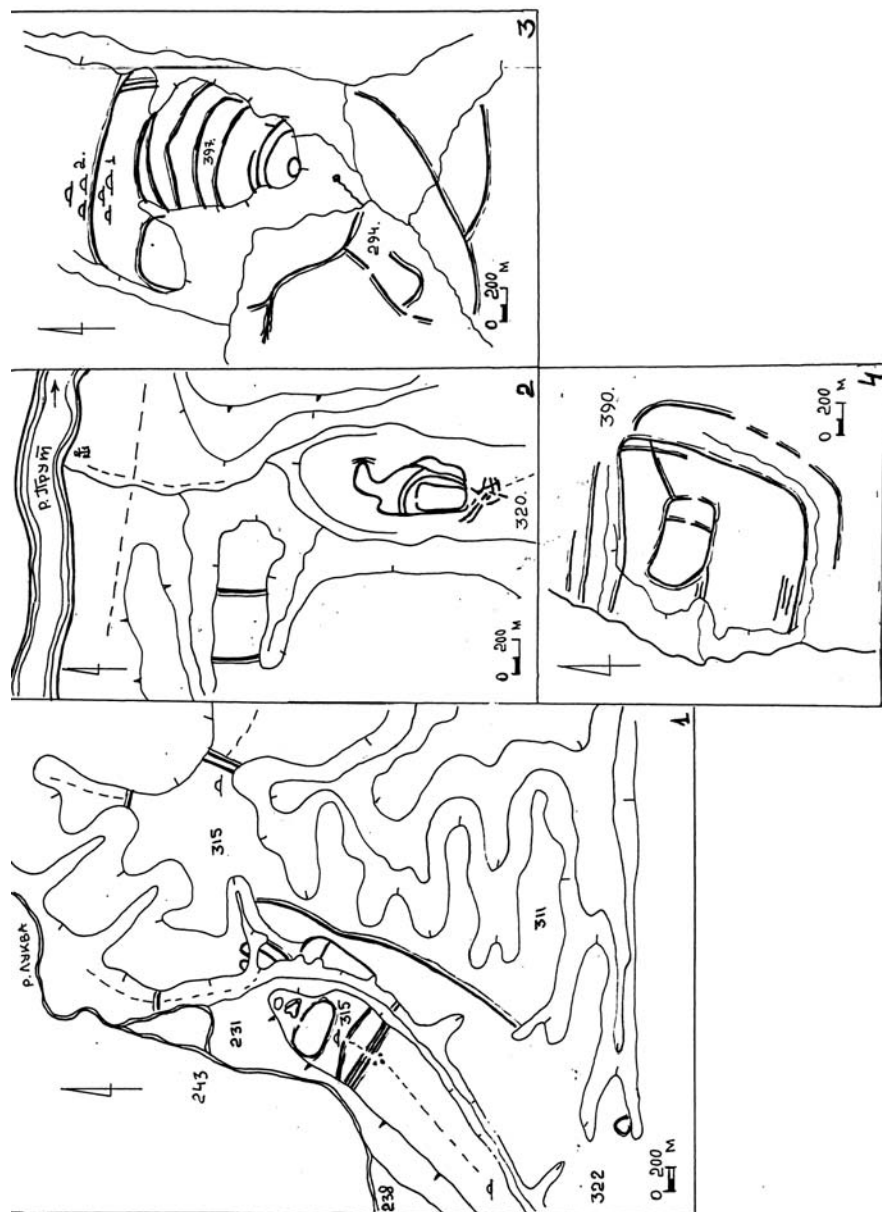

Рис. 4. Великохорватські городища:
 1) Крилоське городище; 2) Ревнянське городище; 3) Пліснеське городище; 4) Стільське городище

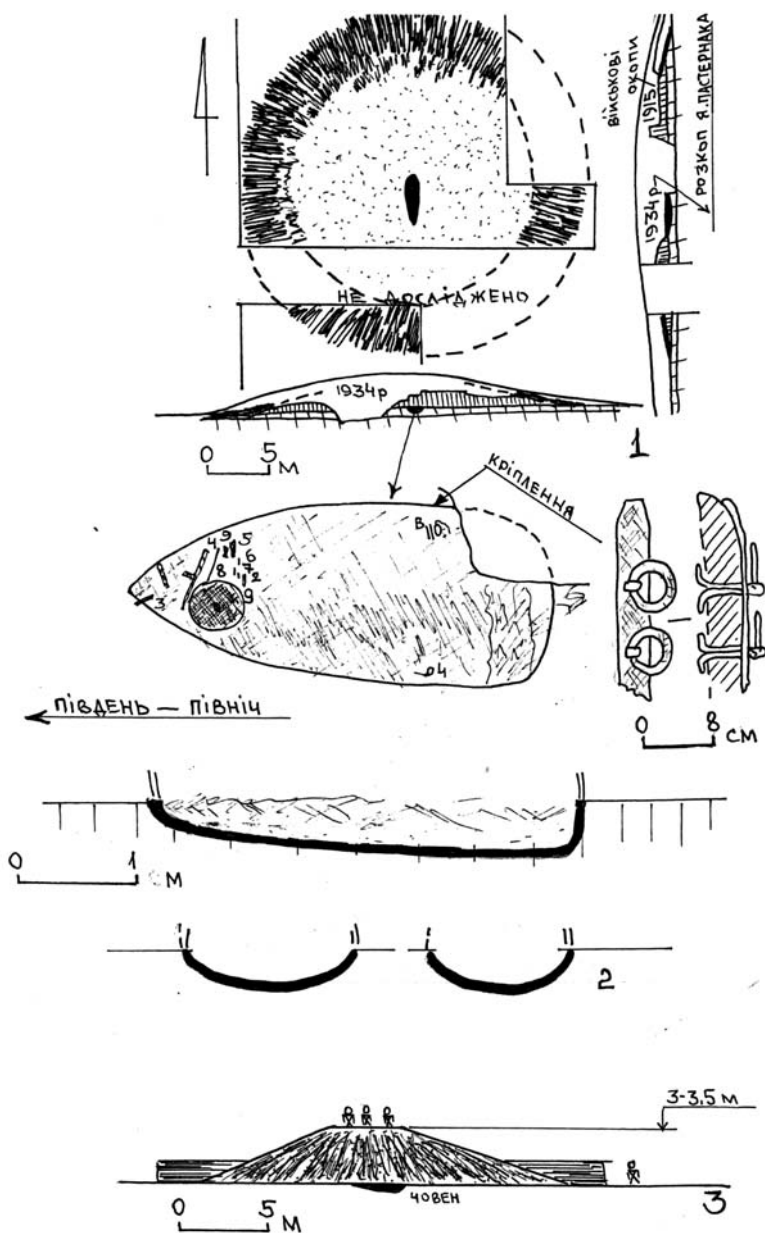

Рис. 5. Долітописний Галич. Галичина Могила:
 1) план і стратиграфія; 2) човен. План і стратиграфія;
 3) реконструкція кургану Галичина Могила

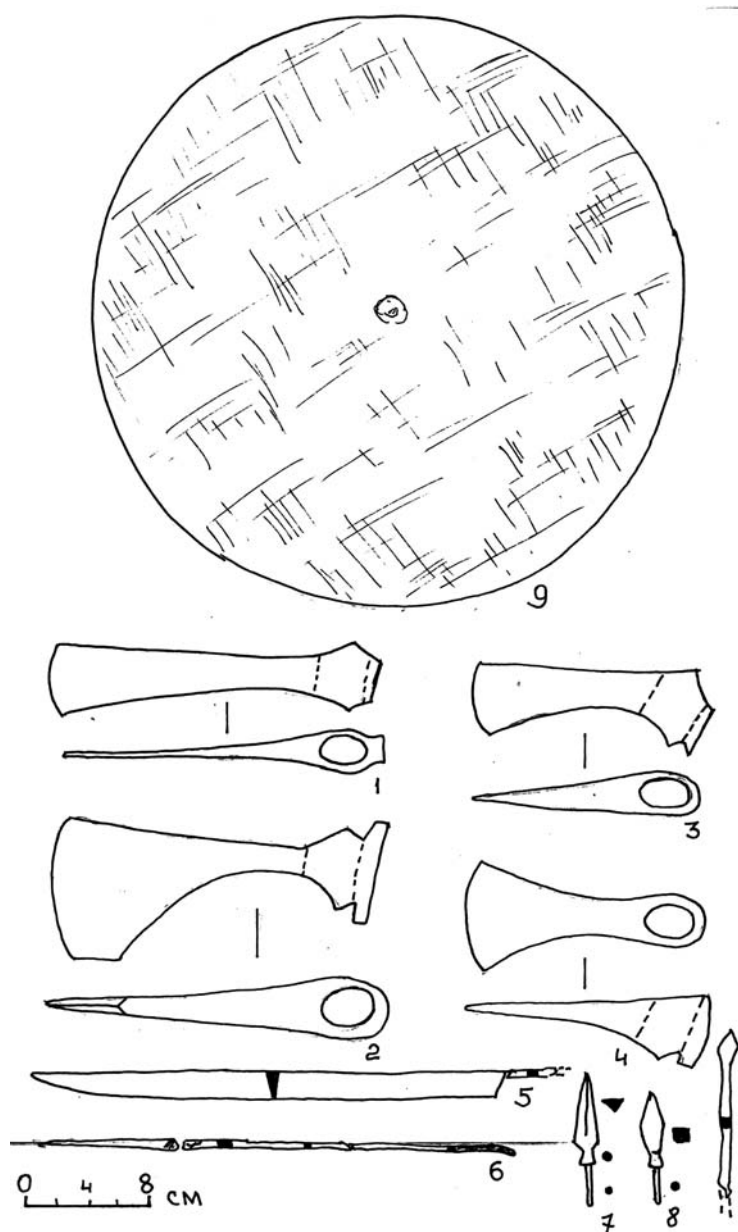

Рис. 6. Долітописний Галич. Галичина Могила. Комплекс речей:
 1–3) залізні бойові сокири; 4) залізне тесло; 5) ніж-скрамасакс;
 6) залізний наконечник; 7–8) залізні вістря стріл; 9) позолочений щит

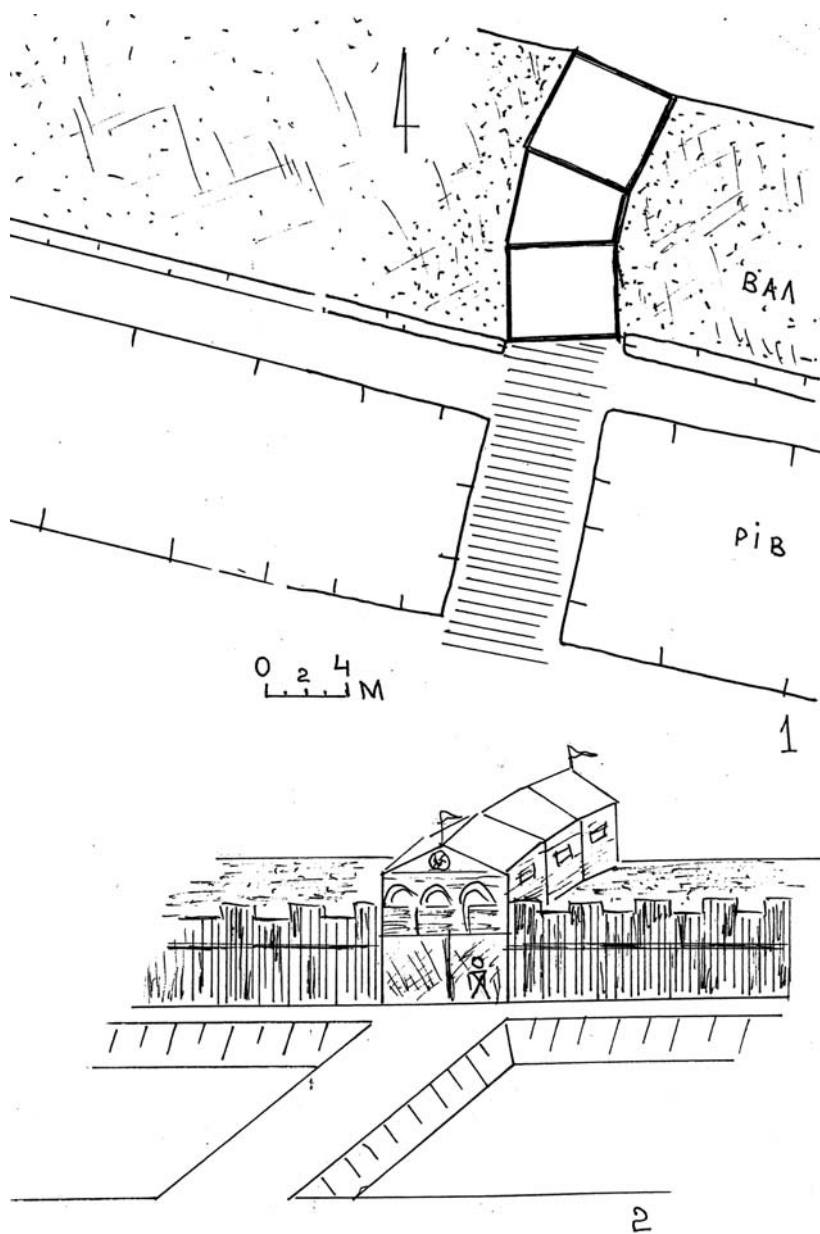

Рис. 7. Долітописний Галич. Система В'їзду на Вічову площу
біля Галичиної Могили:
1) план розкопаної частини; 2) реконструкція В'їзду

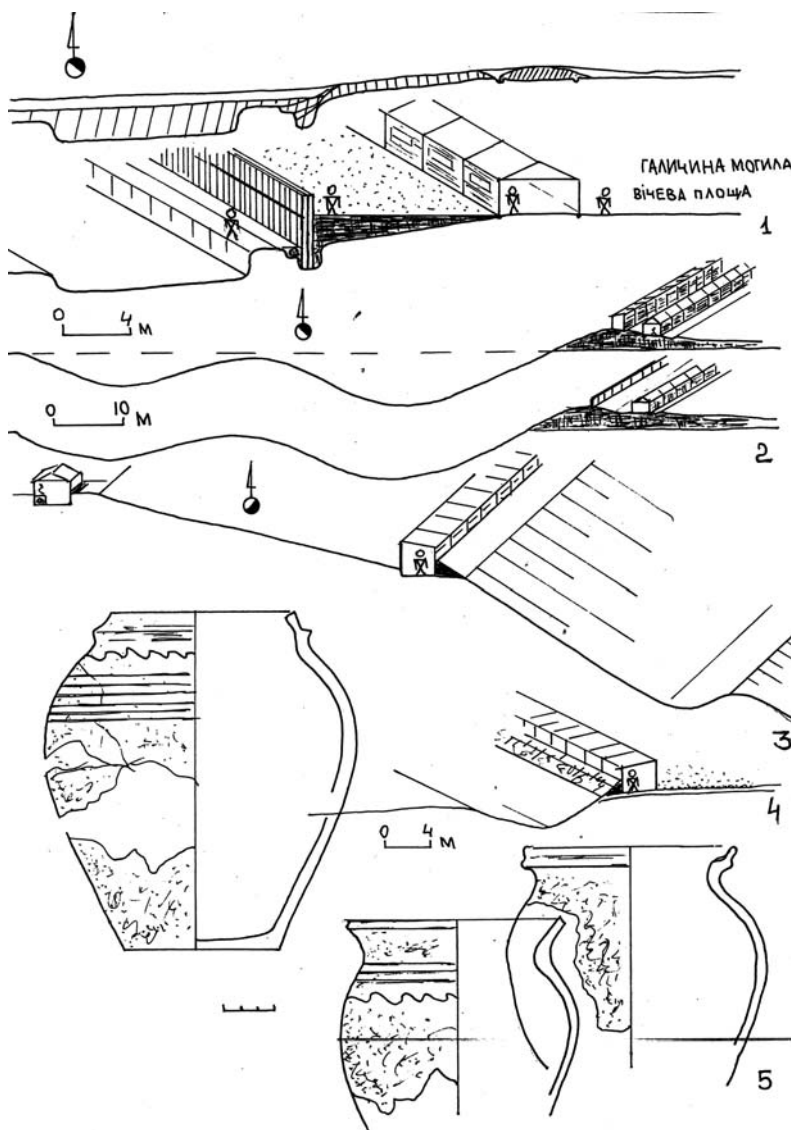
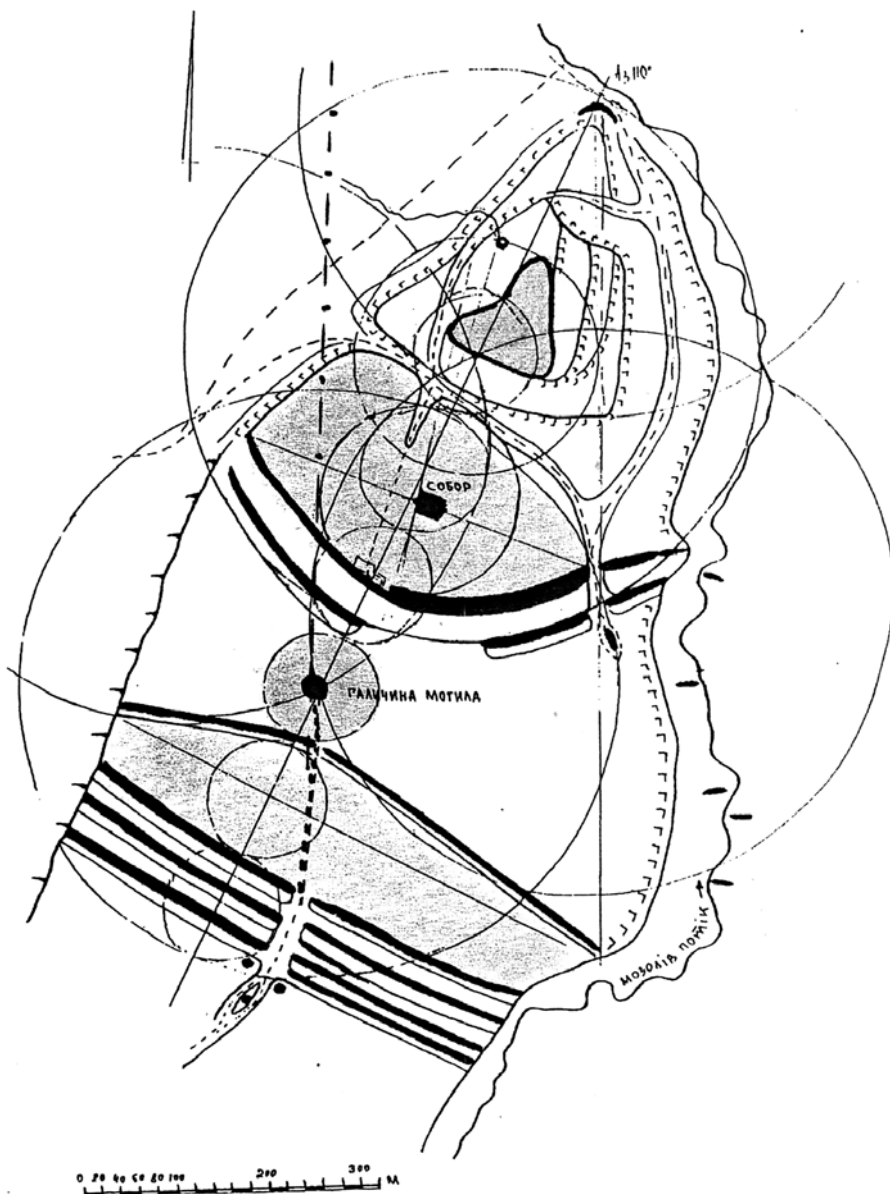

Рис. 8. Долітописний Галич. Оборонні стіни. За матеріалами досліджень:

- 1) стратиграфія валу і рову біля Галичиної Могили;
- 2) стратиграфія валу і рову майданчика № 3;
- 3) стратиграфія ескарпу західного майданчика № 3;
- 4) стратиграфія валу Золотого Току;
- 5) кераміка другої половини X ст. з рову і валу біля Галичиної Могили

9) Крилоське городище. Планіграфічна система побудови

ДО ПИТАННЯ «ЕТНІЧНОЇ» ІНТЕРПРЕТАЦІЇ РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИХ ПОХОВАНЬ КОЧІВНИКІВ У КРИЛОСІ

Предмети пізніх кочових курганів з Крилоса, які майже 100 років тому опублікував Ярослав Пастернак, досі викликають науковий інтерес. Аналіз поховань, який провів автор відкриття шляхом зіставлення з віднайденими в Карпатському басейні аналогами доби «віднайдення Батьківщини», спочатку вказував на їхнє ранньоугорське походження.

Однак проведений аналіз поховань показує, що вони постали під впливом зразків, утворених на межі степу та лісостепу: між огузо-печенізьким конгломератом з півдня, лісостеповим кордоном Хозарського каганату на заході і в районі річок Уралу-Ками з північного сходу. Похоронна архітектура, елементи якої були відомі й серед угорців, належить до традицій азійських тюрків. Покладання людських решток з кіньми чітко свідчить про тюркський похоронний обряд, ймовірно огузо-печенізького зразка. Інші деталі, зокрема одяг, ознаки високого соціального статусу, зброї, кінської зброї, показують, що високопоставлені воїни перейняли «моду» угорської еліти, можливо, будучи інтегровані й до їхнього складу. Пропоноване датування комплексів — кінець VIII — друга половина IX ст.

Ключові слова: Крилос, Ярослав Пастернак, огузо-печенізький вплив, кочові могили, угорці, Карпатський басейн.

Тему пізньокочових курганних поховань з Крилоса, яку майже 100 років тому опублікував Ярослав Пастернак¹, обговорювали вже

¹ Pasternak J. Die erste althungarischen Grabfunde nördlich der Karpaten / J. Pasternak // Archaeologia Hungarica. — Budapest, 1937. — № 21. — S. 297–298; Мапа 1. За складання мапи висловлюю щире подяку доктору Степанові Темушеву з Мінська (Білорусь).

неодноразово². Хоч сам автор розкопок нарікав на складні умови для дослідження, яке відбувалося поспіхом, під дощем, що перешкоджав не лише усувати намул, фотографувати предмети інвентарю, але й значно пошкодив кісткові рештки в обох похованнях, загалом опис предметів і загального вигляду поховальних ям, як і стан скелетів на час відкриття, дослідник здійснив дуже ретельно³. Аналіз інвентарю з поховань привів його до висновку, що аналогічні предмети містилися у ранньоугорських похованнях «періоду займання батьківщини» на території Карпатської котловини⁴. Цей погляд поділив ряд дослідників⁵, і лише в 90-х рр. ХХ ст. дискусії на тему мішаного характеру обох поховань ініціював Олександр Моця⁶. Гучним тоді ж стало дослідження Богдана Томенчука, який занотував, що в кургані № 2⁷ містилися кам'яні домішки — галька, яку, ймовірно, було одержано з місцевої річки Лімниці⁸.

Попри Пастернакові факти конструкції курганів і могильних ям та реконструкцію Б. Томенчука, а також наявність опису і фотографічної задокументованості артефактів, віднайдених в обох могилах, варто звернути увагу на елементи, походження яких нехарактерне для культури кочівних угорців, але властиве знахідкам раннього шару Суботців (село Знамянського району Кіровоградської області, Україна) чи інших культурних впливів.

Похоронна архітектура

Для родових та індивідуальних поховань цього шару характерним було поховання разом з інвентарем, у впускних похованнях, розміщених

² Томенчук Б. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація / Б. Томенчук. — Івано-Франківськ, 2006. — С. 23; Liwoch R. Uwagi o chronologii wczesnośredniowiecznych cmentarzysk na zachodzie Ukrainy / R. Liwoch // In silvis, campis... et urbe. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim. — Rzeszów ; Sanok, 2010. — S. 89, przypis 1.

³ Pasternak J. Op. cit. — S. 297–298.

⁴ Ibidem. — S. 299–303.

⁵ Томенчук Б. Назв. праця. — С. 25.

⁶ Моця А. Погребальные памятники южнорусских земель IX–XII вв. / А. Моця. — К., 1990. — С. 19–20.

⁷ Автор статті використовує нумерацію поховань за Я. Пастернаком, зберігаючи водночас для зручності аналогічну нумерацію для курганів.

⁸ Томенчук Б. Назв. праця. — С. 23.

на старіших курганах⁹, чи також інгумація в похованнях, розміщених окремо. В разі впускних поховань переважають відносно низькі насипи або частини кургану, які виступають, — передусім їхні обідки¹⁰. Траплялися й вкладення у центральні частини кургану. Але це рідкісні випадки¹¹. Іноді поховальну яму в кургані викопували так, аби вона не сягала рівня первісного шару, враховуючи перші поховання, що містилися нижче від цієї межі. Детермінантом було тут, без сумніву, магічне уявлення, аби новим похованням не порушити спокій тих, для кого було колись створено насип¹².

Обидва поховання з Крилоса вкопані у старіші кургани. Могила № 1 розташована в центральній частині насипу. Могила № 2 — дещо на схід, у напрямку краю насипу¹³. Після огляду насипів та залишків, який автор цієї статті мав можливість здійснити 26 квітня 2017 р.*, він дійшов висновку, що конструкційно поховальні ями не сягали нижнього рівня першого шару насипів, хоч профілі, наведені в цій публікації, цьому суперечать.

Цікавою є присутність великих фрагментів вугілля у насипі кургану № 1. Навколо кургану № 2 зауважено нагромадження дрібного деревного вугілля і фрагменти розбитого начиння. Я. Пастернак повідомляв, що неорнаментовану кераміку зі слабким ступенем випалювання виконували вручну¹⁴. Під час дослідження зауважено, що під шаром гумусу в тому ж

⁹ Цілком ймовірно, що угри, предки ранніх угорців, перейняли цей тип конструкції від своїх тюркських сусідів, які у свою чергу надавали перевагу такій формі поховання, згідно з дослідниками, ще з гунсько-сянпійсько-жулянжулянських часів. Див.: Серегин Н. Погребальный обряд кочевников Алтая во II в. до н. э. — XI в. н. э. / Н. Серегин, С. Матренин. — Барнаул, 2016. — С. 108—111). Також профіль насипу: Мажитов Н. А. Курганы Южного Урала VIII—XII вв. / Н. Мажитов. — М., 1981. — С. 31: рис. 12, 33: рис. 14, чи планіграфію поховань всередині кургану: Там же. — С. 79: рис. 42а.

¹⁰ Комар А. Древние мадьяры Етелькеза: перспективы исследований / А. Комар // Археология і давня історія України. — К., 2011. — Вип. 7: Мадяри в Середньому Подніпров'ї. — С. 60—61.

¹¹ Там само. — С. 61.

¹² Там само.

¹³ Томенчук Б. Назв. праця. — С. 186.

* Висловлюю подяку за запрошення до Івано-Франківська професорові Мирославу Волощукові, а також доктору Віталієві Нагірному та доктору Ігореві Ковалю.

¹⁴ Pasternak J. Op. cit. — S. 298.

насіпi містився брук, сформований з великого каміння. Чотирикутна кам'яна поверхня завбільшки 1х2 м зорієнтована на вісь схід — захід. На ній відкрито фрагменти неорнаментованої, ліпленої вручну кераміки і дрібні перепалені кістки тварин. Брук, як з'ясувалося в процесі досліджень, укладено над могильною ямою.

Для тюркської обрядовості характерне вугілля у насипах, кам'яний брук квадратного вигляду, викладений над могильною ямою, а також розбите, здебільшого низької якості начиння кочівників та звірячі рештки. Вони є слідами поховальних обрядів, пов'язаних з культом предків і поминальної обрядовості¹⁵. Домішки гальки в насипі кургану № 2 можуть свідчити про дуже старий тюркський елемент у ритуалах, які в чорноморських степах переважали в пізніші періоди в половців¹⁶.

Єдиним чужим елементом в аналізованій конструкції була кам'яна бруківка зі слідами поминальних церемоній, які притаманні ранньотюркським традиціям. Однак проникнення тюркських елементів до угорського середовища і поєднання поховальних обрядів відбулися раніше, ще на азійських теренах¹⁷.

¹⁵ Генинг В. Ранние болгары на Волге. Больше-Тарханский могильник / В. Генинг, А. Халиков. — М., 1964. — С. 22; Амброз А. Восточноевропейские и среднеазиатские степи V — первой половины VIII в. // А. Амброз // Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР. — М., 1981. — С. 19–20. Попандопуло З. Х. Погребение с оружием и женскими украшениями / З. Попандопуло // Международные связи в средневековой Европе. Тезисы научных докладов и сообщений областного научно-практического семинара (16–18 октября 1988 г.). — Запорожье, 1988. — С. 46.

¹⁶ Шалобудов В. Кочевнические захоронения X–XII вв. на р. Волчьей / В. Шалобудов, В. Яремака // Проблемы Археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1986. — Вып. 2. — С. 151; Беспалый Е. Средневековое погребение в кургане у города Азова / Е. Беспалый, П. Ларенок // Советская Археология. — М., 1987. — № 4. — С. 261; Привалова О. Курганы бассейна Мокрой Волновахи (северо-восточное Приазовье) / О. Привалова // Курганы Донбасса (сборник статей). Археологический Альманах. — Донецк, 2003. — № 14. — С. 164; Плешивенко А. Средневековые памятники у Белозерского Лимана / А. Плешивенко // Музейний Вісник. Науково-теоретичний щорічник. Заснований у 2011 р. — Запоріжжя, 2007. — Вип. 7. — С. 29–30; Серегин Н. Могилы с подбоем в обряде раннесредневековых кочевников Саяно-Алтая и сопредельных территорий: проблемы интерпретации / Н. Серегин // Вестник НГУ. Серия: История, филология. — Новосибирск, 2012. — Т. 11. — Вып. 7: Археология и антропология. — С. 137.

¹⁷ Мажитов Н. Курганы Южного Урала VIII–XII вв. — С. 31, 33, 130.

Спосіб поховання тіл

Населення Суботців, ховаючи померлих, конструювало поховальні ями у формі прямокутника із заокругленими краями. Тіла складали прямо, лежма на спині, з руками вздовж тіла, з орієнтацією решток на північний захід і захід¹⁸. Померлих загортали у тканину. Вкрай рідко використовували дерев'яні конструкції для відмежування місця поховання. В літературі занотовано випадок, коли тіло розташовувалося всередині повоза¹⁹.

Обидва крилоські поховання — це ями прямокутної форми із заокругленими кутами. Рештки розташовано у випрямленому положенні на спині. Орієнтація тіл на північний захід. Погана збереженість верхніх кінцівок не дозволяє визначити положення рук. Можна припустити, що вони були випростані вздовж тіла. Похований у могилі № 1 містився у саркофазі з дерев'яних дощок, без віка — як стверджував автор розкопок²⁰. Тіло воїна, котрий спочив у кургані № 2, ймовірно було загорнуте в полотно, хоча не виключено, що умови розташування викликали цілковитий розклад деревини²¹. Залишки розміщено в ямі, вимощеній камінням, змішаним із землею. Судячи з опису — то був вид конструкції, яку раніше відкрито над поховальною ямою²². Під бруківкою відкрито овальну глибоку яму, заповнену землею. Не знайдено там жодних артефактів. Померлий з цього поховання характеризувався високим зростом за життя (190 см згідно з автором розкопок). Декотрі опубліковані результати антропологічних досліджень кісткових решток, які належали представникам кочової еліти кінного війська періоду середньовіччя, вказують, що високі чоловіки не були рідкістю на той час²³.

¹⁸ Комар А. Древние мадьяры Етелькеза. — С. 61.

¹⁹ Там же. — С. 62.

²⁰ Pasternak J. Op. cit. — S. 298.

²¹ Ibidem.

²² Ibidem.

²³ Отрощенко В. Половецький комплекс Чингульського кургана / В. Отрощенко, Ю. Рассамакін // Археологія. — К., 1986. — № 53. — С. 19; Привалова О. Богатые кочевнические погребения из Донбасса / О. Привалова // Археологический Альманах. — Донецк, 1988. — № 7. — С. 157; Сейдалиев Э. Средневековое погребение из Тавельского кургана № 5 у с. Краснолесье / Э. Сейдалиев // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Симферополь, 2009. — Вып. XV. — С. 379.

У похованнях шару Суботців разом з померлими, частіше чоловіками, лежали кістки коней — череп і кінцівки, загорнуті спочатку в шкіру і розташовані біля стоп. Рідше лежало кінське спорядження (вздечка і стремена). Рештки коней орієнтовано головою в бік розташованого людського тіла. Поховання з конем характерні для плоских могил²⁴.

У крилоському кургані № 1 зберігся кінський череп (іл. 1), розташований на невеликому земляному підвищенні над могильною ямою, лівобіч від померлого. Кінський череп розміщувався на висоті голови воїна, головою орієнтований на північний захід. Нижче в могильній ямі, між колінами та стопами чоловіка, віднайдено розділювачі ремня, можливо, підхвістя, а біля лівої стопи, при стінці підвищення — металеве стремено²⁵. В кургані № 2 не зауважено земляного підвищення. Кінський череп, з вздечкою в роті, знайдено лівобіч від померлого, на рівні його плечей, ніздрями орієнтований на північний захід. Нижче від кінського черепа лежали дерев'яні фрагменти сідла і металеве стремено. Інше стремено знайдено поміж стопами похованого²⁶.

Конструкція поховальної ями в кургані № 1, а також спосіб розташування кінських решток в обох випадках однозначно відрізняються від поховального обряду ранньоугорського народу. Не трапляється він і в курганах угрів, де замість решток коня біля померлого складали елементи кінського спорядження, ймовірно за принципом *pars pro toto*. Угри кінські черепа вкопували в курган, ймовірно, під час поминальних обрядів²⁷. Поховальна яма із земляним підвищенням з лівого боку чи розташування кінських решток лівобіч від померлого на тій же глибині характерні для поховань печенігів²⁸, а також огузів та спільних печенізько-огузьких захоронень²⁹. Печеніги й

²⁴ Комар А. Древние мадьяры Етелькеза. — С. 62—63.

²⁵ Pasternak J. Op. cit. — S. 297—298.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Мажитов Н. Курганы Южного Урала VIII—XII вв. — С. 122.

²⁸ Плетнева С. Печенеги, Торки и Половцы в южнорусских степях / С. Плетнева // Труды Волго-Донской Экспедиции. — Т. 1 : Материалы и Исследования по Археологии СССР. — М. ; Л., 1958. — № 62. — С. 153—155.

²⁹ Круглов Е. Погребальный обряд Огузов Северного Прикаспия 2-й пол. IX — 1-й пол. XI в. / Е. Круглов // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2001. — Т. 2 : Хазарское время. — С. 410, 412, 418; Его же. Печенеги и Огузы: некоторые проблемы археологических источников / Е. Круглов // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2003. — Т. 3 : Половецко-золотоордынское время. — С. 68—69.

огузи клали до могил кінські голови разом з кінцівками, загорнутими ймовірно в шкіру, з елементами не завжди повного кінського спорядження. Зрозуміло, що існують печенізько-огузькі поховання і з іншими варіантами розташування коня щодо похованого чи його орієнтації³⁰, однак завжди в похованні лежить лялька коня. Хронологія таких поховань — кінець VIII — рубіж X і XI ст.³¹ Вони покривають практично всю площу причорноморського степу, включаючи терени нижнього Поволжя.

Кінське спорядження

Серед предметів кінського спорядження у похованні № 1 збереглося дуже зруйноване залізне стремено, практично круглої форми, з трохи вигнутою та плоскою ніжкою і прямокутним підвіском з отвором для ремінця³². Автор відкриття знайшов аналогічні цій частині кінної упряжі серед угорського інвентарю в Карпатській котловині. Однак стремена подібної форми відкрито на півдні Уралу, в похованнях угрів, датованих IX—XI ст.³³, а також практично ідентичні конструкції в печенізько-огузьких похованнях того ж періоду³⁴ (іл. 2). До елементів упряжі з кургану № 1 належить віднести три частини розділювачів ремня вуздечки. Зроблено її в досить нетиповий спосіб. Ремні з обидвох боків оброблені вузькими, довгими, прямокутними бляшками, виконаними з бронзових сріблястих плиток, додатково на зовнішньому боці оздоблених точковим орнаментом, здійсненим у техніці пробивання. Кожен розділювач складався з бронзового персня, з трьома оздобленими таким чином ремінцями³⁵. Розділювачі такої конструкції вживалися на теренах Тюркського каганату між другою половиною — серединою VI і VIII ст.³⁶ (іл. 3).

³⁰ Круглов Е. Погребальный обряд Огузов Северного Прикаспия. — С. 410.

³¹ Плетнева С. Печенеги, Торки и Половцы в южнорусских степях. — С. 158—161; Круглов Е. Погребальный обряд Огузов Северного Прикаспия. — С. 428—429.

³² Pasternak J. Op. cit. — S. 300; Tabl. CXXXV.

³³ Мажитов Н. Курганы Южного Урала VIII—XII вв. — С. 51, 74, 81.

³⁴ Кирпичников А. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв. / А. Кирпичников. — Л., 1973. — Рис. 65.3—4, 65.6; Круглов Е. Погребальный обряд Огузов Северного Прикаспия. — С. 400; Его ж. Печенеги и Огузы. — С. 67.

³⁵ Pasternak J. Op. cit. — S. 300; Tabl. CXXXV.

³⁶ Сегегин Н. Указ. соч. — С. 120, 122.

У похованні № 2 в роті жертовного коня містилося окремо зламане ціле вудило. Воно складалося з двох залізних вудил і пари кілець. Тієї ж довжини вудила завершувалися петлями. Одна петля поєднувалася з вільним кільцем до ременя поводу, а друга заходила на аналогічну петлю частини вудила³⁷. Автор досліджень не знайшов для них відповідників серед матеріалів з Карпатської котловини. Вуздечки цього типу походили з Азії. Вони були поширені серед угрів, на Заураллі, у басейні річки Ками³⁸. Зазвичай їх вживали серед тюрків. Вудила цього типу датовано IX–XI ст.³⁹ (іл. 3).

Кінь з поховання № 2 був осідланий, оскільки, окрім вуздечки, відкрито дерев'яні фрагменти сідла, поскладані в порядку анатомічного мірила, а також два стремена. На жаль, автор досліджень не помістив опису збережених елементів конструкції сідла. Залізні стремена мали таку ж форму, як стремено з поховання № 1, але не були його парою⁴⁰ (іл. 2). Одне зі стремени лежало біля сідла, друге відкрито між стопами померлого. Можливо, пряжка, яка лежала на рівні лівої гомілки, була елементом збруї⁴¹.

З вищенаведеного опису випливає, що кінське спорядження в обох похованнях було за походженням із середовища азійських кочівників і становило приклад культурного синкретизму тюркських та угорських елементів.

Орнаменти, частини одягу, зброя

Артефакти, знайдені в обох похованнях, належать до категорії прикрас, строю і озброєння.

Найчисленнішими пам'ятками були відкриті в похованні № 1 металеві нашивки для кафтана чи, правдоподібніше, матеріалу, яким прикривали тіло⁴². Виконано їх із золотої і срібної бляхи в техніці пресування з витиснутою композицією у вигляді стилізованої пальмети. Причому форми

³⁷ Pasternak J. Op. cit. — S. 301; Tabl. CXXXVII.

³⁸ Мажитов Н. Курганы Южного Урала VIII–XII вв. — С. 71, 81, 88, 106; Пастушенко И. Кишертский могильник в бассейне реки Сылвы / И. Пастушенко // Finno-Ugrica. — Казань, 2005–2006. — № 9. — С. 57, 61, 64, 67.

³⁹ Кирпичников А. Указ. соч. — Рис. 65.3–4, 65.6.

⁴⁰ Pasternak J. Op. cit. — S. 301; Tabl. CXXXVII.

⁴¹ Опис пряжки міститься у наступній частині статті.

⁴² Pasternak J. Op. cit. — S. 298.

й пропорції нашивок різнилися, як і сам флористичний мотив і рівень його виконання. Найретельніше виконано шість золотих нашивок, за формою подібних до витягнутого овалу. Витиснутий малюнок пальмети схематично дуже змодельований⁴³ (іл. 4). Одинадцять золотих п'ятикутних бляшок виготовлено так старанно, що чітко видно як контури рослинних орнаментів, так і фігурне оздоблення краю пам'яток⁴⁴ (іл. 4). Інші тринадцять нашивок здійснено подібно до золотих овальних бляшок. Вони повторювали флористичний мотив, але проба срібла була така мала, що практично кожен екземпляр зазнав пошкодження⁴⁵. Дев'ять інших срібних зразків виконано подібно до п'ятикутних бляшок. Чотири серед них збереглися у доброму стані, інші піддалися деструкції більшою чи меншою мірою. Квітковий мотив, ймовірно через якість срібла і техніку виконання, був слабо помітний⁴⁶. Автор відкриття слушно зауважив, що аналогічні пам'ятки відкрито в Карпатській котловині, хоч вони з огляду на деталі конструкції здебільшого були вжиті як елементи ремня. Бляшки з Крилоса призначалися для нашивок і замість оправи мали отвори на краях⁴⁷. Вигляд та оздоблення пам'яток сягають азійського коріння предків ранніх угорців⁴⁸. Оздоба такого типу трапляється серед інвентарю хозарських могил, а також у похованнях, зосереджених на Кавказі та в Криму, рідше — серед знахідок на теренах Волзької Булгарії. У літературі пам'ятки цього типу характеризуються як «гарнітури ременів уральського типу», однак джерела їхнього походження слід шукати в тюркському середовищі⁴⁹ (іл. 4). Безсумнівно, у такому разі на формування естетики в стилістиці і формі оздоблення спрявляли вплив ремесло та мистецтво Хозарського каганату⁵⁰, а існування подібних пам'яток у межах його володінь

⁴³ Ibidem. — Tabl. CXXXIV.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Pasternak J. Op. cit. — S. 299; Budinský-Krička V. Das altungarische Fürstengrab von Zemplin / V. Budinský-Krička, N. Fetting. — Bratislava, 1973. — S. 203, 217.

⁴⁸ Мажитов Н. Курганы Южного Урала VIII—XII вв. — С. 90, 108.

⁴⁹ Комар А. Горизонт Столбище-Старокорсунская и некоторые проблемы возникновения салтовской культуры / А. Комар // Finno-Ugrica. — Казань, 2000. — № 1(4). — С. 58, 65.

⁵⁰ Его же. Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии) / А. Комар // Vita Antiqua. — К., 1999. — Т. 2. — С. 130.

датовано IX ст.⁵¹ Дві срібні нашивки з кургану № 1, виконані в подібній, як описано вище, техніці, мали форму восьмигранної зірки⁵². Мотив зірки з вісьмома гранями присутній у мистецтві угрів⁵³. Подібні до крилоських, восьмигранні аплікації відкрито серед інвентарю у печенізькому жіночому похованні, датованому 2-ю половиною IX — 1-ю половиною X ст.⁵⁴ (іл. 4).

Подібне стилістичне походження має крилоський золотий перстень із сердоліком з поховання № 1, бронзові аналоги якого можна знайти серед ювелірних виробів Салтівсько-Маяцької культури⁵⁵. Срібний перстень зі скляною вставкою подібної конструкції знайдено в чоловічому похованні, на епонімичній (горизонту Суботців) для назви шару стоянці⁵⁶. Такі персні пов'язують також із печенізько-огузькими колами, однак з помітним впливом стилістики Хозарського каганату⁵⁷. Могильні знахідки цього типу з теренів пограниччя і земель каганату датуються IX — серединою XI ст.⁵⁸

Сердолікова намистинка, для якої Я. Пастернак знайшов відповідники серед поховального інвентарю ясів та аварів, мала свої аналоги в матеріалах пізнішої фази Саргатської⁵⁹ і Неволінської культур⁶⁰, що вказує на популярність сердоліку серед угро-фінських народів. Такі

⁵¹ Там же.

⁵² Pasternak J. Op. cit. — S. 298—299; Tabl. CXXXIV.

⁵³ Мажитов Н. Курганы Южного Урала VIII—XII вв. — С. 102, 106.

⁵⁴ Круглов Е. Погребальный обряд Огузов Северного Прикаспия. — С. 428—429. Його ж. Печенеги и Огузы. — С. 66.

⁵⁵ Плетнева С. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс / С. Плетнева. — М., 1989. — С. 116.

⁵⁶ Бокий Н. Захоронение семьи воина-кочевника X в. в бассейне Ингула / Н. Бокий, С. Плетнева // Советская Археология. — М., 1988. — № 2. — С. 102.

⁵⁷ Круглов Е. Печенеги и Огузы. — С. 59.

⁵⁸ Там же. — С. 13.

⁵⁹ Могильников В. К вопросу о саргатской культуре / В. Могильников // Проблемы археологии и древней истории угров. — М., 1972. — С. 75. Дослідники ототожнюють Саргатську культуру з уграми. Див.: Берсенева Н. Некоторые проблемы и перспективы изучения саргатской культуры Зауралья и Западной Сибири / Н. Берсенева // Археология Южного Урала. Лес, лесостепь (проблемы культурогенеза). — Челябинск, 2016. — С. 32—35.

⁶⁰ Волков С. Исследования Усть-Иргинского могильника неволинской культуры / С. Волков, И. Пастушенко // Finno-Ugrica. — Казань, 2005—2006. — № 9. — С. 33. Неволінська культура пов'язується з уграми. Див.: Шмуратко Д. Курганные могильники харинского типа в Верхнем Прикамье в контексте культурно-исторических процессов эпохи Великого переселения народов (статистический анализ погребальных комплексов) / Д. Шмуратко. — Казань, 2012. — С. 31—32.

прикраси часто знаходять на стоянках середньовічних башкирів⁶¹. Сердолікові намиста в басейні річки Ками вживалися від V до XI ст.⁶² Варто зазначити, що сердолік був одним з улюблених оздобних каменів у тюркському середовищі і на широкій території Дикого Поля (Середньоевропейської рівнини) та Степів Східної Європи IX–XI ст.⁶³ Згідно з тодішнім уявленням колір каменя визначав його функції як апотропеїчного артефакту⁶⁴.

Сережки з обох крилоських поховань мали вигляд нез'єднаних перснів, виконаних із золота (поховання № 1) і срібних дротиків (поховання № 2). Такого типу чоловічі прикраси зазвичай використовували в середовищі угрів на теренах Приуралля і в басейні річки Ками⁶⁵. Були вони також широко популярні серед тюрків азійського степу. Варто зазначити, що в чоловічому похованні з Суботців знайдено аналогічну прикрасу для вух⁶⁶.

Також серед угрів, як і серед тюрків, були широко розповсюджені пряжки у формі прямокутної рамки з рухомим кільцем, хоча частіше як сировина переважало залізо⁶⁷. Крилоський вельможа з поховання № 1 був опоясаний лляним паском, закріпленим на бронзовому варіанті такої пряжки. Пасок був також зміцнений бронзовою бляхою. На жаль, крім фрагмента пряжки не збереглася фотофіксація *in situ* тієї частини строю.

⁶¹ Тамимдарова Р. Коллекция бус из раскопок средневекового городища Уфа-II / Р. Тамимдарова // Вестник Башкирского университета. — Уфа, 2011. — Т. 16. — № 3. — С. 885.

⁶² Волков С. Указ соч. — С. 18; Тамимдарова Р. Указ соч. — С. 884.

⁶³ Останина Т. Поломский II могильник *Красная Горка* (материалы раскопок 1959–1960 гг.) / Т. Останина // *Finno-Ugrica*. — Казань, 2011. — № 12–13. — С. 94.

⁶⁴ Gołębiewska-Tobiasz A. Precious and decorative stones and other raw minerals in Polovtsian burial inventories (11th – beginning of 13th century) / A. Gołębiewska-Tobiasz // *Rossica Antiqua*. — СПб., 2014. — № 1/9. — S. 22–23.

⁶⁵ Генинг В. Ф. Указ. соч. — С. 78, 88; Его же. Южное Приуралье в III–VII вв. н. э. (проблема этноса и его происхождения) / В. Геннинг // Проблемы археологии и древней истории угров. — М., 1972. — С. 236; Мажитов Н. Курганы Южного Урала VIII–XII вв. — С. 62.

⁶⁶ Бокий Н. М. Указ соч. — С. 102.

⁶⁷ Мажитов Н. Курганы Южного Урала VIII–XII вв. — С. 10, 93, 111; Плетнева С. На славяно-хазарском пограничье. — С. 108, 164; Комар А. Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы. — С. 122, 130; Волков С. Указ соч. — С. 34; Пастушенко И. Указ. соч. — С. 66.

Так само не зберігся графічний вигляд бронзового кулястого вузлика з вушком, який слугував, судячи з його розташування, для кріплення одягу⁶⁸. Прикраси такого виду були притаманні верхньому одягові угорської і тюркської еліти⁶⁹.

Середньовічні кочівники прикріплювали до паска мішечки, в яких носили дрібні речі або предмети щоденного вжитку. На підставі даних Б. Пастернака можна з великою ймовірністю припустити, що до паска аристократа з поховання № 1 було прикріплено мішечок. Збережені елементи і точне пояснення їхнього розташування вказують на те, що його було виготовлено з органічного матеріалу, який не зберігся, а всередині містилися золоті вушні прикраси (пара сережок, описаних вище). Можна спробувати реконструювати мішечок, керуючись знахідками з теренів Карпатської котловини⁷⁰. Вузькі довгі смужки золотої фольги зі слідами точкового оздоблення, функції яких Я. Пастернак не зміг встановити, могли становити обшиття отвору і внутрішньої частини мішечка, на що вказує їхня форма⁷¹ (іл. 5). Натомість перед мішечка, або його дно, зміцнював і оздоблював продовгастий, подібний до прямокутника, пасок золотої фольги⁷². Два загорнуті в рулон і сплюснуті паски золотої бляхи могли забезпечувати кінці ременів мішечків чи, що правдоподібніше, також обгортали ремінь, яким мішечок прив'язувався до пояса⁷³. Виникає аналогія вищесхарактеризованих металевих елементів з угорськими сумками, символом соціального статусу і атрибутом високого рангу кінного воїна. Ці мішечки оздоблено різними металевими нашивками або однією бляшкою у формі сумки, часто багато прикрашено флористичними або геометричними орнаментами⁷⁴.

⁶⁸ Pasternak J. Op. cit. — S. 298, 301.

⁶⁹ Генинг В. Ф. Указ соч. — С. 88; Мажитов Н. Курганы Южного Урала VIII—XII вв. — С. 71; Плетнева С. На славяно-хазарском пограничье. — С. 108; Комар А. Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы. — С. 116; Круглов Е. Печенеги и Огузы. — С. 59; Пастушенко И. Указ соч. — С. 62.

⁷⁰ Révész L. Emlékezzetek utatok kezdetére... Régészeti kalandozások a magyar honfoglalás és államalapítás korában / L. Révész. — Budapest, 1999. — S. 115—117.

⁷¹ Pasternak J. Op. cit. — Tabl. CXXXV.

⁷² Ibidem. — Tabl. CXXXIV.

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ Budinský-Krička V. Op. cit. — S. 205, 206, 208, 210, 216.

Поруч з померлим із поховання № 1 відкрито металевий затискач із срібної позолоченої бляхи⁷⁵. Це могла бути декорація руків'я ножа чи, як вважає автор досліджень, кінцівка руків'я нагайки. На жаль, окрім ручки затискача, не збереглося жодної іншої деталі, яка б дозволяла визначити, що прикрашала ця річ. Флористичні орнаменти не викликають сумнівів щодо культурної сфери⁷⁶. Подібний, виготовлений зі срібла і оздоблений рослинним узором затискач знайдено в огузькому похованні на Поволжі, на пограниччі культур степу і лісостепу⁷⁷ (іл. 4). Датовано його другою половиною X ст.⁷⁸

Цікаво, що при померлих не знайдено шабель. Ця зброя є незмінним атрибутом вершника як серед угрів, так і в тюрків. Натомість обом чоловікам поставлено до могил колчани зі стрілами, з яких збереглися металеві елементи прикрас, фурнітури та наконечники стріл. Я. Пастернак зазначив, що металева фурнітура в похованні № 1 розміщувалася навколо зітлілого колчану. На жаль, автор не занотував, з якого матеріалу його було виготовлено. Прикрасою було шість срібних, неорнаментованих нашивних аплікацій, первісний вигляд яких вже неможливо реконструювати⁷⁹. Окрім того, збереглося дванадцять залізних, частково збережених, оздоб колчану⁸⁰. Можливо, колчан мав залізну пряжку з овальним обрамленням, ймовірно з ажурним ковпачком, який, як видно з фотографії, знищився⁸¹.

Подібну залізну пряжку в округлому обрамленні з рухомим кільцем віднайдено біля лівої гомілки другого воїна⁸². Судячи з розташування, її варто пов'язувати з кінною упряжжю. Пряжки такого типу широко відомі серед угорських і тюркських номадів⁸³. Вони становили елементи кінного

⁷⁵ Pasternak J. Op. cit. — Tabl. CXXXV.

⁷⁶ Budinský-Krička V. Op. cit. — S. 211; Халикова Е. Больше-Тиганский могильник / Е. Халикова // Советская Археология. — М., 1976. — № 2. — С. 163; Мажитов Н. Курганы Южного Урала VIII—XII вв. — С. 108.

⁷⁷ Круглов Е. Погребальный обряд Огузов Северного Прикаспия. — С. 402.

⁷⁸ Там же. — С. 403.

⁷⁹ Pasternak J. Op. cit. — Tabl. CXXXIV, CXXXV.

⁸⁰ Ibidem. — S. 298—299; Tabl. CXXXVI.

⁸¹ Ibidem. — Tabl. CXXXVI.

⁸² Ibidem. — S. 298—299; Tabl. CXXXVII.

⁸³ Мажитов Н. Курганы Южного Урала VIII—XII вв. — С. 48; Комар А. Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы. — С. 122; Пастушенко И. Указ соч. — С. 65.

спорядження, ременів чи елементів, що з'єднували колчани і сагайдаки. Колись в чохлах лежали дві стріли, від яких залишилися залізні, великі, зі слів Я. Пастернака, цинкові наконечники з ромбоподібною голівкою⁸⁴. Інші наконечники з поховання № 1 — два зразки з ромбоподібною голівкою, один — з листоподібною голівкою та один — дворогий. Всі вони були прикріплені до шпата за допомогою держаків⁸⁵. Серед інвентарю другого воїна також відкрито металеві елементи колчану⁸⁶, зокрема голки та ручки для кріплення⁸⁷. Колись всередині чохла лежали чотири наконечники, з яких один мав ромбоподібну голівку, два — листоподібну, а один — лопатоподібну (іл. 6). У колчані збереглося також три фрагменти держаків⁸⁸. На жаль, Я. Пастернак не надав детального опису листового перетину наконечників стріл, які мають широку хронологію і територіальне поширення в часи Середньовіччя. З'явилися вони серед угорського поховального інвентарю у басейні Ками в VII—VIII ст., однак характеризуються трикутною формою голівок⁸⁹, хоча й трапляються зразки плоскої форми⁹⁰, які вживали на цих територіях до першої чверті XIII ст., тобто до монгольської навали⁹¹. Двоголові наконечники також траплялися там в угорському середовищі в VII—X ст.⁹² (іл. 6). Плоскі стріли з ромбоподібними голівками відкрито на теренах південного Уралу в угорських могильниках IX—XI ст.⁹³, а також датовані тим самим часом, але в печенізько-огузькому середовищі на території північного Прикаспію і Причорномор'я⁹⁴. Отже, єдиною покладеною до могили зброєю була зброя кінних лучників. Можливо, з огляду на умови розташування предметів не збереглося жодних фрагментів композитних луків, але не виключено, що згідно з принципом

⁸⁴ Pasternak J. Op. cit. — Tabl. CXXXVI.

⁸⁵ Ibidem. — Tabl. CXXXV.

⁸⁶ Ibidem. — Tabl. CXXXVII.

⁸⁷ Ibidem.

⁸⁸ Ibidem.

⁸⁹ Волков С. Указ. соч. — С. 21, 27; Пастушенко И. Указ. соч. — С. 70.

⁹⁰ Генинг В. Указ. соч. — С. 78; Волков С. Указ. соч. — С. 28, 31; Пастушенко И. Указ. соч. — С. 57, 61, 70.

⁹¹ Пастушенко И. Указ. соч. — С. 51—54.

⁹² Мажитов Н. Курганы Южного Урала VIII—XII вв. — С. 111, 125.

⁹³ Там же. — С. 69, 96, 140, 143.

⁹⁴ Круглов Е. Погребальный обряд Огузов Северного Прикаспия. — С. 400; Его же. Печенеги и Огузы. — С. 60.

pars pro toto й за магiчними віруваннями воїнів-лучників у потойбічному світі були колчани зі стрілами. Ніж з поховання № 2 не належав до категорії зброї, а до предметів вжитку. Довжина леза з руків'ям, вкладеним у дерев'яне обрамлення, становила 12,5 см. Зброезнавці вважають, що бойові ножі мають довжину не менше 20 см⁹⁵. Такий ніж зі збереженими бронзовими піхвами відкрито в огузькому похованні на Поволжі, датованому 2-ю половиною X ст.⁹⁶

Керамічний посуд сферичної форми з поховання № 1 було поставлено біля голови померлого. Його старанно виготовляли зі змішаної з піском глини на крузі, а згодом випалювали⁹⁷. Орнаментом були чотири довкружні лінії та хвилястий орнамент на плічках посуду. Діаметр виливу був менший від діаметра дна, край грубший, шийка коротка. Декорування кераміки таким типом не притаманне зауральським і камським уграм, не мають її і волзькі булгари. Така форма начиння своїми пропорціями нагадує кераміку Турбінської⁹⁸ і Бахмутинської культур⁹⁹, але траплялася й на теренах Хозарського каганату¹⁰⁰, хоча цей елемент був чужим Салтівсько-Маяцькій культурі. Натомість подібна технологія і стиль орнаменту простежуються на північних рубежах Хозарського каганату, причому оздоблення і манеру потовщення штрихів, без сумніву, запозичено від слов'ян¹⁰¹.

⁹⁵ Измайлов И. Вооружение и военное дело населения Волжской Булгарии X — начала XIII века / И. Измайлов. — Казань ; Магадан, 1997. — С. 53.

⁹⁶ Круглов Е. Погребальный обряд Огузов Северного Прикаспия. — С. 402. Его же. Печенеги и Огузы. — С. 403.

⁹⁷ Pasternak J. Op. cit. — Tabl. CXXXVI.

⁹⁸ Мажитов Н. Курганы Южного Урала VIII—XII вв. — С. 115. Населення Турбінської культури ототожнюється з першою хвилею угрів, котрі мігрували з-за Уралу і яких дослідники розглядають як предків башкирів. Див.: Мажитов Н. Турбаслинская культура / Н. Мажитов // Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР. — М., 1981. — С. 28; Иванов В. Древние Угры-Мадьяры в Восточной Европе. — Уфа, 1999. — С. 32.

⁹⁹ Генинг В. Южное Приуралье в III—VII вв. н. э. (проблема этноса и его происхождения) / В. Генинг // Проблемы археологии и древней истории угров. — М., 1972. — Рис. 7М. Бахмутинська культура локального характеру розвинулася на теренах басейну Ками під впливом тюркомовних народів західного Сибіру. Див.: Иванов В. Указ. соч. — С. 36.

¹⁰⁰ Плетнева С. На славяно-хазарском пограничье. — С. 132.

¹⁰¹ Плетнева С. На славяно-хазарском пограничье. — С. 130, 134; Кравченко Э. Памятники оседлого населения XI—XIV вв. в среднем течении Северского Донца / Э. Кравченко // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2000. — Т. 2 : Хазарское время. — С. 92.

Висновки

Серед чоловічого інвентарю шару Суботців переважали багатий склад пасків, шабелі, луки, стріли, оздоблення строю, сережки у вигляді незамкнених кілець, персні і браслети¹⁰², за артефактами дуже перегукуючись з інвентарем Прикам'я, однак мало маючи аналогій з предметами Салтівсько-Маяцької культури¹⁰³. Вкрай рідкісними є тюркські й азійські впливи¹⁰⁴. На цьому тлі інвентар крилоських поховань та його походження абсолютно відрізняються.

У крилоських курганах чітко виражені тюркські впливи. Поховальний інвентар радше схиляє до традицій азійських тюрків, елементи яких були знайомі уграм ще в період їхнього перебування за Уралом. Натомість виразно тюркським був спосіб розташування людських та кінських решток, що чітко вказувало на поховальний обряд печенізько-огузького походження.

Набір поховальних дарунків, задокументований в обох похованнях, вказує на те, що обидва воїни одягнені й оснащені озброєнням і предметами задля вжитку в потойбічному світі і походять з уральсько-камської «моди». Елементи дрес-коду свідчать, що середовище, в якому їх створили, зазнало стилістичного впливу Хозарського каганату, а точніше, його північних, лісостепових кордонів. На це вказує й додатковий слов'янський компонент в оздобленні начиння. Деякі артефакти сигналізують про близькі контакти їхніх виробників або покупців з тюркським населенням Дешт-і-Огуз. Ці предмети створено не раніше кінця VIII ст. Верхня межа може бути дискусійною, оскільки становить широкий проміжок часу — від IX до XIII ст. Найімовірнішим виглядає датування 2-ю половиною IX ст., оскільки більшість пам'яток вживали в той час серед тюркських та угорських номадів. Археологічний матеріал з горизонту Суботців належить до періоду міграції ранніх угорців і датується 2-ю половиною

¹⁰² Комар А. Древние мадьяры Етелькеза. — С. 60—61.

¹⁰³ Türk A. Zu den osteuropäischen und byzantinischen Beziehungen der Funde des 10.—11. Jahrhunderts / A. Türk // RGZM Tagungen, Bd. 17 : Die Archäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie und Methodik. Internationaler Workshop des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz in Budapest am 4. und 5. Dezember 2009 im Karpatenbecken. — Mainz, 2012. — S. 15, 17.

¹⁰⁴ Комар А. Древние мадьяры Етелькеза. — С. 65—68.

IX — серединою X ст.¹⁰⁵ Отже, крилоські воїни вписуються у концепт форпосту народу, котрий відкочував з басейну Ками на захід. Поховальний обряд як найконсервативніший елемент духовної культури свідчить, що здійснювали його згідно з канонами тюркських традицій, найімовірніше — печенізько-огузької. На це вказують рештки померлих і їхньої свити, присутність котрої варто констатувати, оскільки вона брала значну участь у поховальному ритуалі своєї аристократії. Інші деталі поховань, такі як одяг, ознаки суспільного становища, зброя, кінське спорядження, вказують натомість на те, що воїни високого рангу перейняли «моду» угорської еліти, можливо, були її членами, але самі не обов'язково мали походити з того середовища. Аналіз предметів вказує на те, що їх виготовлено під впливом притаманних пограниччю степу і лісостепу зразків: між печенізько-огузькими кочівниками з півдня, лісостепоного пограниччя Хозарського каганату на заході і уральсько-камського середовища на півночі. Запозичення чужого дрес-коду, одного з елементів обрядової традиції, сприяло інтеграції родів різного походження.

Питання про те, ким «етнічно» були крилоські вельможі, залишається відкритим. Існує декілька ймовірних інтерпретацій. Особливості поховального обряду свідчать, що ймовірно вони не були нащадками ранніх угорців, однак могли походити з мішаних шлюбів. Ці люди, чиєю перевагою був досвід і висока військова майстерність, могли бути іноземними найманцями, чиїм завданням було освоєння нових теренів, розміщених на узбіччі старих шляхів, що пролягали вздовж степу зі сходу на захід. Це не означає, що вони вважалися за чужих в середовищі ранніх угрів, оскільки ще в азійському минулому доходило до взаємних активних взаємодій між обома культурними сферами. Це не дивно, оскільки раніше подібне траплялося в ірано- і тюркомовних номадів. Зрештою, крилоські лучники могли презентувати тюркський рід, котрий вирушив на нові кочовиська разом з ранніми угорцями. Це явище також не є чимось особливим, оскільки номади ніколи не були етнічно гомогенними. Хвилі народів становили федерації родів, котрі відкочовували під натиском сильнішого. У літературі вони недоречно окреслювалися як племена. Ці роди походили з різних географічних середовищ і культурних кіл. Поєднувало їх зазвичай знання мови чи подібність діалектів, матеріальної

¹⁰⁵ Там же. — С. 68.

культури (або культурної моделі), ідея спільного міфічного предка або династичної чи міфічної легенди, первісних місць кочування.

Ця стаття є закликом до дискусії і має за мету звернути увагу на винятковість крилоських поховань, збережені артефакти яких потребують нового аналізу, базованого на сучасних методах дослідження. Окрім вищезазначених типологічно-хронологічних зауважень автора, котрий свідомо здійснював аналіз крилоського комплексу зі східної перспективи, пропонуємо й, наприклад, остеологічне дослідження людських і кінських решток, ДНК-тестування і склад стронцію чи металографічне компаративне дослідження пам'яток.

*Переклала з польської Ірина Тимар
(Івано-Франківськ, Україна)*

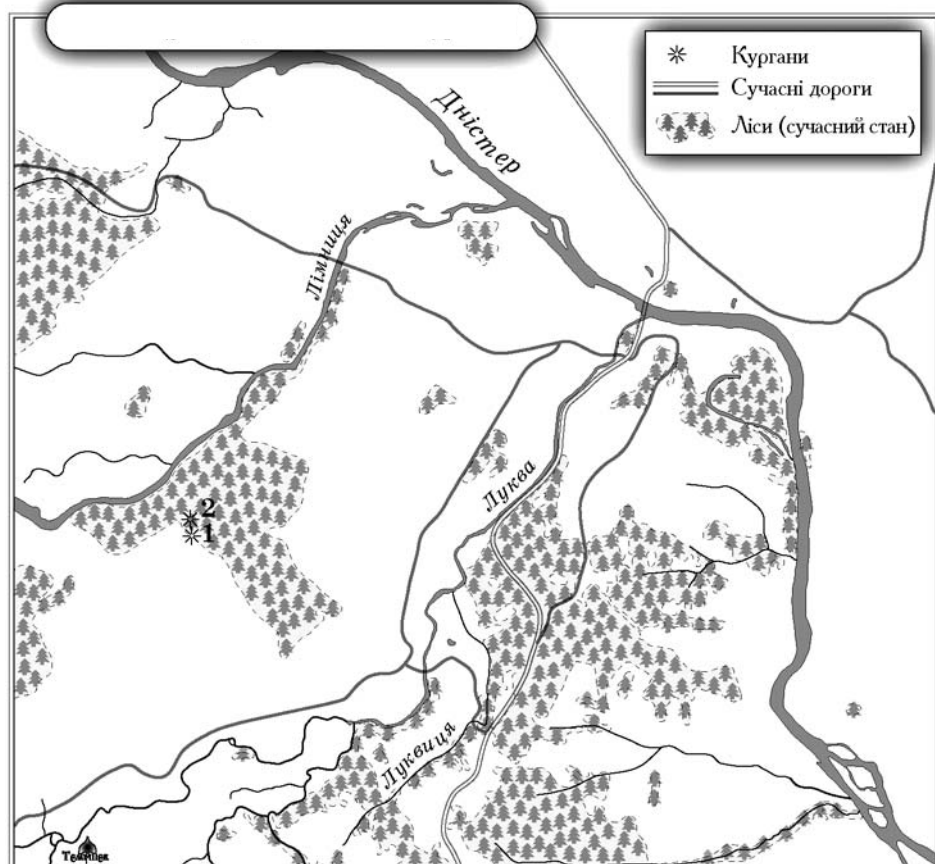
Aneta Gołębiowska-Tobiasz (P / zeň, Czech Republic)

A causation to the «ethnic» interpretation of the early medieval nomadic graves from Krylos

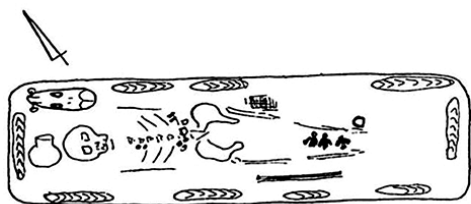
The subject of late nomadic burial mounds from Krylos, published almost 100 years ago by Yaroslav Pasternak, still arouses interest. The analysis of burials, carried out by the author of the discovery initially indicated the early Hungarian provenience, and more precisely, based on the analogy from the Carpathian Basin, «the period of occupying the homeland».

The re-analysis of the burial inventories indicates that they were made under the influence of patterns formed on the border of the steppe and forest-steppe: between the Oghuz-Pechenegs encampment from the south, the forest-steppe boundary of the Khazar Khaganate from the west and the Ural-Kama River region from the north-east. The funeral architecture refers to the traditions of the Asian Turks, whose elements were familiar in the Ugric circle. However, the deposition of human relics and horse remains clearly indicating the Turkic funeral rite most probably with the Oghuz-Pechenegs origin. Other details of equipment, such as clothing, signs of the high social status, weapon, horse harness, show that high-ranking warriors assumed the «fashion» of the Ugric elite, perhaps they were its members, but they did not necessarily come from this community. The proposed dating of complexes includes the end of the 8th – second half of the 9th century.

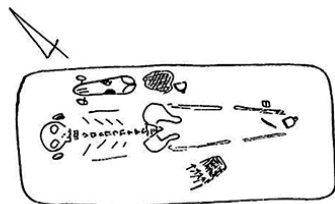
Keywords: Krylos, Yaroslav Pasternak, Oghuz-Pechenegs influence, nomadic graves, Hungarians, Carpathian Basin.

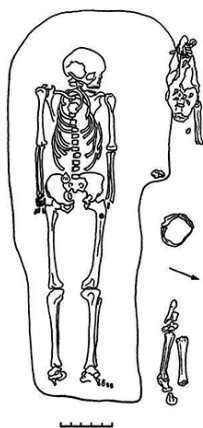
Локалізація пізньокочових курганів

Крилос, поховання № 1 (Томенчук Б.
Археологія некрополів Галича і
Галицької землі. Одержавлення.
Християнізація / Б. Томенчук. —
Івано-Франківськ, 2006. — С. 187.
Рис. 21)

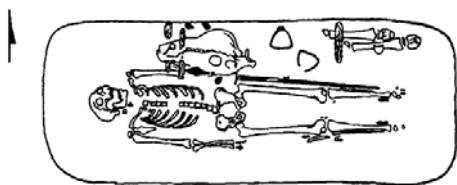
Крилос, поховання № 2 (Томенчук Б.
Археологія некрополів Галича і
Галицької землі. Одержавлення.
Християнізація / Б. Томенчук. —
Івано-Франківськ, 2006. — С. 192.
Рис. 22)

Плетнева С. Печенеги, Торки и
Половцы в южнорусских степях
/ С. Плетнева // Труды Волго-
Донской Экспедиции. — Т. 1:
Материалы и Исследования по
археологии СССР. — М.; Л., 1958.
— № 62. — С. 155. Рис. 2.

Каліновський 12/19 (Круглов Е.
Погребальный обряд Огузов
Северного Прикаспия 2-й пол. IX —
1-й пол. XI в. / Е. Круглов //
Степи Европы в эпоху
средневековья. — Донецк, 2001. —
Т. 2: Хазарское время. — С. 410.
Рис. 9.4. Без масштабу).

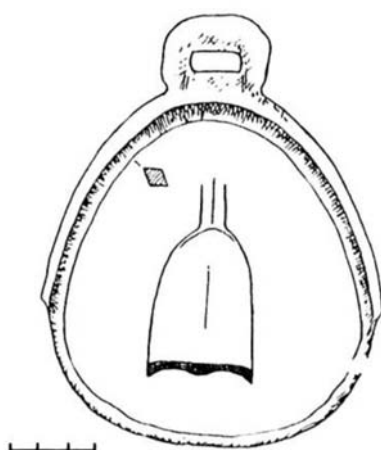
*Рахинка (Круглов Е.
Погребальный обряд Огузов
Северного Прикаспия 2-й пол. IX
– 1-й пол. XI в. / Е. Круглов //
Степи Европы в эпоху
средневековья. – Донецк, 2001.
– Т. 2: Хазарское время. –
С. 412. Рис. 10.4. Без масштабу)*

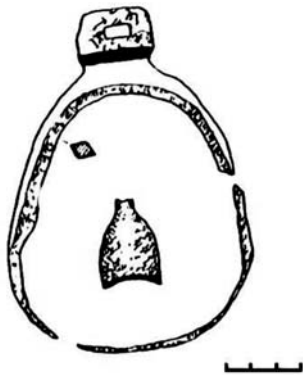
*Кир'яківка 3/2 (Круглов Е.
Погребальный обряд Огузов
Северного Прикаспия 2-й пол. IX
– 1-й пол. XI в. / Е. Круглов //
Степи Европы в эпоху
средневековья. – Донецк, 2001.
– Т. 2: Хазарское время. –
С. 418. Рис. 13.3. Без масштабу)*

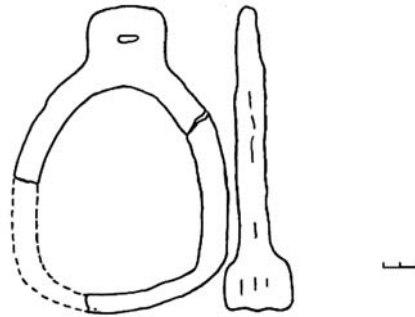
*Хусаїновські кургани, курган 12.
поховання 1 (Мажитов Н.
Турбаслинская культура / Н. Ма-
житов // Степи Евразии в эпоху
средневековья. Археология СССР.
– М., 1981. – С. 51. Рис. 26.29).*

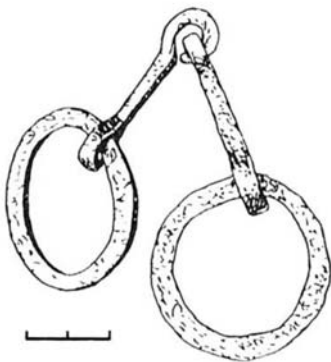
*Лагерецькі кургани, курган 49
(Мажитов Н. Турбаслинская
культура / Н. Мажитов //
Степи Евразии в эпоху
средневековья. Археология СССР.
– М., 1981. – С. 81. Рис. 43.15).*

Лагерецькі кургани, курган 17,
поховання 3 (Мажитов Н.
Турбаслинская культура /
Н. Мажитов // Степи Євразії в
епоху середньовіччя. Археологія
СРСР. — М., 1981. — С. 74.
Рис. 41.22)

Ченін, курган 8, поховання 4
(Круглов Е. Погребальный обряд
Огузов Северного Прикаспия 2-й
пол. IX — 1-й пол. XI в. / Е. Круглов
// Степи Європи в епоху средне-
віччя. — Донецьк, 2001. — Т. 2:
Хазарське время. — С. 400. Рис. 3.15)

Лагерецькі кургани, курган 49
(Мажитов Н. Турбаслинская
культура / Н. Мажитов //
Степи Євразії в епоху
середньовіччя. Археологія СРСР.
— М., 1981. — С. 81. Рис. 43.13)

Кішертський могильник,
поховання 21 (Пастушенко І.
Кішертський могильник в басейні
реки Сылвы / І. Пастушенко //
Finno-Ugrica. — Казань, 2005—2006.
— № 9. — С. 61. Рис. 6.21.5)

*Крилос, стремена з гробу № 1 та пара стремени з гробу № 2
(Pasternak J. Op. cit. tabl. CXXXV. 19, tabl. CXXXVII. 1–2. Без масштабу).*

*Крилос, поховання № 1, металева
апликація (Pasternak J. althungarischen
Grabfunde Karpaten J. Pasternak //
Hungarica. — Budapest, 1937. —
№ 21. — tabl. CXXXIV. 5; CXXXIV. 19.
Без масштабу)*

*Гідзгид (Комар А. Горизонт
Столбище-Старокорсунская и
некоторые проблемы
возникновения салтовской
культуры / А. Комар //
Finno-Ugrica. — Казань, 2000. —
№ 1(4). — С. 65. Рис. 3.46)*

*Ремені із земель Тюркських Каганатів (Серегин Н. Погребальный
обряд кочевников Алтая во II в. до н. э. — XI в. н. э. / Н. Серегин,
С. Матренин. — Барнаул, 2016. — С. 120. Рис. 55.26; С. 122. Рис. 57.30)*

*Кринос, вудило з поховання
№ 2 (Pasternak J. Op. cit. — tabl. CXXXVII. 4. Без масштабу).*

Кринос, поховання № 1, ремені (Pasternak J. Die erste althungarischen Grabfunde nordlich der Karpaten / J. Pasternak // Archaeologia Hungarica. — Budapest, 1937. — N 21. — tabl. CXXXV. 12—14. Без масштабу)

*Кринос, поховання № 1, розетки
(Pasternak J. Die erste althungarischen Grabfunde nordlich der Karpaten / J. Pasternak // Archaeologia Hungarica. — Budapest, 1937. — N 21. — tabl. CXXXIV. 46—47. Без масштабу)*

Успенка (Круглов Е. Печенеги и Огузы: некоторые проблемы археологических источников / Е. Круглов // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2003. — Т. 3 : Половецко-золотоордынское время. — С. 66. Рис. 8.2, 8.4)

Крилос, поховання № 1, obejma
(Pasternak J. Die erste
althungarischen Grabfunde nordlich
der Karpaten / J. Pasternak / /
Archaeologia Hungarica. —
Budapeszt, 1937. — № 21. —
tabl. CXXXV. 20. Без масштабу)

Ченін, курган 8, поховання 4
(Круглов Е. Погребальный обряд
Огузов Северного Прикаспия 2-й
пол. IX — 1-й пол. XI в. / Е. Круглов
/ / Степи Европы в эпоху средне-
вековья. — Донецк, 2001. — Т. 2:
Хазарское время. — С. 402. Рис. 4.5)

Крилос, поховання № 1, спроба
реконструкції розміщення прикрас
сакви (Pasternak J. Die erste
althungarischen Grabfunde nordlich der
Karpaten / J. Pasternak / /
Archaeologia Hungarica. — Budapeszt,
1937. — M 21. — tabl. CXXXIV. 9—10, 22;
tabl. CXXXV. 1—2.
Без масштабу).

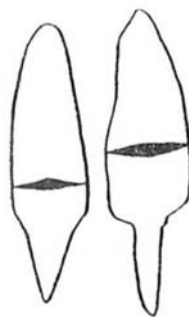
*Ручний дворогий наконечник,
поховання № 1 (Pasternak J. Die
erste althungarischen Grabfunde
nordlich der Karpaten /
J. Pasternak // Archaeologia
Hungarica. — Budapest, 1937. —
N 21. — tabl. CXXXV. 18.
Без масштабу).*

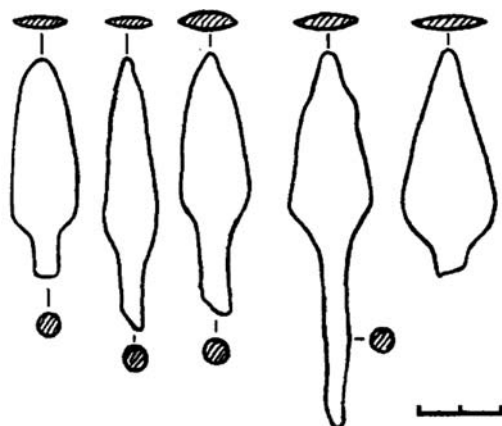
*Каранаєвські кургани, курган 3,
поховання 16 (Мажитов Н.
Турбаслинская культура /
Н. Мажитов // Стени Евразии в
эпоху средневековья. Археология
СССР. — М., 1981. — С. 111.
Рис. 60. 16).*

*Наконечники стріл, поховання
№ 2 (Pasternak J. Die erste
althungarischen Grabfunde
nordlich der Karpaten / J.
Pasternak // Archaeologia
Hungarica. — Budapest, 1937. —
N 21. — tabl. CXXXVII. 8—11.
Без масштабу).*

*Старо-Халіловські кургани,
курган 5 (Мажитов Н.
Турбаслинская культура /
Н. Мажитов // Стени Евразии
в эпоху средневековья.
Археология СССР. — М., 1981.
— С. 96. Рис. 51. 6—7).*

*Кишертський могильник,
(Пастушенко І.
Кишертський могильник в
басейні річки Сылви / І.
Пастушенко // Finno-
Ugrica. — Казань, 2005—2006.
— № 9. — С. 70. Рис. 15.2).*

*Ченін, курган 8, поховання 4 (Круглов Е.
Погребальний обряд Огузов Северного
Прикаспія 2-й пол. IX — 1-й пол. XI в. /
Е. Круглов // Степи Європи в епоху
середньовіччя. — Донецьк, 2001. — Т. 2:
Хазарське время. — С. 400. Рис. 1—5).*

торінки середньовічної та ранньомодерної історії міста

КНЯЖИЙ ГАЛИЧ: ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ ВИНИКНЕННЯ МІСТА І ЙОГО РОЗВИТКУ ЯК СТОЛИЦІ ЗЕМЛІ-КНЯЗІВСТВА*

Статтю присвячено етапам становлення Галича як столичного центру династії Ростиславовичів наприкінці XI—XII ст. Автор підкреслює тяглість в краї старих етноплемінних хорватських традицій, що на прикладі конкретного міста зуміли не тільки вціліти після того, як їх розгромили киево-руські війська в кінці X ст., а й відродитися у новій для себе ролі. Важливе місце для стрімкого поступу міста мало транзитне розташування Галича, контроль за торговельними потоками з півночі на південь та із заходу на схід. Станом на XII—XIII ст. Галич остаточно сформувався у типовій для себе топографії, поділяючись на так званий Малий (князівська та єпископська резиденції) і Великий (боярський посад з помешканнями простих галичан). Сучасні археологічні дослідження дозволяють саме так «читати» етапи його історичного розвитку.

Ключові слова: Галич, Галицька земля, Прикарпаття, князь, торгівля, сіль, місто, історія, археологія.

Прикарпатське місто Галич у добу середньовіччя відіграло величезну роль як у житті східного слов'янства, так і всього Європейського континенту¹. На жаль, через брак джерел ми вкрай мало знаємо про

* Запропонована стаття є розширеним варіантом доповіді, яку автор виголосив 18 травня 2017 р. на науковій конференції «Авраамічні релігії і Реформація: формування протестантського символу віри й ідеології нової суспільної реформації (європейський й український контекст ідентичності)» (Галич, Україна).

¹ Войтович Л. Галич у політичному житті Європи XI—XIV ст. / Л. Войтович. — Львів, 2014. — 478 с.

розвиток міста до того часу, коли воно за князя Володимира (Володимирка) Володаревича — в середині XII ст. — перетворилося на столицю великої держави-князівства в центрі Європи².

Зразу ж зазначмо, в літературі існує погляд, що про Галич як середньовічне місто варто говорити лише з часу його появи на сторінках літописів. Російський історик Михайло Тихомиров писав про раптовість появи Галича так: «Галич з'являється в наших літописах якось раптово 1140 р., коли в ньому опиняється князем знаний Володимирко Володаревич. Длугош, проте, повідомляє, що батько Володимирка Володар після своєї поразки від польського короля на початку XII ст. втік до Галича, де зібрав військо. Отже, місто виникло раніше і, вірогідно, значно раніше 1140 р.»³. Але вчений початкову дату появи Галича нижче XII ст. не шукав. Близьку позицію займав Михайло Брайчевський: «Коли Галич виник і склався як місто — достеменно не відомо. Відомості про нього не йдуть углиб далі XII ст.». Історик не ставив під сумнів результати археологічних досліджень Галича більш раннього часу, проте писав: «[...] поселення виникло щонайменше в IX—X ст., але перетворення його у великий міський центр справді зв'язане лише з утворенням Галицького князівства в середині XII ст.»⁴.

Аналогічно цю тему протягом тривалого часу подає і Микола Котляр. Дослідник у книжці про формування міст і виникнення території Галицько-Волинської Русі IX—XIII ст. звертається до літописної інформації під 1140 р., де згадується про те, як київський князь Всеволод Ольгович запросив для участі у поході на Волинь «Ивана Василковича . и Володаревича . из Галича . Володимѣрка на Вячеслава . на Изяслава . на

² Головка О. Б. Галицька держава Ростиславичів в історії Центрально-Східної Європи (IX—XIII ст.) / О. Головка // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — К., 2005. — Вип. 5. — С. 87—131; Його ж. Князь Володимирко Володаревич — перший володар об'єднаного Галицького князівства / О. Головка // Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 2006—2007. — Вип. 15. — С. 90—97.

³ Тихомиров М. Н. Древнерусские города. Изд. 2. / М. Тихомиров. — М., 1956. — С. 329.

⁴ Брайчевський М. Ю. Суспільно-політичні рухи в Київській Русі / М. Брайчевський // Брайчевський М. Ю. Вибране / М. Брайчевський. — К., 2009. — Т. 1. — С. 413.

Мьстиславича посла»⁵, але робить категоричніший, ніж попередній автор, висновок: «Згідно з нашим поглядом Галич зовсім не випадково згадується в аутентичному джерелі 6648 р. 1140 р., [...] посилене містотворення на Русі саме з 40-х років XII ст. було явищем повсюдним і повною мірою дало про себе знати в західноруському регіоні»⁶. В іншій праці історик пише про спроби багатьох істориків і археологів зробити Галич давнішим, довести його існування набагато раніше часу, коли про нього 1140 р. згадує Київський літописний звід, але, на думку М. Котляра, ці науковці «[...] при цьому тенденційно використовували свідчення як речових, так і письмових джерел»⁷.

Слід відзначити, що, на противагу згаданим історикам, чимало дослідників розпочинають історію міста Галича принаймні з IX—X ст., тобто з часу, коли про існування міста можна говорити на підставі достатньо чіткого комплексу археологічних досліджень. Але перш ніж далі розглядати ранню історію Галича, на наш погляд, слід звернути увагу на один важливий загальний підхід, вкрай важливий при врахуванні процесу вивчення минулого. Йдеться про джерельну базу того чи іншого наукового пошуку. Науковець під час творчого пошуку повинен завжди пам'ятати, що відсутність інформації про якусь подію чи явище не є свідченням того, що такої події або явища взагалі не було. У середньовіччі часом цілі регіони протягом тривалого періоду слабо нотують джерела. В історії Європи така ситуація склалася, наприклад, з відбиттям на сторінках творів минулого такої держави в центрі континенту, як Аварський каганат VI—VIII ст., життя якого впливало на існування багатьох країн Центральної та Західної Європи⁸. В історії

⁵ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). — СПб., 1908. — Т. 2 : Ипатьевская летопись. — Стб. 304.

⁶ Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX—XIII вв. / Н. Котляр. — К., 1985. — С. 79—80.

⁷ Котляр Н. Ф. Город и земля (из истории формирования государственной территории Киевской Руси) / Н. Котляр // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. — К., 1988. — Т. 2. — С. 268. В іншій праці М. Ф. Котляр пише, що Галич виник «як феодальне місто близько кінця XI — початку XII ст.». Див.: Його ж. Ф. Галицко-Волинська Русь / М. Котляр. — К., 1998. — С. 7.

⁸ Avenarius A. Die Konsolidierung des Awarenkaganates und Byzans im 7. Jahrhundert / A. Avenarius // Δορυμνα. Byzantina. — Thessaloniki, 1985. — Т. 13. — С. 1021—1032; Лукина С. Г. Аварский каганат в системе социопсихологических и этнокультурных процессов эпохи раннего средневековья. Автореферат канд. дисс. / С. Лукина. — Ижевск, 2006. — С. 4.

слов'янства Східної Європи події в Києві і Новгороді, де активно велося літописання, набагато краще висвітлені в письмових пам'ятках, ніж, наприклад, минуле Рязанського князівства або в нашому випадку Галицької землі.

Дійсно, через практичну відсутність власної літописної традиції інформація про галицьке минуле до кінця XII ст. збереглася практично лише в наративних джерелах, що постали в інших землях Русі або в сусідніх з Руссю країнах, причому у вкрай епізодичному і часто відверто недостатньому для глибокого наукового аналізу обсязі⁹. Така ж сама ситуація спостерігається з історією Прикарпаття, починаючи з кінця XIII ст. Михайло Грушевський з цього приводу писав, що «тоді “кімерійська пільма” спадає на історію Галицько-волинських земель, бо якої-небудь української літописи з сих часів не маємо»¹⁰. Зовсім інша ситуація з інформаційним полем джерел про зазначені землі від середини першого десятиліття і до кінця 80-х рр. XIII ст. Події цього часу Галицького і Волинського князівств докладно висвітлені в так званому Галицько-Волинському літописі, жанр і специфіка написання якого часом дозволяють називати його інакше¹¹. Фактично ця пам'ятка складається з декількох військових повістей¹², або хронік¹³. Значна упередженість авторів цих наративів, специфіка нотування фактів створила серйозну «пастку» для дальших істориків, які при осмисленні його змісту недостатньою мірою зважають на велику тенденційність викладу подій. Саме це, зокрема, призвело до значної ідеалізації образу ключової постаті тодішніх часів князя і короля Данила Романовича, яка спостерігається навіть в сучасній історіографії¹⁴.

⁹ Головка О. Б. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя / О. Головка. — К., 2006. — С. 18–24.

¹⁰ Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. Грушевський. — Львів, 1905. — Т. 3. — С. 108.

¹¹ Див. найновіше видання Галицько-Волинського літопису, яке підготували польські науковці: *Kronika halicko-wołyńska. Kronika Romanowiczów* / [tłumaczenie, wstęp i komentarze D. Dąbrowski i A. Jusupović]. — Kraków ; Warszawa: PWN; PAU. 2017. — 710 s.

¹² Котляр М. Ф. Структура і жанр Галицько-Волинського літопису / М. Котляр // *Ruthenica*. — К., 2004. — Т. 3. — С. 135–149.

¹³ Головка О. Б. Корона Данила Галицького. — С. 19.

¹⁴ Нестеренко А. Н. Даниил Романович Галицкий / А. Нестеренко // *Вопросы истории*. — 2016. — № 6. — С. 22.

Для розуміння ранньої історії Галича саме як міста важливо розглянути загальне питання суспільно-політичного розвитку населення Прикарпаття VIII—X ст. н. е. Переважна більшість сучасних дослідників відзначає, що цим населенням були хорвати. Відомий московський археолог Валентин Сєдов вважав, що хорвати були частиною відомого в часи «Великого переселення народів» антського об'єднання¹⁵, але скоріше за все хорвати, як дуліби і анти, належали до найдавніших слов'янських формувань. Хорвати, які в другій половині I тис. н. е. переселилися до Східної Європи, були частиною великого хорватського масиву. На думку вчених, він розпався після міграції великої частини хорватів на Балкани в VII ст.¹⁶ Ця частина хорватів оселилася в Далмації, в західній частині Балканського півострова. Назви з іменем хорват, крім того, трапляються в Чехії, землях серболужицьких та кашубських слов'ян¹⁷. Східнослов'янські хорвати мешкали в басейні верхньої та середньої течії Дністра (на півдні до річки Збруча), у Північній Буковині (Верхньому Попрутті) і, вірогідно, в Закарпатті. Група хорватів займала також басейн між східними витоками Вісли та Західним Бугом (район міста Перемишля)¹⁸.

У другій половині IX ст. хорвати басейну р. Сану з центром у місті Перемишлі опинилися під владою спочатку Віслянського ранньополітичного об'єднання, що містилося в Малій Польщі, а потім приблизно між 875—876 рр. потрапили під контроль Великоморавської

¹⁵ Сєдов В. В. Славяне в раннее средневековье / В. Сєдов. — М., 1996. — С. 358—359.

¹⁶ Михайлина Л. П. Славянские древности Верхнего Попрутья VIII—X ст. Автореф. канд. дисс. / Л. Михайлина. — К., 1994. — С. 18.

¹⁷ Иванов В. В. О древнейших славянских топонимах (Основные проблемы и перспективы) / В. Иванов, В. Топоров // Славянские древности. Этногенез. Материальная культура древней Руси. — К., 1980. — С. 33—34.

¹⁸ Сєдов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв. / В. Сєдов. — М., 1982 (Археология СССР: в 20 томах). — С. 125—126; Войтович Л. В. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя / Л. Войтович // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — К., 2004. — Вип. 4. — С. 105—132; Кучинко М. М. Літописні хорвати: проблема етноплемінної належності та політичної залежності (історіографічний аспект) / М. Кучинко // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. — Луцьк, 2015. — Вип. 7. — С. 139—144 та ін.

держави¹⁹. Наприкінці IX в. після зіткнення з угорськими племенами та припинила своє існування, а землі Малої Польщі, верхів'їв Сану і басейну верхньої і середньої течії Західного Бугу увійшли до складу Чеського князівства.

Період VIII—X ст. в житті слов'янських племінних об'єднань — це час великих змін в системі їхнього суспільного життя, що однозначно вели до поступового становлення нової системи управління, формування ранньодержавних організацій. Протягом майже двохсот років між вказаними об'єднаннями точилися постійні конфлікти, які завершилися в другій половині X ст. виникненням великої держави-імперії Русі. Державні утворення виникали тоді не тільки в полян, а й у волинян, древлян, уличів і хорватів.

Зазначмо, що тоді всі ці племінні об'єднання (племінні князівства), крім боротьби між собою, провадили активну політику за межами східнослов'янського світу. Зокрема хорвати були союзниками князя Олега під час відомого походу на Царгород 907 р.²⁰ Крім тривіального захоплення військової здобичі, слов'янська верхівка в ході масштабних військових виправ на південь розв'язувала питання встановлення і розвитку економічних зв'язків з Причорномор'ям і Сходом. Крім добре відомого шляху по Дніпру, в той час, очевидно, важливою торговельною артерією був Дністер.

Від XII ст. поступово сформувалася трансконтинентальна торговельна магістраль Дністер — Західний Буг — Вісла, який науковці називають «Другим шляхом з варягів у греки». Через хорватське Придністров'я проходив важливий сухопутний шлях з Центральної Європи на схід, де він приєднувався до Великого шовкового шляху. Велике значення також мали торговельні шляхи,

¹⁹ Исаевич Я. Д. Древнепольская народность и ее этническое самосознание / Я. Исаевич // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. — М., 1982. — С. 147; Головки А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X — первой трети XIII вв. / А. Головки. — К., 1988. — С. 8.

²⁰ ПСРЛ. — Л., 1926. — Т. 1: Лаврентьевская летопись. — С. 20; Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории / И. Фроянов. — Л., 1980. — С. 23—24; Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси / А. Сахаров. — М., 1980. — С. 99—100; Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. — К., 1976. — С. 130 (автори розділу — В. Д. Баран, В. В. Аулік).

що вели з Придністров'я через карпатські перевали в Паннонію. Якщо ми зафіксуємо на мапі означені торговельні маршрути, то побачимо, що всі вони проходять через регіон, де лежав давній Галич²¹.

Ми не знаємо, чи хорвати Придністров'я мали одне чи декілька ранньодержавних формувань, але однозначно, що IX–X ст. вкрай важливу роль в їхньому суспільному житті відігравав давній Галич. Що нам відомо про нього саме в цей час? Перш за все з письмових джерел варто відзначити важливість розповіді нотарія угорського короля Бели III (1148–1196), в якій, нехай у фольклорному дусі, передається безперечний факт існування важливого населеного пункту в районі впадіння в Дністер річок Лімниці і Лукви. У творі йдеться, зокрема, про те, що угорський «князь Алмош разом із супутниками підійшов до Галича, де вибрав разом з ними місце для відпочинку». Після місячного перебування прибульців угри і мешканці Галича підписали мирну угоду, за якою прибульці отримали від галичан військову допомогу, яку використали для оволодіння Паннонією («за допомогою рутенів Галича завоювали країну Паннонію»)²². Археологічні матеріали дають достатньо даних про виникнення в той час важливого суспільно-політичного центру на

²¹ Петегирич В. М. Из истории экономических и культурных связей Галицко-Волынской Руси в X–XIII вв. / В. Петегирич // Славянские древности: Этногенез. Материальная культура Древней Руси. — К., 1980. — С. 151–163; Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX — середина XVII ст.) / О. Сидоренко. — К., 1992. — С. 34–35; Пришляк В. Середньовічні шляхи галицько-волинських земель в епоху Романовичів / В. Пришляк // Галичина та Волинь у добу середньовіччя: До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. — Львів, 2001. — С. 221–228; Войтович Л. Торгівля і торгові шляхи // Історія української культури. — К., 2001. — Т. 2. — С. 81–92; Головки О. Б. Північне Причорномор'я і Приазов'я в політичному та економічному розвитку Русі (IX — середина XIII ст.) / О. Головки // Український історичний журнал (далі — УІЖ). — 2014. — № 1. — С. 21–39.

²² «[...] dux cum suis in Galiciam venit et ibi requie locum sibi et suis legit», «[...] auxilio Ruthenorum Galiciae sunt egressi in terram Pannoniae», див.: P. magistri, qui Anonymus dicitur. *Gesta Hungarorum* / [ed. A. Jakubovich] // *Scriptores rerum Hungaricarum* / [ed. I. Szentpétery]. — Budapesteni, 1937. — Vol. 1. — P. 47–51; Шушарин В. П. Русско-венгерские отношения в IX в. / В. Шушарин // *Международные отношения России до XVII века* / [под ред. А. А. Зимина, В. П. Пашуто]. — М., 1961. — С. 135–145.

Крилоському пагорбі²³. Крім археологічних досліджень, на нашу думку, свідомством давнього походження Галича є розташування його поряд із старовинним язичницьким ритуальним центром — Галичиною могилою²⁴.

Важливо звернути увагу на кардинальні зміни в житті населення Галича і земель довкола нього, коли Русь завоювала Прикарпаття. Головною метою походів київського князя Володимира Святославовича на захід на початку 90-х років X ст. були не землі хорватів Побужжя і Посання, приєднані до Русі 981 р., а територія хорватів Подністров'я, які на цей час зберігали незалежність від сусідніх держав і мали свою власну державність. В ході цього приєднання відбулося руйнування багатьох місцевих племінних центрів, які потім так і не відродилися. Дуже цінним для розгляду цього питання є результати археологічних розкопок, які провів Борис Тимошук на Буковині. Вчений знайшов і дослідив там чимало тогочасних «градів», які, на його думку, було знищено, коли цей ареал захопив Володимир Святославович²⁵. Авторські спостереження для нас вкрай важливі, оскільки показують не тільки велику мілітарну силу, а й організаційно-політичний потенціал Хорватського ранньодержавного об'єднання.

Водночас слід звернути увагу на те, що не всі колишні племінні центри зникли після приєднання до Русі. Деякі й далі існували, але їхня роль

²³ Джеджора О. Проблеми історичної топографії давнього Галича / О. Джеджора // Записки наукового товариства імені Шевченка. Праці історико-філософської секції. — Львів, 1993. — Т. ССХХІІ. — С. 253—262; Аулих В. В. Историческая топография древнего Галича / В. Аулих // Славянские древности. Этногенез. Материальная культура Древней Руси. — К., 1980. — С. 133—151; Його ж. Княжий Галич / В. Аулих // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. — Львів, 2001. — С. 139—153; Баран В. Д. Княжий Галич в історії України / В. Баран // УІЖ. — 2001. — № 4. — С. 67—75; Майоров А. В. Проблема основания Галича в современной историографии / А. Майоров // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2003. — Вип. 3. — С. 253—262 та ін.

²⁴ Андрощук Ф. К истории обряда интронизации древнерусских князей («сидение на курганах») / Ф. Андрощук // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII—X ст. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару. — Чернігів, 2003. — С. 5—10; Баран В. Д. Галичина могила / В. Баран, Б. Томенчук // Галицько-Волинська держава: виникнення, історія, культура, традиції. Тези доповідей та повідомлень. — Львів, 1993. — С. 30—31.

²⁵ Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина (X — перша половина XIV ст.) / Б. Тимошук. — К., 1982. — С. 66—67.

загалом в суспільному і економічному житті падає. Олег Рапов пише, що наприкінці X ст. на Прикарпатті київська адміністрація, крім безпосереднього завоювання, проводила насильницьку християнізацію, яка викликала спротив хорватського населення²⁶. Можна погодитися з Богданом Томенчуком, що і після X ст. в регіоні зберігалася язичницька релігія, оскільки християнство тривалий час ще не знаходило достатнього поширення серед мешканців краю²⁷.

У науковців немає літописних даних першої половини XI ст. не тільки про Прикарпаття, а й про більшість давньоруських земель, які як намісництва ввійшли до складу держави Русь. Проте є підстави думати, що в добу перебування в складі Русі хорватського Прикарпаття воно було частиною Волинського князівства-намісництва з центром у місті Володимирі на р. Лузі (права притока р. Західного Бугу). Також можна припускати, що тоді вплив Києва на прикарпатський регіон був не дуже значний. Це, вірогідно, пояснювалося складними внутрішньо-політичними колізіями в державі Русь першої третини XI ст., фактором загрози кочівників — печенігів, які на початку сторіччя контролювали степову і лісостепову зони від Дніпра до Карпат²⁸.

Тож у житті населення краю відбувалися певні позитивні суспільні зміни: стара племінна аристократія поступово трансформувалася у верству землевласників, яка у XII ст. остаточно перетворюється на прикарпатське (галицьке) боярство. Економічний прогрес, позитивні кліматичні зміни, що почалися в Європі в IX—X ст., призводили до збільшення прибуткового продукту, що у свою чергу вело до зростання прошарку людей, безпосередньо не пов'язаного із сільським

²⁶ Рапов О. М. Русская церковь в IX — первой трети XII вв. Принятие христианства / О. Рапов. — М., 1988. — С. 355.

²⁷ Томенчук Б. П. Галич і мала Галицька земля XII—XIII ст. Історична топографія городищ / О. Томенчук. — Івано-Франківськ, 2016. — С. 26.

²⁸ Kucharski E. Rzesza pieczyńska a stosunki polsko-ruskie w X a XII wieku / E. Kucharski, M. Lewicki // Księga referatów II Międzynarodowego Zjazdu Sławistów. Sekcja III—IV. — Warszawa, 1934. — S. 44—48; Kuczyński S. M. Studia z dziejów Europy Wschodniej X—XVII w. / S. M. Kuczyński. — Warszawa, 1964. — S. 42—45; Головка О. Б. Степова політика Русі в період правління князя Володимира Святославовича Великого / О. Головка // Княжа доба: історія і культура. — Львів, 2016. — Вип. 10: Святий Володимир Великий. 1015—2015. — С. 109—110.

господарством (племінна верхівка, майбутні бояри, дружинники, жерці, купці, ремісники).

Період історії Прикарпаття XI ст., зокрема Галича і його найближчої округи (волості), складався з двох етапів: а) період входження регіону до складу держави-імперії Русь в останню частину правління Володимира Святославовича, в період правління Ярослава Володимировича, Ізяслава і Святослава Ярославовичів; б) періоду перебування міста й ареалу в складі Волинсько-Турівського князівства-намісництва, в якому у 80-х рр. розпочинаються, а в 90-х рр. XI ст. продовжуються «тектонічні процеси» розпаду старої системи адміністрування Русі, визрівають незалежні суверенні князівства Прикарпаття²⁹. Саме в цей час, особливо на другому етапі, починається процес економічного і суспільного піднесення регіону довкола Галича та самого міста.

Для розуміння того, що відбувалося з Галичем в XI ст., дуже важливим, певною мірою унікальним є свідoctво *«Києво-Печерського Патерика»*, де відзначається, що під час зіткнення із супротивниками Святополком Ізяславовичем та Давидом Ігоревичем (межа XI–XII ст.) прикарпатські князі Володар і Василько Ростиславовичі припинили торгівлю з сусідніми давньоруськими землями («[...] и не пустиша гостей из Галича, ни лодий от Перемышля, и не бысть соли в всеи Рускои земли»³⁰). Це повідомлення монах Полікарп навів до пам'ятки з літопису в XIII ст., проте його інформація виглядає об'єктивною³¹. Згадка в наведеному фрагменті на першому місці Галича не випадкова, а свідчить, що: а) це місто, яке на той час начебто не було «князівською» столицею (тобто не було адміністративним центром ні земельного, ні удільного князівства), відігравало помітну

²⁹ Те, що київський князь Всеволод Ізяславович надав волинському князю Ярополкові Ізяславовичу 1078 р. Турівське князівство (див.: ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 204), можна розглядати як певну компенсацію, оскільки, можливо, в цей час прикарпатські землі вже поступово вийшли з-під контролю володимирського (на Волині) князя-намісника, що стало явним у середині 80-х рр. XI ст.

³⁰ Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. Репринтне видання / Д. Абрамович. — К., 1991. — С. 151–152.

³¹ Перхавко В. Б. Киево-Печерский патерик о торговле солью в древней Руси / В. Перхавко // Восточная Европа в древности и средневековье. Проблемы источниковедения. Материалы конференции / [под. А. П. Новосельцева]. — М., 1990. — С. 105–109.

роль в економічному і, вірогідно, політичному житті прикарпатського краю; б) місто значною мірою було монополістом у Східній Європі на вкрай важливий продукт (консервант), без якого не могло жити середньовічне суспільство, — сіль; в) у житті Галича велику роль відігравали люди, які спеціально займалися торгівлею — «гості».

Отже, на кінець XI ст. ми бачимо серйозний поступ у розвитку міста на р. Лукві. До цієї інформації варто додати ще одне спостереження. В літературі поширене уявлення³² про те, що тільки в середині 20-х років XII ст. на Прикарпатті замість померлих 1124 р. Василька Ростиславовича і Володаря Ростиславовича до влади прийшли Ростислав Володаревич, який сів у Перемишлі, та Володимир, який став князем у Звенигороді³³. Натомість старшому синові Василька Ростиславовича Григорієві дістався Теревовль, а молодшому Іванові — Галич³⁴. Але є підстави думати, що нове покоління Ростиславовичів почало активну політичну діяльність набагато раніше.

Згадаймо, що старший син київського князя Ярослава Володимировича Володимир народився 1020 р.³⁵, його син Ростислав — 1038 р.³⁶ Сини Ростислава Володимировича на початку 80-х років XI ст., коли почали активну політичну діяльність, вже були дорослі, а їхні нащадки мали б стати дорослими на межі XI—XII ст. Враховуючи практику тодішнього князівського життя, можна припускати, що саме в цей час вони під патронатом батьків отримали в управління володіння Прикарпаття. Дуже важливу роль відігравали, вірогідно, Григорій і Іван Васильковичі, які фактично правили східною частиною краю замість сліпого Василька. Отже, Галицька волость в складі Теревовлянського князівства саме тоді й стала належати Іванові Васильковичу.

³² Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов. — С. 80; Головки О. Б. Корона Данила Галицького. — С. 146—147.

³³ ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 293.

³⁴ Dlugossii J. Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae / J. Dlugossius. — Varsaviae, 1970. — Л. 3—4. — Р. 308; пор. Щавелева Н. И. Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоса / Н. Щавелева. — М., 2004. — С. 418—419.

³⁵ Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти / Л. Войтович. — Біла Церква, 2006. — С. 305.

³⁶ Там само. — С. 322.

На користь вищевисловленого припущення говорить, на наш погляд, інформація «*Повісті про осліплення Василька*», де йдеться про те, що якісь «Васильковичі» в Турійську повісили і «растреляша стрелами» бояра Василя і Лазаря — учасників кривавої розправи над князем Васильком. У Леоніда Махновця і Олександра Майорова викликала подив множина, а не двоїна числа дієслова в тексті літопису щодо цих «Васильковичів», оскільки, на їхню думку, у Василька Ростиславовича було двоє синів³⁷. Як здається, у тлумаченні зазначеної інформації має рацію Петро Стефанович, який припускає, що Василько Ростиславович привів на світ більше ніж двох синів³⁸.

Зазначмо, що в межах міста на межі XI—XII ст. відбулися певні важливі структурні зміни. Замість садиби намісника або представника влади, підкорядкованого волинському князеві, постала резиденція місцевого володаря (за нашим припущенням, саме Івана Васильковича), який підкорявся теребовельському князю Василькові Ростиславовичу. Де стояв на Прикарпатті двір князя Івана Васильковича, сказати важко, але можна припустити, що поза межами дитинця (Крилоського городища). Ймовірно, його слід шукати в південній частині Підгороддівського урочища, де археологічна експедиція на чолі з Юрієм Лукомським віднайшла церкву Святого Іоанна Хрестителя з трьома саркофагами, в одному з яких, на думку вченого, міг бути похований князь Іван Василькович³⁹, а 1189 р. — князь Ростислав Іванович Берладничич⁴⁰. Також у пригороді Галича біля церкви Святого Спаса містилася резиденція князя Володимирка Володаревича⁴¹.

³⁷ Літопис Руський. За Іпатським списком / [переклав Л. Махновець]. — К., 1989. — С. 152; Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община / А. Майоров. — СПб., 2001. — С. 157.

³⁸ Стефанович П. С. Отношения князя и знати в Галицком и Волынском княжествах до конца XII в. / П. Стефанович // Средневековая Русь. — М., 2007. — Вып. 7. — С. 161—162, пр. 101.

³⁹ Лукомський Ю. В. Невідомі церкви на Подолі княжого Галича / Ю. Лукомський // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1998. — Т. 235. — С. 590—591.

⁴⁰ ПСРЛ. — Т. 2. — С. 665.

⁴¹ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 462; Томенчук Б. П. Галич і Галицька земля XII—XIII ст. — С. 26.

У «*Повісті про осліплення Василька*», яку створив у Галичі на початку XII ст. місцевий дружинник Василь, чимало уваги приділяється активній зовнішній політиці князя. У зв'язку з цим можна, по-перше, ще раз відзначити, що у своїй політичній діяльності він мав спиратися на допомогу брата Володаря та синів Григорія й Івана, а по-друге, звернути увагу, що південна політика володаря, на якій й акцентує автор «*Повісті*», не могла проходити без участі пов'язаного Дністровським шляхом з Причорномор'ям міста Галича. Так, у творі князь Василько заявляє про намір здійснити похід на південь і визволити дунайських болгар. «И посем хотел есмь переяти болгары дунайские и посадити я у собе»⁴².

Як відомо, в той час Болгарія опинилася під владою Візантійської імперії, а її народ вів боротьбу за визволення. Увага прикарпатської верхівки до Дністровсько-Дунайського регіону, без всякого сумніву, пов'язана з мешканням тут значної за чисельністю групи слов'ян, колишніх уличів і тиверців. Зміст «*Повісті*» свідчить про те, що князь Василько Ростиславович прагнув приєднати до свого краю частину території слов'янського (колишнього уличко-тиверського) населення. Мова тут, очевидно йде, перш за все про район середньої течії Дністра (в районі впадіння до нього р. Збруча і Смотрича), тобто ареал, який пізніше з'явиться на сторінках літопису під назвою Пониззя. Збільшення слов'янського населення в Середньому Подністров'ї в середині XII ст. читається на підставі матеріалів археологічних досліджень⁴³.

В цей же час до здійснення своїх зовнішньополітичних планів Василько залучив неполовецькі угруповання кочівників — печенігів, торків і берендеїв («[...] оже ми будут Берендичи, и Печенези, и Торци [...]»). Тобто теребовельський князь перетворив їх на своїх конфедератів⁴⁴. Відомо, що подібні взаємини ці кочівники (майбутні «чорні клобуки») підтримували з київськими і переяславльськими князями. Про перебування печенігів на

⁴² ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 266.

⁴³ Моця О. П. Середнє Подністров'є в давньоруський час / О. Моця // Давня і середньовічна Україна (історико-археологічний збірник). На пошану Іона Винокура з нагоди 70-річчя. — Кам'янець-Подільський, 2000. — С. 244–248.

⁴⁴ ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 266.

Прикарпатті свідчить назва сучасного селища міського типу Печеніжин Коломийського району Івано-Франківської області. Очевидно чимало торків і печенігів тоді перебувало в басейні Пруту, Серету і нижнього Дунаю (у Берладі)⁴⁵.

Ретроспективний огляд перших літописних свідоцтв про Галич кінця 30-х — початку 40-х років XII ст., на мій погляд, дає можливість зробити й інші спостереження про раніший час історії існування Галича і Галицької округи, зробити висновки про важливу роль міста принаймні в останні десятиліття XI — у першій половині XII ст. В Суздальському літописі XII ст. під 6646 (1138) р. записано, що київський князь Ярополк Мстиславович до свого війська, яке він направив проти чернігівського князя Всеволода Ольговича, зібрав «[...] Ростовце, Полочаны, Смолняне, Угры, Галичане, Берендеев л (30) тысяч, и Кыяне, Переяславци, Володимерци, Туровци, и бе множество вои [...]»⁴⁶. Ця інформація свідчить про існування на той час великої спільноти під назвою «Галичане». Інформація Хлебниковського списку Київського літопису під 6647 р., яка розповідає про ту ж подію 1138 р.⁴⁷, дає можливість конкретизувати уявлення, що це були за «Галичане»: «Ярополк же съзвася с братьею своею и с сыновци своими събрася и с Суждалци и Ростовчи и с Полочан и Смолняны [и кианы, и переяславци и василковичи, и володаревичь присла помоч галичаны. — додаток з Хлебниковського списку. — О. Г.], и король Угры посла помощь, Береньдичев л (30) тысящы Туровце и собра вои многы и поиде к Чернигову [...]»⁴⁸.

Отже, «галичанами» в літописних текстах тоді вже визначалися не тільки мешканці Галича і невеликої округи (волості) довкола міста, а, очевидно, представники всього населення Прикарпаття, які перебували під владою згаданих Васильковичів і Володаревича. Однозначно йдеться про підлеглих князям Григорієві та Іванові Васильковичеві і

⁴⁵ Тькова-Заимова В. Тюркские кочевники, византийская администрация и местное население на нижнем Дунае (XI—XII вв.) / В. Тькова-Заимова // Восточная Европа в древности и средневековье / [под ред. Л. В. Черепнина]. — М., 1978. — С. 67—73.

⁴⁶ ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 305—306.

⁴⁷ Бережков Н. Г. Хронология русского летописания / Н. Бережков. — М., 1963. — С. 51, 138.

⁴⁸ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 301.

Володимиркові Володаревичу (його брат Ростислав вже на той час не жив) із династії Ростиславовичів, які правили всім Прикарпаттям, але знаково, що їх називали «галичанами». Тобто однозначно Галич тоді був головним містом краю. Це визначення, на нашу думку, стало свідченням формування у Придністров'ї земельної регіональної народності (народця)⁴⁹.

Однозначно, що це формування було наслідком тривалих етнічних та міжетнічних процесів. Вірогідно вони розпочалися ще в часи існування хорватських протодержавних формувань, продовжилися за перебування Прикарпаття у складі східнослов'янської держави Русі, значно пришвидшившись після виникнення суверенних князівств Ростиславовичів⁵⁰. Процес формування такої спільноти та формування його центру мав пройти не один десяток років.

Ігор Фроянов і Андрій Дворниченко критикують погляд науковців про виникнення міста Галича лише в середині XII ст.: «Вихід Галича на історичну арену є наслідком попереднього розвитку міста. На жаль, через відсутність в літописних джерелах відповідних даних ми позбавлені можливості простежити за зростанням Галича. Втім факт залишається фактом: до 40-х років XII ст. Галич не тільки заводить власне княжіння, а й стає центром волості, що, безумовно, свідчить про високий рівень організації галицької громади, яка еволюціонувала у місто-державу»⁵¹. Ми не вступатимемо в полеміку з істориками, які мають власні погляди на суспільний розвиток слов'янства Східної Європи (автори абсолютизують

⁴⁹ Головки О. Б. Формування державних утворень у Східній Європі в IX — першій половині XIII ст. / О. Головки // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — К., 2004. — Вип. 4. — С. 85; Його ж. Корона Данила Галицького. — С. 126; Балушок В. Г. Українська етнічна спільнота. Етногенез, історія, етнічність / В. Балушок. — Біла Церква, 2008. — С. 168—174; Його ж. Етнічна ситуація в Південній Русі в удільний період / В. Балушок // Наукові праці Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. — Кам'янець-Подільський, 2011. — Т. 21: На пошану О. М. Завальнюка. — С. 164—186.

⁵⁰ Головки О. Б. Міжкнязівські війни в Південно-Західній Русі і поступове виникнення суверенних князівств-держав у Прикарпатті (80-ті роки XI — початок XII ст.) / О. Головки // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія історична. — Кам'янець-Подільський, 2017. — Вип. XIII. — С. 124—134.

⁵¹ Фроянов І. Я. Города-государства древней Руси / И. Фроянов, А. Дворниченко. — Л., 1988. — С. 129.

значення громад і пишуть про існування на Русі міст-держав). Головне інше. Історики чітко бачать, що на середину 40-х років XII ст. на Прикарпатті склався розвинутий соціальний організм, що мав свій центр, який у свою чергу єднав і управляв спільнотою людей.

Важливою є літописна інформація під 6648 р. про участь князів із Прикарпаття на боці на той час вже київського князя Всеволода Ольговича проти В'ячеслава і Ізяслава Мстиславовичів 1139 р.: «[...]Ивана Василковича и Володаревича из Галича Володимерка на Вячеслава [и. — додаток з Хлебниковського списку. — О. Г.] на Изяслава на Мьстиславича посла [...]»⁵². Із цього повідомлення зрозуміло, по-перше, що на той час, вірогідно, вже помер теребовельський князь Григорій Василькович, а згадка Галича використовувалася як вказівка про прихід до київського володаря з Прикарпаття, центром якого вже на той час став Галич, князів Івана і Володимирка. Аналогічною є, на наш погляд, і такий літописний пасаж: «[...] Васильковичъ же и Володаревичъ Галицьский князь привабиша к себе Изяслава Мьстиславич и не върядившеся възвратишася [...]»⁵³. Однозначно словосполучення «Галицьский князь» не можна прив'язувати лише до Володимирка Володаревича, адже воно має стосунки до обох згаданих князів. Проте безпосередньо в Галичі князем був Іван Василькович, який водночас продовжував контролювати, вірогідно, і Теребовлю. Доказом цього є така літописна стаття 6649 (1141) р.: «Сего же лета преставися у Галичи Василкович Иван и прия волость его Володимерко Володаревичъ, седе во обою волостью, княжа в Галичи»⁵⁴.

Набуття нового «загальноприкарпатського» значення назв «Галич», «Галичани», «галицький» пояснює, чому відома грамота Івана Ростиславовича месемврійським купцям від 20 травня 1134 р. визначала зв'язок князя Івана, який після смерті батька Ростислава Володаревича певний час правив у якомусь місті Звенигороді саме як ставленик галицького столу («[...] аз, Иванко Ростиславич от стола Галичского, кнез Берладский [...]»)⁵⁵. Складається враження, що

⁵² ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 304.

⁵³ Там само. — Стб. 306.

⁵⁴ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 308; Бережков Н. Г. Указ. соч. — С. 143.

⁵⁵ Памятники русского права / [под ред. С. В. Юшкова]. — М., 1953. — Вып. 2. — С. 215; Войтович Л. В. Загадковий Іван Берладник / Л. Войтович // Войтович Л. В. Галицько-волинські етюди / Л. Войтович. — Біла Церква, 2011. — С. 184—195.

галицький князь Іван Василькович, який провадив активну південну політику, прагнув не тільки розвивати торгівлю з Причорномор'ям, а й контролювати басейн між нижнім Дунаєм і Дністром (Берладь), створюючи підлеглу своєму князівству територію. Оскільки він не мав своїх нащадків, то посадив у Берладі як намісника сина свого двоюрідного брата Ростислава Володаревича — Івана. Успішність діяльності у Звенигороді Івана Ростиславовича в економічній і політичній сферах пояснює пізнішу активну підтримку його в боротьбі з Володимирком Володаревичем, коли той став князем Галича, з боку не тільки берладників, а й значної частини населення Галича, пов'язаної торгівлею з півднем і в якій князь Іван користувався великим авторитетом.

Однозначно треба погодитися з позицією вчених, що згаданий у зазначеній грамоті Звенигород був не Звенигород-на-Білці, а Звенигород-на-Дністрі, локалізований із сучасним городищем у центрі села Дзвенигорода Борщівського району Тернопільської області⁵⁶. На користь такого припущення свідчить, зокрема, коротка інформація статті Єрмолинського літопису, в якій Звенигород згадується саме як населений пункт у басейні Середнього Подністров'я: «Ходи Всеволод [київський князь Всеволод Ольгович. — О. Г.] к Галичю на Володимерка, и много воева, и города два взя а Изяслав Давыдович с Половци, Ушицю и Мікулин, и пришед ко Звенигороду, ту смиришася»⁵⁷. Саме місто Звенигород, як здається, було в 30-х — першій половині 40-х років XII ст. центром, який контролював землі Берладі.

Літописна стаття 6649 (1141) р. свідчить, що в ході «метаморфоз» політичного життя Південно-Західної Русі єдиний на той час із живих представників третього покоління Ростиславовичів — князь Володимирко Володаревич вирішив перенести столицю своїх володінь до Галича — найбагатшого з усіх міст Прикарпаття, центру суспільно-політичного життя

⁵⁶ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. Вид. 2 / І. Крип'якевич. — Львів, 1999. — С. 51—52; Літопис Руський. — С. 551; Войтович Л. В. Галицька земля в кінці X—XII ст. / Л. Войтович // Войтович Л. В. Галицько-волинські етюди. — С. 184—195; Миська Р. Звенигород на Дністрі: історіографічний міф чи літописне місто / Р. Миська // Княжа доба: історія і культура. — Львів, 2013. — Вип. 7. — С. 59—67.

⁵⁷ ПСРЛ. — СПб., 1910. — Т. 23: Ермолинская летопись. — С. 32.

всього регіону⁵⁸. Іван Крип'якевич, розглядаючи цю подію, відзначав набагато зручніше розташування в самому центрі Прикарпаття порівняно із Перемишлем, Звенигородом і Теребовлею столиці об'єднаної Галицької землі міста Галича⁵⁹.

Вкрай важливим при вивченні історії Галича є розгляд питання про його історичну топографію. Вже на середину XIX ст. головно завдяки працям Дениса Зубрицького відбулося не тільки осмислення свідчень письмових джерел з історії Волині і Галичини, а й повідомлень зазначених пам'яток про минуле головних центрів економічного, політичного і релігійного життя цих земель Володимира, Перемишля, Луцька, Бреста (Берестя), Галича, Теребовлі та інших⁶⁰. Саме тоді дослідники порушили питання про визначення конкретних місць розташування означених міст, у зв'язку з чим готували праці з історичної топографії⁶¹, а згодом після

⁵⁸ Протягом XII ст. Ростиславовичі тричі вражали сусідів розмірами своїх багатств. Уперше це сталося, коли родина перемишльського князя Володаря Ростиславовича у 20-х роках виплачувала викуп за звільнення Володаря польському князю Болеславові III Кривоустому (див.: ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 292; ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 286; *Ortliebi Zwifaltensis Chronicon* // *Monumenta Poloniae Historica* (далі — МРН). — Lwów, 1872. — Т. 2. — Р. 3; *Herbordi Vita Ottonis babenbergensis* // МРН. — Т. 2. — Р. 74–75 і ін.), вдруге в 40-х роках, коли за укладення миру галицький князь Володимирко заплатив київському князю Всеволодові Ольговичу величезну контрибуцію (див.: ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 316), і втретє 1189 р., коли внук Володимирка Володаревича Володимир Ярославович за повернення Галича пообіцяв величезну за розмірами данину германському імператорові Фрідріху I Барбароссі (правда, цю обіцянку не було виконано) (див.: ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 366). Зазначмо, що участь брата Володаря Василька в збиранні величезного викупу 1122 р., про що розповідає Ян Длугош (*Dlugossii J. Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae*. — L. 3–4. — Р. 295), однозначно свідчить про участь в цьому населення Теребовльської і Галицької волостей.

⁵⁹ Крип'якевич І. П. Назв. праця. — С. 97.

⁶⁰ Зубрицький Д. *История древнего Галичско-Русского княжества* / Д. Зубрицький. — Львов, 1852–1855. — Т. 1–3; див. також: Шараневич И. *История Галицко-Володимирской Руси. От найдажнейших времен до року 1453* / И. Шараневич. — Львов, 1863 та ін.

⁶¹ Дашкевич Н. П. *Болоховская земля и ее значение в русской истории* / Н. Дашкевич // *Труды III Археологического Съезда в Киеве. 1874 г.* — К., 1876. — Т. 2. — С. 69–139; Лонгинов А. В. *Червенские города, исторический очерк, в связи с этнографией и топографией Червонной Руси* / А. Лонгинов. — Варшава, 1885; Андрияшев А. *Очерк истории Волынской земли до XIV столетия* / А. Андрияшев. — К., 1887; Иванов П. А. *Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV в.* / П. Иванов. — Одесса, 1895 і ін.

проведення археологічних досліджень — студії з археології Волинської та Галицької земель.

Тривалою була дискусія з приводу локалізації столиці Галицького князівства, а потім Галицько-Волинської держави — міста Галича. Антін Петрушевич пов'язував його із сучасним містом Галичем Івано-Франківської області. Ісидор Шараневич вважав, що місто лежало на високому березі р. Лімниці за три кілометри на захід від сучасного Галича. Проте більшість сучасних дослідників поділяють думку, яку висловив Александер Чоловський, згідно з якою рештками княжого Галича є величезне городище над р. Луквою в селі Крилосі, розташоване за п'ять кілометрів на північ від сучасного Галича⁶². Пізніше такої ж думки дотримувався Йосип Пеленський. Останній погляд довго був тільки гіпотезою, оскільки археологічні дослідження тривалий час не давали переконливих аргументів на його користь. Проте попри нерозв'язаність цієї проблеми археологи наприкінці ХІХ — у перші десятиліття ХХ ст. здійснили важливі відкриття як у самому Крилосі, так і в його найближчих околицях, де знайшли унікальні архітектурні комплекси (пам'ятки в урочищах Карпиця-Цегольня, Карпів Гай, Кирилівка, Цвинтариська та ін.)⁶³.

На початку ХХ ст. М. С. Грушевський, порушуючи питання щодо суперечок дослідників з приводу місцезнаходження Галича, висловив вкрай цікаву думку: «Але нічого не можливого нема і в тім, що Галич з своїми передмістями (розложений, певно, не збитою масою) займав, з певними перервами, цілий той простір між Лімницею до Крилоса і

⁶² Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. Раннеславянский и древнерусский периоды. [под ред. В. В. Аулиха и В. П. Черныша]. — К., 1990. — С. 98 (автор розділу — І. К. Свешніков); Куза А. В. Важнейшие города Руси / А. Куза // Древняя Русь: город, замок, село. Археология СССР / [под ред. Б. А. Колчина]. — М., 1985. — С. 74—75.

⁶³ 1914 р. львівський дослідник Й. Пеленський у Кракові надрукував монографію, де ґрунтовно проаналізовано й узагальнено результати тодішніх досліджень стародавнього Галича. Див.: Peleński J. Halicz w dziejach sztuki średniewiecznej. Na podstawie badań archeologicznych i archiwalnych / J. Peleński. — Kraków, 1914. Оскільки ця книжка і тепер не втратила свого великого наукового значення, готується до видання переклад її українською мовою: Пеленський Й. Галич в історії середньовічного мистецтва на основі археологічних досліджень і архівних джерел / Й. Пеленський // Галич: Збірник наукових праць / За ред. М. Волощука. — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2018. — Серія 2. — Вип. 4 (в друці).

теперішнього Галича»⁶⁴. Отже, фактично вже у праці вченого сто років тому було висловлено думку про певну модель топографії столиці Галицької землі, яка складалася не тільки з території міста з дитинцем і посадом (умовно Малий Галич), а й віддалених, не пов'язаних з ним територіально частин (умовно Великий Галич).

Розкопки на території городища в селі Крилосі, які 1934 р. розпочав львівський археолог Ярослав Пастернак, здавалося, поставили крапку в дискусії з приводу локалізації столиці Галицької землі. 1936 р. вчений відкрив фундамент монументальної споруди, яку було ідентифіковано з кілька разів згаданим у літописах Успенським собором. 1937 р. на місці храму віднайшли саркофаг з людськими останками, ідентифікованими як поховання галицького князя Ярослава Володимировича (відомого за текстом «*Слова о полку Ігоревім*» як «Осьмомисл»)⁶⁵. У Київському літописі під 1187 р. записано: «Того же лета преставися Галичкий князь Ярослав сын Володимер месяца октябрия в 1 день, а во вторый положен быс во церкви святыя Богородици»⁶⁶.

Визначивши важливість і унікальність досліджень Я. Пастернака, ми водночас хочемо відзначити, що його розкопки, **здавалось**, поставили крапку в дискусії про локалізацію Галича. Однозначно з часів Ярослава Володимировича (1153—1187) столиця його держави перебувала на місці сучасного села Крилоса. Скоріше за все вона там була і в часи володарювання його батька Володимира, який почав правити в Галичі на початку 40-х рр. XII ст. Тут був центр державного життя князівства, з кінця 50-х рр. на Крилоській горі постав центр Галицької єпископії з головним Успенським собором. Крилос перетворився на головну цитадель Галицького князівства.

Але аналіз сучасного стану археологічних досліджень галицьких старожитностей⁶⁷ дає підставу погодитися з думкою М. Грушевського,

⁶⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. Грушевський. — Львів, 1905. — Т. 2. — С. 468.

⁶⁵ Пастернак Я. Археологія України: первісна, давня і середня історія України за археологічними джерелами / Я. Пастернак. — Торонто, 1961. — С. 617—627; Коваль І. М. Ярослав Пастернак — дослідник старожитностей України / І. Коваль, І. Миرونюк. — Івано-Франківськ, 2006. — С. 70—73.

⁶⁶ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 656.

⁶⁷ Томенчук Б. П. Галич і мала Галицька земля XII—XIII ст. — С. 77—190; Баран В. Історія вивчення давнього Галича / В. Баран // Баран В. Давній Галич / В. Баран, Б. Томенчук, Ю. Фігурний. — К., 2017. — С. 10—14.

що Галич — головна урбаністична структура, що складалася з двох частин: Малого Галича — дитинця стольного граду та прилеглого до нього посаду, розміщеного на Крилоській горі і на прилеглій до неї території, і Великого Галича — земель, які компактно не прив'язувалися до дитинця, але були складником єдиного з першим соціального організму. Серед цих земель ми вже називали населенні пункти між р. Луквою і Лімницею, район сучасного Галича. Галицькі князі (за винятком Ярослава Володимировича і, можливо, його сина Володимира) розміщали свої двори за межами Крилоського дитинця. Зокрема відомо, що князь Роман Мстиславович побудував свою резиденцію на високій горі на місці впадіння річки Лімниці в Дністер (сім кілометрів на захід від сучасного Галича). А ще відомо, що його княжий двір стояв на високому пагорбі на місці впадіння річки Лімниці в Дністер (сучасне село Шевченкове Галицького району Івано-Франківської області, сім кілометрів на захід від сучасного Галича), а також там стояв храм Святого Пантелеймона⁶⁸, де, вірогідно, він був похований 1205 р.⁶⁹ Тут після смерті Романа ще деякий час мешкала його родина (княгиня-вдова Романова і її сини Данило з Васильком), а наприкінці другого — у першій половині третього десятиліття XIII ст. функціонувала резиденція князя Мстислава Мстиславовича Удатного⁷⁰.

Великий Галич був територією із зведеними садибами галицьких вельмож, а також житлами простого галицького люду. Така топографія Великого Галича однозначно була пов'язана з пагорбковим рельєфом місцевості в Дністровсько-Лімницько-Луквівському межиріччі. Однозначно процес становлення Галича як міста йшов синхронно шляхом паралельного розвитку як його серця — Крилоса, так і населених пунктів у міжріччі Лукви і Лімниці.

⁶⁸ Стасюк А. Середньовічний монастир у Галичі: від св. Пантелеймона до св. Станіслава / А. Стасюк // Вісник Прикарпатського університету. — Історія. — 2011. — Вип. 20. — С. 181–186.

⁶⁹ Головка А. Б. О месте захоронения галицко-волинского князя Романа Мстиславича / А. Головка // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. — 2009. — № 3 (37). — С. 22–23.

⁷⁰ Про князя Мстислава Мстиславовича «Удатного» див. останнє з комплексних біографічних досліджень: Головка О. Князь Мстислав Мстиславович Удатний та його доба / О. Головка. — Кам'янець-Подільський, 2017. — 272 с.

На завершення варто наголосити, що далі дослідження історії Галича в княжу добу має перспективу на підставі перш за все синтетичного осмислення інформації різних за походженням джерел, але головним, на нашу думку, є історичне узагальнення матеріалів археологічних досліджень.

Oleksandr HOLOVKO (Kyiv – Kamianets-Podilskyi, Ukraine)

Princely Halych: argumentative issues of the city's emergence and development as the capital of the Land-Principality

The article is devoted to the stages of formation of Halych as the capital center of the Rostyslavovych dynasty in the late 11–12th centuries. The author emphasizes the continuity of the old tribal Croatian traditions in the region which managed not only to survive after being defeated by the Kyivan-Rus troops at the end of the 10th century, but also to reborn in a new role for themselves. The transit location of Halych and the control of trade flows from north to south and from west to east played an important role for the rapid development of the city. In the 12–13th centuries, Halych was finally located on its current site, divided into the so-called Small (the princely and episcopal residences) and the Great (boyar settlement with the premises of ordinary Galicians). Modern archaeological research makes it possible to «read» the stages of its historical development in this way.

Key words: Halych, Galicia, Prykarpattia, prince, trade, salt, city, history, archaeology.

Ил. 1. Церква Святого Пантелеймона, XII ст.

Ил. 2. Церква Святого Пантелеймона, XII ст.

*Іл. 3. Шляхетська вежа
Старостинського замку
в Галичі*

*Іл. 4. Фундаменти Успенського собору XII ст.
та каплиця Святого Василя Великого XV ст.*

КОЛИ БУЛО ЗРУЙНОВАНО УСПЕНСЬКИЙ СОБОР У ГАЛИЧІ?

Статтю присвячено аналізу писемних джерел зі встановлення точної принаймні річної дати зруйнування найбільшого храму Галича та Галицької землі — Успенського собору. Шляхом порівняльного аналізу, різнопланових за походженням і жанром наративів, автор дійшов висновку про відсутність будь-яких згадок про його знищення не тільки під час першого великого походу монголів до Європи восени 1240 — взимку 1241 рр., а й під час дальших крупних військових подій у краї аж до кінця XVI ст. Тож популярну в історіографії думку про те, що храм знищили кочівники в середині XIII ст., слід остаточно відкинути.

Ключові слова: Успенський собор, Галич, монголи, Галицьке князівство, Галицько-Волинське князівство, єпископія, митрополія.

Довголітні дослідження Галицького і Галицько-Волинського князівств народили чимало стереотипів, одним з найпоширеніших з яких є твердження про жахливі монгольські майже суцільні руйнування, особливо під час походу Бату восени 1240 — взимку 1241 рр. Підстави для такого твердження базуються головню на розповіді про похід Бату на Галицько-Волинське князівство: «[...]и приде к Володѣроу и взѧ и копьемъ и изби и не щадѧ тако же и гра Галичъ иныи гра многы имже нѣ числа»¹. Логічним висновком, який випливає з цього твердження, виглядає припущення про зруйнування Успенського собору саме під час цього походу. 1303 р. «цю епископію [Галицьку. — Л. В.], яка первісно знаходилася в юрисдикції митрополії Великої Русі, славний базилевс Андронік Старший підніс до митрополії [...] за святійшого патріарха кир

¹ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). — М., 2001. — Т. 2. — Стб. 786.

Атанасія»². Галицька митрополія, крім території колишньої Галицької єпископії, об'єднувала і території Перемишльської, Володимирської, Луцької, Холмської, Турівської і Білгородської (Аспрокастрон)³. Кафедральним собором митрополії залишався Успенський, гіпотетично відбудований або ж відремонтований. Така ситуація зберігалася до 1391 р., коли помер останній митрополит Антоній. У 1404–1405 рр. Галицьку митрополію *де-факто* приєднав київський митрополит Кипріян, але жодного канонічного акту про ліквідацію митрополії не було ухвалено. Кафедра у Крилосі залишалася необсадженою, хоча джерела зберегли спроби утвердження на митрополичому престолі митрополита Йоакима (1450–1455), Макарія (1458–1459), якого поставив папа Каліст III, та Андрія Свистельницького (1475).

Нарешті, відновлена 1539 р. Галицька єпископія на чолі з Макарієм Тучапським перенесла свій центр до Львова⁴. І вже після Берестейської унії 1596 р. незгідний з її рішенням львівський єпископ Гедеон Балабан (1565–1607) на короткий час переніс свій престол до Крилоса, де в центральній частині було споруджено монастир з бастіонами (60х45 м), посередині якого з кам'яних блоків розібраного Успенського собору було збудовано нову Успенську церкву⁵. Зрозуміло, що розібрали собор не через будівництво укріпленого монастиря-резиденції, а через його стан. Очевидно, собор вже був зруйнований або руйнувався до того стану, який робив його відновлення неможливим. Спробуймо на підставі вцілілих джерел простежити, коли і хто розпочав та завершив руйнування Успенського собору.

Почнімо від монгольського походу 1240–1241 рр. Стосунки Галицько-Волинського князівства з Золотою Ордою та монгольськими

² Gelzer H. Beiträge zur russischen kirchengeschichte aus griechischen Quellen / H. Gelzer // Zeitschrift für kirchengeschichte. — Gotha, 1892. — S. 253, 255; Нагаєвський І. Нарис історії Галицької митрополії / І. Нагаєвський. — Філадельфія, 1958. — С. 17–18; Паславський І. Галицька митрополія / І. Паславський. — Львів, 2007. — С. 7–9.

³ Скочиляс І. Аспрокастрон-Білгород — кафедра Галицької митрополії у XIV ст. / І. Скочиляс // Ruthenica. — 2009. — Т. 8. — С. 120–137.

⁴ Його ж. Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст. / І. Скочиляс. — Львів, 2010. — С. 195–217.

⁵ Томенчук Б. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали археологічних досліджень 1976–2006 рр. / Б. Томенчук. — Івано-Франківськ, 2008. — С. 502–503.

улусами через брак джерел досліджено фрагментарно, і значною мірою вони залишаються дискусійними. Однак перевидання багатьох джерел та зростання інтересу до історії монгольських улусів, головню завдяки діяльності казанського наукового осередку, який групує дослідників цього напрямку, дозволяє розглянути деякі моменти ґрунтовніше.

Після того як 1206 р. Темуджина на *курултаї* племен було проголошено *кааном* (великим ханом) Чингіз-ханом новоствореної Монгольської імперії — *йёке монгол улус*, життя імперії було підпорядковане одному головному завданню. Монголи вірили, що їхній *Тенґрі* (Небо) — верховний Бог усіх народів, які хто більше, а хто менше вірили в нього через своїх богів, тому вони толерантно ставилися до всіх релігій. *Тенґрі* прагнув процвітання всіх народів, але для цього потрібно було об'єднати їх під егідою єдиного правильного закону — *Яси* Чингіз-хана. А тих, хто не хотів об'єднатися добровільно, належало об'єднати силою. І це нелегке завдання *Тенґрі* доручив Чингіз-ханові⁶ і його наступникам, поки «силою вічного Бога від сходу сонця і до заходу весь

⁶ Див.: Вернадский Г. В. Монголы и Русь / Г. Вернадский. — Тверь, 1997. — С. 108—115; Хара-Даван Э. Чингис-Хан как полководец и его наследие / Э. Хара-Даван. — Элиста, 1991. — С. 278; Сочнев Ю. В. Христианство в Золотой Орде в XIII в. / Ю. Сочнев // Из истории Золотой Орды. — Казань, 1993. — С. 107—118; Галданова Г. Р. Эволюция представлений о тэнгри (по текстам монголоязычных обрядников) / Г. Галданова // Средневековая культура Центральной Азии: письменные источники / [отв. ред. И. П. Ванчикова]. — Улан-Удэ, 1995. — С. 94—107; Белозеров И. В. К вопросу о восприятии чужих религий монголами времен империи (XIII в.) / И. Белозеров // Проблемы истории и культуры кочевых цивилизаций Центральной Азии. — Улан-Удэ, 2000. — Т. 2. — С. 32—40; Абаев Н. В. «Ак чаяан» и «тэнгрианство» как духовно-культурная основа кочевнической цивилизации тюрко-монгольских народов / Н. Абаев, В. Фельдман, Л. Хортек // Мир Центральной Азии. Культурология. Философия. Источниковедение. Материалы междунар. науч. конференции. — Улан-Удэ, 2002. — Т. 3. — С. 23—31; Аюрова Н. А. Религиозная ситуация в Великой Монгольской империи / Н. Аюрова // Чингиз-хан и судьбы народов Евразии. Материалы междунар. науч. конференции. — Улан-Удэ, 2003. — С. 409—413; Султанов Т. И. Чингис-хан и Чингизиды. Судьба и власть / Т. Султанов. — М., 2006. — С. 16; Дробышев Ю. И. Мандат Неба в руках монголов / Ю. Дробышев // Basileus: сборник статей, посвященный 60-летию В. В. Васильева / [отв. ред. И. В. Зайцев]. — М, 2007. — С. 137—156; Юрченко А. Г. Хан Узбек. Между империей и исламом. Структуры повседневности / А. Юрченко. — СПб., 2012. — С. 40—45, 64—100.

світ стане єдиним у мирі і радості [...]»⁷. Ті, хто приймав монгольську зверхність, тим самим підпорядковуючись *Ясі*, отримували відповідні ярлики. Монголи нещадно руйнували та розправлялися з жителями тих міст і фортець, які чинили опір, добиваючись капітуляції сусідніх під страхом розправи. До того ж обмежена чисельність війська не дозволяла їм штурмувати всі міста підряд⁸.

1238 р. завершилася боротьба за Галицьку спадщину та конкретно столичний Галич, яка тривала від загибелі Романа Мстиславовича під Завихостом 19 червня 1205 р. Його найстарший син Данило Романович зумів врешті відновити Галицько-Волинське князівство. Взимку 1239/1240 р. він став і київським князем, віч-на-віч опинившись з монголами, яких очолив внук Чингіз-хана — Бату, що від пізньої осені 1237 р. здобув і розорив послідовно Рязанську, Володимиро-Суздальську, Новгородську і Чернігівську землі, відкривши собі шлях на Київську, Волинську і Галицьку. Номади отримали підкріплення, залучивши до своєї військової системи половців та аланів з Дешт-і-Кипчаку, повністю компенсували втрати і, напевно, навіть збільшили загальну чисельність військ, яка сягала на той час близько 30 тис. воїнів. За жодних обставин князь Данило Романович не міг гідно протистояти суперникові, навіть якби зібрав під своєю орудою гарнізони фортець і дружини своїх васалів разом, особливо враховуючи, що багато з них ще недавно воювало проти нього.

У переддень спустошення земель Романовичів князь Данило восени 1240 р. виїхав в Угорщину до двору короля Бели IV, пропонуючи союз проти ординців, скріплений шлюбом свого сина Лева з донькою Бели

⁷ Herbst H. Guilermus de Ruysboek, der Bericht uber seine Reise in das Innere Asien / H. Herbst. — Leipzig, 1934. — S. 56.

⁸ Загалом чисельність монгольського війська в Західному поході 1240—1241 рр. не перевершувала 30—40 тисяч осіб, причому власне монголів у цьому війську було не більше п'яти тисяч, решту становили кочовики-тюрки, переважно половці з Дешт-і-Кипчаку. Половці хана Котяна напередодні цього походу з правобережного Подніпров'я перекочували в Угорщину. Микола Веселовський вважав, що все військо Бату, яке виступило в Західний похід 1237 р., нараховувало 30 тис., включаючи чотири тисячі власне монголів. 25 тис. налічували татари з родинами, які становили основну частину цього війська (Веселовский Н. И. Золотая Орда / Н. Веселовский // Энциклопедия Ф. А. Брокгауза и А. Евфрона. — СПб., 1894. — Т. 24. — С. 633—634). Із загальною оцінкою цього дослідника можна погодитися, за винятком власне татар.

«[...] преже того ꙗхалъ бѣ Данило кнѣзь ко королеви Оугры, хотѣ имѣти с нѣ любовь сватьства»⁹, залишивши для оборони Києва галицько-волинський гарнізон «и встави в немъ Дмитра и вдасть Кыевъ в роуцѣ Дмитрови вбѣдержати противоу иноплемєнныхъ ѡзыкъ безбожьныхъ Татаровъ»¹⁰. Однак переговори з королем виявилися безрезультатними: «И не бы любви межи има и воротисѣ ѡ корола [...]»¹¹. Не сприяла відсутність князя і обороноздатності його земель.

Оборона Києва впродовж 5 вересня — 6 грудня 1240 р. завершилася його взяттям та пограбуванням. Останнім рубежем оборони міста стала Десятинна церква. Вірні своїм традиціям жорстокої розправи над містами, які чинили опір, монголи не шкодували населення, яке переховувалося за її стінами. Це чітко зафіксували археологи¹².

Здобувши Київ, через волинські землі номади вирушили далі на захід. Зрозуміло, що шлях було обрано не випадково, бо через Галицьку землю можна було швидше дістатися Угорщини, а далі Риму, що й було метою монгольського походу¹³. На Волині військо Бату розділилося, основна його частина на чолі з ханом повернула в Галицьку землю, подробиць чого літопис не зберіг: «[...] тако же и гра Галичь и иньи гра многы имже нѣ числа»¹⁴. І тут відразу ж виникає одна загадка. Якщо Звенигород на Білці, який потрапив під удар основного війська Бату, був вщент зруйнований, що засвідчено ґрунтовними археологічними дослідженнями¹⁵, то слідів монгольського штурму і руйнування 1241 р.

⁹ Ипатьевская летопись. — Стб. 787.

¹⁰ Там же. — Стб. 782.

¹¹ Там же. — Стб. 787.

¹² Каргер М. К. Киев и монгольское завоевание Киева / М. Каргер // Советская археология — 1949. — Т. 9. — С. 55—102; Толочко П. П. Древний Киев / П. Толочко. — К., 1876. — С. 196—203. Переповідаючи чутки, які бродили Західною Європою 1242 р., англійський хроніст Матвій Паризький зазначив, що монголи зруйнували «більшу частину Русції», взяли місто Київ «і фортецю, яка в ньому була, багатьох убили. Розповіли нам втікачі з тої землі, головно в Саксонії, що землю цю з фортецями вони атакували за допомогою 32 облогових машин» (Матузова В. И. Английские средневековые источники / В. Матузова. — М., 1979. — С. 158).

¹³ Письмо бр. Юлиана о монгольской войне / [пер. с лат. и прим. С. А. Аннинского] // Исторический архив. — М. ; Л., 1940. — Т. 3. — С. 88—89.

¹⁴ Ипатьевская летопись. — Стб. 786.

¹⁵ Гупало В. Звенигород і Звенигородська земля у XI—XIII ст. (соціоісторична реконструкція) / В. Гупало. — Львів, 2014. — 532 с. (бібліографія проблеми: С. 457—484).

в Галичі не знайдено¹⁶. Гіпотеза Вітольда Ауліха щодо кількох спалених жител на дитинці¹⁷ не має надійного датування. Якщо окремі монгольські підрозділи і підходили до галицьких околиць, приміром нинішньої Городенки¹⁸, то це були тільки розвідувальні рейди. Даріуш Домбровський і Адріян Юсупович у коментарях до польського академічного видання Галицько-Волинського літопису, який упорядники назвали радше хронікою Романовичів, залишили це питання відкритим¹⁹,

¹⁶ Пастернак Я. Старий Галич: археологічно-історичні досліді у 1850–1943 рр. / Я. Пастернак. — Краків, 1944. — С. 138–152, 167–181; Воробьева Е. Анализ и реставрация Успенского собора XII века в Галиче / Е. Воробьева, А. Тиц // Советская археология. — 1988. — № 1. — С. 213–230; Її же. Аналіз і реставрація Успенського собору XII ст. / О. Воробйова, О. Тиц // Галич. Збірник наукових праць / За ред. М. Волощука. — Івано-Франківськ : Лілея НВ, 2017. — Вип. 2. — С. 220–246; Лукомський Ю. Успенський собор княжого Галича: історія вивчення та нові дослідження / Ю. Лукомський, В. Петрик // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». — Львів, 1997. — С. 83–91; Томенчук Б. Три періоди розвитку історичної топографії Галича / Б. Томенчук // Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. 1997. — № 1. — С. 107–122; Його ж. Давній Галич в історії Церкви (XII — початок XVII ст.) / Б. Томенчук // Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Історія. — 2000. — Вип. 3. — С. 3–12; Його ж. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали досліджень 1976–2006 / Б. Томенчук. — Івано-Франківськ, 2008. — С. 494–610 (бібліографія проблеми: С. 624–639); Його ж. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація / Б. Томенчук. — Івано-Франківськ, 2006. — С. 38; Його ж. Галич і мала Галицька земля XII–XIII ст. Історична топографія городищ / Б. Томенчук. — Івано-Франківськ, 2016. — С. 85–154; Успенський собор Галича. Минуле, сучасне, майбутнє. Збірник матеріалів конференції / [відпов. за випуск В. Дідух]. — Галич, 2006. — С. 38–41; Бевз М. Успенський собор давнього Галича: історія вивчення, проблеми збереження та консервації / М. Бевз, В. Бевз, Ю. Лукомський, В. Петрик // Пам'ятки України: історія та культура. — К., 2001. — Ч. 1. — С. 20–35.

¹⁷ Аулих В. Галич / В. Аулих // Археологія Прикарпаття, Волини і Закарпаття (древнерусский период). — К., 1990. — С. 97–102; Його ж. Княжий Галич / В. Ауліх // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. — Львів, 2001. — С. 139–153.

¹⁸ Петегірич В. Пам'ятки часу навали золотоординців на Галич / В. Петегірич // Археологія. — К., 1983. — Вип. 42. — С. 47–51.

¹⁹ Monumenta Poloniae Historica. Nova series. — Kraków ; Warszawa, 2017. — Т. 16 : Kronica Halicko-Wołyńska (Kronika Romanowiczów) / [wydali, wstępem i przypisami opatrzyli D. Dąbrowski, A. Jusupović przy współpracy I. Juriewej, A. Majorowa i T. Witkuł]. — S. 233–234.

хоча спроби його розв'язання відомі й раніше. Так, Ігор Іваськів, зіставляючи руські й іноземні джерела з археологічними матеріалами, дійшов висновку, що навіть якщо монголи і здобули Галич, то місто не було зруйновано як Суздаль, Київ чи Володимир²⁰. А подібне траплялося тільки в разі здачі міста.

Тому залишилися тільки дві можливості розвитку подій: княжий посадник Галича здав місто до підходу монголів, уникнувши штурму і розорення, або ж номади просто обминули Галич як, до прикладу, Крем'янець, Данилів та Холм, спішачи раптовим ударом розгромити угорського короля. Певний натяк на перший, правдоподібніший, варіант залишив редактор Галицько-Волинського літопису, подаючи епізод повернення Данила Романовича. Князь із сином і свитою спішив назад коротшим шляхом через Верецький перевал, а не звичною дорогою на Лубківський до Сянока й Перемишля. Діставшись Синевидська (нині — Верхнє Синевидне Сколівського району Львівської області) в кінці лютого — на початку березня 1241 р.²¹ і зупинившись у монастирі Богородиці, князі зустріли потоки втікачів, які рятувалися від монголів. Данило Романович не ризикнув іти далі з малими силами, а повернувся до Угорщини, де залишив Лева Даїловича («[...] и вставивъ сна своего Оугрѣхъ и выдасть и воу роуцѣ Галичаномъ вѣдаа невѣрствие ихъ про то его не помъ с собою»²²). «[...] вѣдаа невѣрствие ихъ [...]» і побоюючись, що бояри можуть видати монголам сина в разі його загибелі, це може бути відбиттям реакції князя на здачу Галича.

Другим свідченням капітуляції частини бояр може слугувати й сам перехід основних монгольських сил через небезпечні серпантини Верецького перевалу. Територія між Тухольськими воротами і Нижніми воротами (Верецьким) була незаселеною смугою гірської лісової території, прохід через яку був можливий тільки за наявності надійних провідників.

Після успішного спустошення низки європейських країн впродовж 1241—1242 рр. взимку 1242—1243 рр. Бату був змушений розвернути

²⁰ Іваськів І. Был ли взят Галич монголами в 1241 г.? / І. Іваськів // *Colloquia Russica* / [pod red. V. Nagirnogo]. — Kraków, 2013. — Series I. — V. 3: Rus' during the epoch of Mongol invasions (1223—1480). Publication after 3rd International Conference, Warsaw, 15—17th November 2012. — S. 70—76.

²¹ Тобто до 12 березня 1241 р., коли монголи перейшли цим шляхом.

²² Ипатьевская летопись. — Стб. 787.

свої загони назад. Повертаючись з Угорщини, монгольські ар'єргарди тільки зачепили Галицьке Пониззя. Напевно, що це було відповіддю на каральні походи галицького війська проти болохівських князів, які визнали ординську зверхність²³. Значніші сили було вислано на Волинь, яка вже повністю перебувала під контролем Романовичів. Монголів очолювали «два богатирѣ [...] Манъмана и Балаа», чиїм завданням було «возискати» Данила Романовича²⁴. Монголи знали, що Данила в Галичі немає, а новою столицею його держави є Холм. Їхнє військо дійшло до Володави, тобто майже до самого Холма. Тому можна сміливо стверджувати, що під час походу Бату 1240—1241 рр. Галич і відповідно Успенський собор не постраждали.

Монгольська проблема, що активізувала перемовини Романовичів із папством та наприкінці 1253 р. з благословення Інокентія IV увінчалася у Дорогичині коронуванням князя Данила «королем Русі», спровокувала черговий напад номадів на його володіння 1258 р.: «[...] приде Боуранда со силою великою»²⁵, який втім не зачепив Галицької землі. Ординці пройшли через Болохівську землю та Волинь на Литву і в околиці Холма²⁶. Під тиском обставин «Данилови же оубоѣвшоуся побѣже в Лѣхы, а из Лѣховъ побѣже во Оугры»²⁷, а Галич із його сакральними пам'ятками знову не постраждав.

Жодне з відомих джерел не дозволяє припускати можливе здобуття і розорення Галича й під час походів до країн Європи в 1279—1288 рр. хана Тула-Буги, у чиєму складі військ перебували загони Лева Даниловича. Внутрішні суперечності в роді Чингізидів на початку XIV ст. дозволили його синові Юрієві I, звільнившись від ординської опіки, прийняти (чи повернути) королівський титул і 1302/03 р. добитися появи окремої Галицької митрополії (центр — Успенський собор у Крилосі), яка об'єднала єпархії територій, що не платили ординської данини-виходу²⁸. Його сини Андрій та Лев Юрійовичі померли до 21 травня 1323 р.,

²³ Головка О. Б. Держава Романовичів та Золота Орда / О. Головка // Український історичний журнал. — 2004. — № 6. — С. 6.

²⁴ Ипатьевская летопись. — Стб. 784.

²⁵ Там же. — Стб. 846.

²⁶ Там же. — Стб. 846.

²⁷ Там же. — Стб. 850.

²⁸ Войтович Л. Юрій Львович і його політика / Л. Войтович // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького / [відпов. ред. Я. Д. Ісаєвич]. — Львів, 2001. — С. 70—78.

вочевидь обоє під час боротьби з Ордою²⁹. Натомість за панування найсильнішого із золотоординських ханів Узбека (1313–1342) галицький і волинський князь Болеслав-Юрій Тройденевич радше вважався його та Любарта-Дмитра Гедиміновича союзником у боротьбі проти польсько-угорських військ³⁰. Ця обставина ніяк не могла зашкодити

²⁹ Paszkiewicz H. *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego* / H. Paszkiewicz. — Warszawa, 1925. — S. 7–11; Мацяк В. Галицько-Волинська держава 1290–1340 рр. у нових дослідках / В. Мацяк. — Авсбург, 1948. — С. 18; Długopolski E. *Władysław Łokietek na tle swoich czasów* / E. Długopolski. — Wrocław, 1951. — S. 22; Шабульдо Ф. М. *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского* / Ф. Шабульдо. — К., 1987. — С. 22; Wyrozumski J. *Polska, Węgry i sprawa Rusi halicko-włodzimierskiej za Kazimierza Wielkiego* / J. Wyrozumski // *Europa środkowa i wschodnia w polityce Piastów* / [red. K. Zielińska-Melkowska]. — Toruń, 1997. — S. 11–13.

³⁰ На те, що брати отримали ханські ярлики з правом володіти своїми князівствами, вказував швейцарський хроніст Йоганн Вінтертурський: «[...] тому що імператор Татарський незадовго до цього часу двох поганських королів цілком достойних поставив на чолі русинів» («[...] quod imperator Thartarorum duos paganos breviter ante ista tempora reges satis ydoneos Ruthenis prefecerat» (Iohannis Vitodurani. *Chronica* / hrsg. F. Baethgen // *Monumenta Germaniae historia. Scriptores rerum Germanicarum. Nova Series*. — Berlin, 1924. — Т. 3. — Р. 184). За сприяння Узбека посів галицький престол і Болеслав-Юрій Тройденевич (Režábek J. *Jiří II, poslední kníže veškeré Malé Rusi* / J. Režábek. — Praha, 1883. — S. 31–35; Болеслав-Юрій II, князь всей Малой Руси: Сборник материалов и исследований / [собр. О. Гонсиоровским, А. А. Куником, А. С. Лаппо-Данилевским, И. А. Линниченко, С. Д. Пташицким и И. Режабком]. — СПб., 1907. — С. 56; Грушевський М. *Історія України-Руси* / М. Грушевський. — Львів, 1905. — Т. 3. — С. 120–139, 522–535; Zakrzewski S. *Wpływ sprawy ruskiej na państwo Polskie w XIV w.* / S. Zakrzewski. — Zamość, 1922. — Op. cit. S. 34–35; Paszkiewicz H. — S. 5–35; Кордуба М. Болеслав-Юрій II. Останній самостійний володар Галицько-Волинської держави з нагоди 600-річчя його смерті / М. Кордуба // *Минуле і сучасне*. — Краків, 1940. — Ч. 7. — С. 3–32; Włodarski B. *Polska i Rus 1194–1340* / B. Włodarski. — Warszawa, 1966. — S. 242–294; Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich* / D. Dąbrowski. — Poznań; Wrocław, 2002. — S. 153–155, 174–180, 232–240; Тенговський Я. Обставини вступу князя Болеслава-Юрія Тройденевича на галицько-волинський престіл (Невідомі руські документи з XIV ст.) / Я. Тенговський // *Записки НТШ*. — Львів, 2010. — Т. 260. — Кн. 1. — С. 45–56; Войтович Л. *Князь Юрій-Болеслав Тройденевич: ескіз портрета* / Л. Войтович // *Княжа доба: історія і культура*. — Львів, 2011. — Вип. 5. — С. 209; Паршин І. Вектори політики князя Юрія-Болеслава Тройденевича до року 1333: між набутиєм та «успадкованим» / І. Паршин // *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки*. — 2015. — № 5. — С. 4–10).

функціонуванню головного храму Галича, бо жодних фактів здобуття міста чи руйнування Успенського собору невідомо. Хоча правителі королівства Русі тримали свою столицю у Львові та Володимирі, майже до кінця XIV ст. сам собор залишався кафедральним храмом Галицької митрополії.

В період боротьби за спадщину Романовичів за Яном Длугошем 7 липня 1353 р. волинський князь Любарт здобув Галич, забрав у полон багато купців і жителів та спалив місто³¹. Навіть якщо не враховувати явну тенденційність польського хроніста щодо його особи і конкретно цього епізоду, на що звернув увагу ще Денис Зубрицький³², важко припустити, що православний князь, який боровся за відновлення королівства Русі, міг би спалити кафедральний собор. У такому разі цей факт зафіксували б усі хроністи і Я. Длугош у першу чергу.

Облога Галицького замку 1387 р. теж була радше демонстрацією сили з боку короля Владислава-Ягайла і королеви Ядвіги, які спішили швидше домовитися з місцевими елітами й завершити анексію цих земель, ніж здобувати і руйнувати місто³³.

У XV–XVI ст. галицькі землі не раз ставали об'єктами вторгнення ординських військ, особливо після появи окремого Кримського ханства. Зокрема союзник великого князя литовського Свидригайла Ольгердовича хан Великої Орди (1434–1437) Сеїд-Ахмед, втративши престол, відкочував на Поділля, звідки впродовж 1442–1452 рр. здійснив ряд грабіжницьких походів, зокрема 1442 р. до околиць Львова³⁴. Його війська не облягали і не брали міст та замків.

Хоча джерела не дозволяють детально проаналізувати всі походи ординців в українські землі протягом другої половини XV–XVI ст., можна все ж стверджувати, що менші суто татарські війська, які не мали польової

³¹ Dlugosii J. Historia Poloniae. — Kraków, 1873. — Т. 3–4. — Р. 247.

³² Зубрицкий Д. Н. Аноним Гнезненский и Иоанн Длугош. Латинские выписки из их сочинений, относящиеся к истории Галичско-Владимирской Руси, за период от 1337 по 1387 г. с русским переводом и критическими исследованиями и замечаниями / Д. Зубрицкий. — Львов, 1855. — С. 58.

³³ Нова розвідка Н. Лешкович про боротьбу між Польщею та Угорщиною наприкінці XIV — на початку XV ст. готується до друку в 11-й випуск часопису «*Княжа доба: історія і культура*».

³⁴ Spuler B. Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223–1502 / B. Spuler. — Leipzig, 1943. — S. 166–167; Сафаргалиев М. Г. Распад Золотой Орды / М. Сафаргалиев. — Саранск, 1960. — С. 259, 262.

артилерії, міст та укріплень, особливо таких потужних, як на Крилосі, не брали. Так, 1474 р. Хайдар-Гірей здійснив похід аж до Прикарпаття, але Галич у цих подіях не згадується. Після невдалого походу 1497 р. проти Молдови короля Яна Ольбрахта 22 квітня 1498 р. в Галичину вторгнулося молдовське військо, підсилене турками та артилерією. Воно рухалося через Хотин, Бережани і Поморяни на Львів, розпочавши штурм міста 13 травня. При відході було спалено Теребовлю, Бучач і Підгайці, але про Галич невідомо нічого³⁵. 1500 р. татари несподівано взяли Ярослав, а турки — Рогатин³⁶. Великими були напади 1509 р., коли ординці з-під Кам'янця-Подільського дійшли до Львова. 1514, 1516 та 1519 рр. ординців вдалося стримати у важкій битві під Сокалем, відомості про яку збереглися у багатьох джерелах. 1524 р. вісім тисяч турків облягали Рогатин, а потім підійшли до Львова³⁷. 1527 р. татари дійшли до Белза та Любліна³⁸. 1534 р. ординці спалили передмістя Заславля. 1558 р. на Волині і Поділлі було набрано величезний 40-тисячний ясир³⁹. 1575 р. татарський ясир становив майже 35 тис. бранців⁴⁰. Сюди ж можна віднести війну проти молдовського господаря Петра IV Рареша та битву під Обертином 28 серпня 1531 р.⁴¹. У кожному з перелічених військових епізодів нашої історії про здобуття Галича і його пограбування немає жодних відомостей.

У липні 1594 р. польний гетьман Станіслав Жолкевський, який стояв з невеликим військом у Заліщиках, не зміг завадити проходу татар через Галичину в Угорщину. При цьому ординці спалили Снятин, Жуків, Тлумач, Тисменицю, Галич, Калуш та пошарпали околиці Самбора, де коронний гетьман Ян Замоїський врешті зміг перегородити їм дорогу, однак не зміг завадити пройти в угорські землі⁴². Під час ординського нападу вистояв тільки Старостинський замок, якого татари й не збиралися штурмувати. Однак і він зазнав значних ушкоджень, що згодом призвело

³⁵ Козицький А. *Leopolis militans*. Нариси військової історії Львова XIII—XVIII ст. / А. Козицький. — Львів, 2014. — С. 56—59.

³⁶ Львівський літопис і Острозький літописець / [упор. і досл. О. А. Бевзо]. — К., 1970. — С. 163.

³⁷ Козицький А. Назв. праця. — С. 64—65.

³⁸ *Kronika Marcina Bielskiego*. — Sanok, 1856. — Т. 3. — С. 855, 1040.

³⁹ Грушевський М. *Історія України-Руси*. — Львів ; К., 1909. — Т. 7. — С. 122.

⁴⁰ Там само. — С. 151.

⁴¹ Козицький А. Назв. праця. — С. 52—63.

⁴² *Listy Stanisława Żółkiewskiego (1584–1620)* / [contributor J. T. Lubomirski]. — Kraków, 1868. — С. 48—54.

до його капітального ремонту та перебудови⁴³. Тоді ж горів і Успенський собор в Крилосі, що засвідчив у своєму листі від 25 лютого 1595 р. Михаїл Рогоза, митрополит київський (1589—1599)⁴⁴.

Отже, короткий аналіз писемних джерел дозволяє погодитися з висновками археологів, що Успенський собор було розібрано наприкінці XVI ст. (бл. 1597—1599) під час перебудов на Крилосі, які здійснив єпископ Гедеон Балабан, адже храм був пошкоджений часом і руйнуваннями⁴⁵, найбільше з яких джерела дозволяють датувати липнем 1594 р., коли ординцям під час походу в Угорщину вдалося здобути і спалити Галич. Зрозуміло, що різні дрібніші пошкодження собору, напевне, отримували, починаючи від війн початку XIII ст.

Leontii Voitovych (Lviv, Ukraine)

When was Assumption Cathedral destroyed in Halych?

The article is devoted to the analysis of written sources to establish at least the exact year of the destruction of the largest temple of Halych and the Halych land - the Assumption Cathedral. Through comparative analysis, diverse in origin and genre of narratives, the author concluded that there was no mention of its destruction not only during the first great Mongol campaign in Europe in the autumn of 1240 - the winter of 1241 but during the subsequent major military events in the region by the end of the XVI century. Therefore, the popular in historiography idea that the temple was destroyed by the nomads in the middle of the XIII century should be finally discarded.

Key words: *the Assumption Cathedral, Halych, Mongols, Principality of Halych, Principality of Halych and Volyn, bishopric, metropolitanate.*

⁴³ Федунків З. Галицький замок // З. Федунків // Пам'ятки України. — 2013. — № 6. — С. 44—53. 1509 р. львівський каштелян Станіслав з Ходча в цьому замку, тоді ще з земляно-дерев'яними укріпленнями, витримав облогу молдовського господаря Богдана III Сліпого (Pociecha W. Chodecki Stanisław, h. Powata († 1529) / W. Pociecha // Polski Słownik Biograficzny. — Kraków, 1937. — Т. 3/1. — Zesz. 11. — S. 352—354). Брат Станіслава руський воєвода Отто Ходецький († 1534) 1520 р. перебудував замок, укріпивши його кам'яно-цегляними укріпленнями.

⁴⁴ «[...] галицький кафедральний собор у Крилосі, який спалили татари [...]», див.: Архив Юго-Западной России. — К., 1904. — Ч. 1. — Т. 10: Акты, относящиеся к истории галицко-русской православной церкви (1423—1714 гг.). — Док. 54).

⁴⁵ Томенчук Б. Археологія пізньосередньовічного Галича як «церковного міста» і релігійного центру Галичини (середина XIII ст. — 1785 р.) / Б. Томенчук, О. Мельничук // Галич. Збірник наукових праць / За ред. М. Волощука. — Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2017. — Вип. 2. — С. 51—78.

АНГУЛ ГАЛИЦЬКОГО СТАРОСТИНСЬКОГО ЗАМКУ

Найслабкішими ланками оборонного периметра замків XIII–XVII ст. усіх систем оборони вважалися брами та короткі не фланковані прясла. Під час модернізації оборонних об'єктів на місці останніх влаштовували злами муру, призначені для посилення його міцності й рикошетування ядер під час обстрілу. У вітчизняній науковій літературі їх називають кутами, або наріжниками. В процесі еволюції наріжники посилювали вежами, баштами, бастеями, заповненими землею реданами. До складу зовнішнього оборонного периметра Галицького старостинського замку останнього (сьомого) будівельного періоду входила унікальна в західноукраїнській фортифікації оборонна споруда такого типу. Її унікальність полягає в тому, що в ієрархії наріжних оборонних укріплень замків вона займає верхній щабель.*

Ключові слова: Галицький замок, ангул, наріжник, оборонні споруди, фортифікація, система оборони.

У замках нерегулярного компактного розпланування найменше дослідженими є утворені зламом прясла споруди. Детально українські архітектори, історики чи археологи їх не вивчали. В науковій літературі годі відшукати матеріалів про конструктивні й фортифікаційні особливості наріжників, їхню типологію, стилістику, роль в укріпленні оборонного периметра. У нечисленних працях польських науковців розглядалися лише вузькі аспекти проблеми¹. Тому на прикладі однієї зі

* Редан (з французької – виступ) – відкрита польова споруда, утворена двома фасадами, поєднаними між собою під кутом 60–120 градусів.

¹ Guerquin B. Zamki na planie trójkąta w XVI wieku / B. Guerquin // Biuletyn Historii sztuki i kultury. – Warszawa, 1938. – R. VI. – № 4. – S. 304–309; Ejsdem. Zamek Jazłowiecki / B. Guerquin // Studia i Materiały do Teorii i Historii Architektury i Urbanistyki. – Warszawa: PWN, 1960. – S. 146–149; Bogdanowski J. Mały słownik terminologiczny dawnej architektury obronnej w Polsce / J. Bogdanowski. – Kraków: Politechnika Krakowska, 1986 – 126 s., rys. pl.

споруд Галицького замку ми спробуємо розкрити загальні тенденції предмета дослідження: встановити його наукову назву, визначити місце в системі оборони об'єкта, з'ясувати історію спорудження, фортифікаційні характеристики та роль в укріпленні оборонної лінії.

Назва. Злами прясел, або куртин, нерегулярних замків у західноукраїнських землях науковці називають терміном «кут», або «наріжник». Іноді до цих назв додається означення типології. У своїх попередніх працях розташовану на стрілці мису оборонну споруду Галицького замку ми називали клешнеподібним казематованим наріжником реданного типу², ескарпованим наріжником бастионного типу³. В польській літературі на означення наріжних укріплень нерегулярних замків використовується спеціальний термін. Один із найретельніших польських дослідників оборонної спадщини західноукраїнських земель Богдан Гверкен у книжці про Язловецький замок називає подібного типу споруди ангулами (*angulos* з іспанської — кути)⁴. Януш Богдановський у «*Малому термінологічному словнику давньої оборонної архітектури в Польщі*» не подає чіткого визначення терміна ангул, зазначаючи, що це «кут барковий, кут бастионовий, кут довгої оборони, кут короткої оборони [...]»⁵, тобто зараховує до ангулів усі наріжні оборонні складники. В польському електронному словнику оборонної архітектури читаємо: «Ангул — елемент фортифікації XVI і XVII ст. у вигляді багатостороннього бастиону, використовувався переважно в італійському оборонному будівництві епохи Відродження, був типовим елементом бастионних укріплень»⁶. Таке трактування суперечить засадничим положенням визначення Б. Гверкена, який справедливо вважав, що ангули використовували у всіх системах оборони, й наводив приклади вежових, баштових і бастейних замків з цими спорудами⁷.

² Федунків З. Галицький замок / З. Федунків. — Івано-Франківськ, 2013. — С. 124.

³ Його ж. Галицький замок / З. Федунків // Пам'ятки України. — 2013. — № 6 (189) червень. — С. 49.

⁴ Guerquin B. Zamek Jazłowiecki. — S. 146—149.

⁵ Bogdanowski J. Mały słownik terminologiczny dawnej architektury obronnej w Polsce / J. Bogdanowski. — Kraków: Politechnika Krakowska, 1986. — S. 31.

⁶ Електронний ресурс: [Режим доступу]. — <http://www.ruinyizamki.pl/slownik/slownik.html>.

⁷ Guerquin B. Zamek Jazłowiecki. — S. 146—149.

Місце ангула Галицького замку в системі оборони об'єкта дозволяють встановити окремі картографічні та іконографічні джерела. Детальний план і профіль (без проекційного зв'язку з планом) ангула Галицького замку викреслено на картосхемі Антонія Геєгерштайна 1795 р., укладеній на прохання місцевої влади⁸. Її оригінал зберігається у Центральному державному історичному архіві міста Львова. Відома схема за публікаціями Тадеуша Манковського в часописі *«Бюлетень історії мистецтва і культури»*⁹ та Віталія Нагірного у збірнику наукових праць *«Галич»* (вип. 1)¹⁰. Відразу слід обумовити, що план А. Геєгерштайна грішить неточностями. Через неправильно виміряну відстань північно-східного муру нижнього замку і хибну орієнтацію за сторонами світу автор помилково розмістив клешнеподібний наріжник на північно-західному мурі нижньої тераси, а не з боку мису. Механічний розріз плану на частини в одній із графічних програм і накладання окремих вузлів оборони на сучасну топопідоснову з нанесеними на неї результатами напівінструментальної зйомки території дали можливість Ларисі Поліщук отримати реальну картину розташування замкових укріплень й виявити, що через відсутність двох фрагментів обмірів замку наріжник неправильно зорієнтований за сторонами світу¹¹ (іл. 1).

У верхній частині схеми інженер А. Геєгерштайн подав фронтальну проекцію південного крила нижнього замку. На ній показано: в'їзну браму (№ 1), кам'яний ескарп валу з бланкованим бруствером (в описі 1765 р. його названо чужоземським трибом) (№ 2), будівлю казарми з бійницями в нижньому ярусі (№ 3) і власне ангул з двома закритими й одним відкритим боями (№ 4). Доступ до бійниць, очевидно, здійснювався з казематів (іл. 2).

⁸ Grundriss und Prospekt von die Rudera des Hallitzer Berg-Schloss, wovon die Schatzung aus dem neben-liegenden Bericht zuersehen. 1795.

⁹ Mańkowski T. Plan dawnych zamków Halicza i Przemyśla / T. Mańkowski // Biuletyn historii sztuki i kultury. — 1934. — R. II. — № 4. — S. 3–4.

¹⁰ Нагірний В. Невідомий план Галицького замку Антонія Геєгерштайна / В. Нагірний // Галич: Збірник наукових праць / За ред. М. Волощука. — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2016. — Вип. 1. — С. 148–154.

¹¹ Поліщук Л. Об'ємно-планувальна характеристика Галицького замку за планом інженера А. Геєгерштайна / Л. Поліщук // Замки України: дослідження, збереження, використання: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Галич, 3 листопада 2011 р.). — Галич, 2011. — С. 236–250.

Досконаліше конфігурацію периметра ангула викреслено на ситуаційному рукописному плані Галича та його околиць 1795 р. майора Маховича. Документ зберігається в Австрійському військовому архіві у Відні (*Kriegsarchiv*). Для публічного огляду це картографічне джерело виставлено на сайті Центру міської історії Центрально-Східної Європи¹². На плані показано периметральні укріплення нижнього замку — в'їзну башту з двох секцій (1), ескарпований каменем і цеглою вал захabu (2), а також частково ескарпований ангул (3). За конфігурацією відмитої на плані ділянки можемо зробити висновок, що ангул був продовженням головного валу нижнього замку. Також можна припускати, що наріжник складався не з двох, а з трьох реданів. Третій редан уже на 1795 р. втратив ескарпування, і в дальші роки його конфігурацію знівельовали зсуви, викликані опадами. Існування фланку третього редану з фортифікаційного погляду було цілком виправдане, адже з нього можна було фланкувати підступ до замкової брами з боку міста (іл. 3).

1890 р. обміри Галицького замку виконав відомий польський дослідник фортифікації Олександр Чоловський. На основі отриманих даних він викреслив план, на якому ангул складається з двох спарених реданів¹³ (іл. 4).

Інформацію про будівельно-конструктивні елементи ангула Галицького замку, окрім мап, несуть кілька іконографічних джерел, зокрема гравюра (дереворит) французького художника Августа-Франциска Алойса (1797—1878), виконана в 1830-х роках¹⁴ (іл. 5). На ближньому плані відтворено берег річки з етнографічними типажами галичан, міські одноповерхові будівлі, ринкову площу з церквою та костьолом. На дальньому плані зображено Замкову гору з чітким силуетом нижньої і верхньої частин замку. При значному збільшенні малюнка засобами комп'ютерної техніки помітно, що художник досить точно розмістив укріплення замку на рельєфі. На схилі гори чітко окреслено ескарпований каменем ангул з амбразурами збережених бійниць. У горішній частині бруствера ангула відсутні бланки, які чітко окреслені на профілі А. Гегерштайна (іл. 6).

¹² Карти. ID карти: 041. Електронний ресурс : [Режим доступу]. — <http://www.lvivcenter.org/uk/umd/mapdetails/halicz-situations-plan-1795/>.

¹³ Czołowski A. Dawne zamki i twierdziej na Rusi Halickiej / A. Czołowski. — Lwów, 1892. — S. 18—20.

¹⁴ Przyjacieli Ludu. — 1836. — № 4. — S. 28.

Цінну інформацію для дослідження оборонної споруди дали натурні обстеження, які провів автор статті у 2010–2016 рр. Здійснено обміри збережених частин укріплення та фотофіксацію (іл. 7). При обстеженні і порівнянні з указаними вище схемами зроблено висновок, що в основному ангул зберіг свою об'ємно-просторову структуру. Наявність кам'яно-цегляного ескарпування засвідчили збережені чотири великі фрагменти кам'яного ескарпування: на західному укосі (тонкий кам'яний пласт заввишки 1,9 м й завширшки 3,7 м), на північно-східному укосі (мур заввишки 7 м і завширшки 2,3–2,5 м), на північному укосі (мур заввишки 6–6,5 м і завширшки 6,5 м, з каменю і вкраплень цегли з ледь помітними бійницями), на східному укосі (два невеликі кам'яні фрагменти на висоті 5,5 м від рівня стежки). Існування казематів засвідчують влаштовані в 1950–1970-х рр. в тілі ангула три глибокі (4–5 м) колодязі для забезпечення функціонування системи водопостачання міста (іл. 8).

Отже, за картографічними, іконографічними джерелами та натурними обстеженнями встановлено, що ангул Галицького замку розташовувався на середній терасі стрілки мису Галич-гори. Утворювали його два або три спарені редани. Збереглися сліди кам'яного ескарпування і казематів.

Коли ж споруджено ангул Галицького замку? Чимраз більша небезпека того, що замок захоплять повстанці, опришки, козаки, турецько-татарські загони в подіях 1648–1654 рр., змусила галицького старосту Андрія Потоцького ініціювати реконструкцію споруд і укріплень твердині (іл. 9). План модернізації розробив інженер-фортифікатор Франциск Корассіні з Авін'йона, той самий, який за кілька років побудує одну з найбільших на «східних кресах» Станиславівську фортецю¹⁵. За проектом передбачалося внести кардинальні зміни в систему оборони замку. На західноукраїнських землях у зв'язку з розвитком дальнобійної артилерії в перших десятиліттях XVII ст. з'являються оборонні об'єкти протобастіонного і бастіонного типу з

¹⁵ Szarlowski A. Stanisławów i powiat Stanisławowski pod względem historycznym i geograficzno-statystycznym / A. Szarlowski. — Stanisławów, 1887. — S. 55; Liske X. Cudzoziemcy w Polsce / X. Liske. — Lwów, 1876. — S. 172. До друку також готується наступне видання: Chowaniec Cz. Historia twierdzy Stanisławowskiej (1662–1812) / Cz. Chowaniec ; [pod red. M. Wołoszczuka]. — Warszawa, 2018 (in print), а також україномовна версія: Хованець Ч. Історія Станиславівської фортеці (1662–1812) / Ч. Хованець ; [за ред. М. Волощука]. — Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2019.

ронделями, бастеями, казематами, капонірами і бастіонами. Безумовно Ф. Корассіні був обізнаний з фортифікаційними новинками Західної Європи. Однак перетворити баштово-стіновий Галицький замок зразка 1627 р. на бастіонний було не так просто, оскільки невеликий оборонний майданчик і сповзання час від часу Замкової гори не дозволяли закласти популярні на той час бастіони. Та новітня фортифікаційна система мала в арсеналі ряд інших споруд, які запроектував і побудував Ф. Корассіні. Серед них — ангул бастіонного типу з казематами. Роботи розпочалися 1658 р. під керівництвом автора проекту та наглядом старости Андрія Потоцького. На об'єкті щодня працювало 200 будівельників¹⁶, тому будова не затягнулася, а завершилася того ж року, що й розпочалася. Ухвала сейму 1658 р. повідомляла: «[...] багато Речі Посполитій на фортеці Галицькій залежить, яку галицький староста Андрій Потоцький своїм власним коштом з ґрунту реставрував, мури нові збудував, шанцями, валами, редутами, трибом чужоземським обвів, на що кошт немалий виклав: через те для визначення розмірів коштів призначаємо комісарів»¹⁷. На перебудову з власної кишені староста витратив 28,5 тис. злотих, на озброєння — ще 13,7 тис. злотих. У люстрації 1661 р. зазначалося, що комісари, направлені для оцінки стану замку, застали «домурованого муру завдовжки 179 ліктів, новий окоп при брамі старій — 175 ліктів, окоп під нову браму — 132 лікті»¹⁸.

Конструктивні та фортифікаційні характеристики наріжника.

Після модернізації нижня частина Галицького замку отримала прогресивну на той час систему укріплень з ламаною конфігурацією в плані і розташуванням на складному рельєфі у двох висотних рівнях. О. Чоловський відзначав, що північна, нижня частина замку була уфортифікована новішим, тобто бастіонним способом¹⁹. Автономні укріплення нижнього замку взаємно захищали і доповнювали одне одного.

Ангул мав вигляд клешнеподібної казематованої споруди, утвореної двома спареними реданами, заповненими землею й ескарпованими

¹⁶ Czołowski A. Op. cit. — S. 18–20.

¹⁷ Baliński M. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana przez Michała Balińskiego i Tymoteusza Lipińskiego / M. Baliński, T. Lipiński. — Warszawa, 1844. — T. 2. — S. 694–695.

¹⁸ Lustracja województwa ruskiego 1661–1665 / [wyd. E. Arłamowska, K. Arłamowski, W. Kaput]. — Wrocław, 1976. — Cz. 3: Ziemie halicka i chełmska. — S. 3.

¹⁹ Czołowski A. Op. cit. — S. 80–81.

каменем. Його фаси зберегли сліди кількох бійниць для вогнепальної зброї. Вірогідно, Франциск Корассіні обрав для наріжного укріплення спарені редани, а не типовий бастион тому, що два ввігнуті всередину фаси реданів дозволяли вести акцентований перехресний вогонь у напрямку ворога. У верхній частині ескарп наріжника увінчував невисокий бруствер з бланками. Його показував А. Геєгерштайн на своєму плані 1795 р.²⁰ Наріжник Галицького замку виконував кілька функцій: захищав північний фронт твердині, дозволяв ліквідувати мертві поля біля пішохідної хвіртки з боку міста, зупиняв проникнення противника по траверсу гори для атаки на міську фортецю зі сходу й заходу завдяки фланкуванню прясел.

Наскільки ефективним виявилось наріжне укріплення, яке спорудив Франциск Корассіні? Іспит на міцність реконструйований Галицький старостинський замок тримав за 18 років після перебудови. 24 вересня 1676 р. турецько-татарська армія під командуванням Ібрагімпаші, званого Шайтаном, йдучи з-під Станиславова до Журавна стала обозом під Галичем. Загони баші Анатолії Гусейна, яничарів і молдаванів обложили замок і приступили до штурму. Чисельність нападників у кілька разів перевищувала число оборонців, бо більшість шляхтичів ще перед підходом Гусейна покинули Галич і рушили до королівського табору під Журавном. Деякі ділянки мурів залишалися без захисників. Фактично оборонці могли успішно кілька днів відбивати атаки: в арсеналі вистачало зброї, система укріплень дозволяла гарнізону безпечно пересуватися вздовж укріплень. Однак після кількох годин оборони комендант галицької твердині Ляховський, бачачи нерівні сили, наказав вивісити біле знамено і здався, за що пізніше з наказу короля Яна Собеського його стратили²¹. Укріплення замку після здачі зазнали чи не найбільших руйнувань за всю історію. Запаси пороху, віднайдені в арсеналі, турки використали для висадження у повітря башт та частини оборонних стін. Комори з усяким майном було пограбовано. Вцілілих оборонців забрав до неволі молдавський господар Дука. О. Чоловський писав, що зі знищеного й ушкодженого замку залишилися лише закопчені димом і вогнем руїни²². Львівський професор Ізидор Шараневич у документі під

²⁰ Mańkowski T. Op. cit. — S. 3–4.

²¹ Czołowski A. Op. cit. — S. 81.

²² Ibid em. — S. 18.

назвою «*Manuskrypt biblioteki Ossolińskich № 122*» розшукав свідчення того, що турки спалили замок, місто і Крилос²³.

Ангул, як і деякі інші споруди замку, залишився неушкодженим, про що свідчить його добра збереженість навіть через сторіччя після описуваної події. Зруйновано ескарповану ділянку східного фронту замку і частини ангула було зсувом гори в середині XIX ст.

Генезу наріжних оборонних споруд простежуємо на прикладі близьких за конструктивною будовою і об'ємно-просторовою композицією замків з одним або двома ангулами в Бучачі, Галичі, Меджибожі, Тереховлі, Сидорові, Хусті і Язлівці, розташованих на мисах або плато. Наріжники в цих замках розміщені як з напільного боку, так і з боку стрілки мису. Критерієм визначення типології досліджуваних ангулів послужили системи оборони: стінова, вежостінова, баштостінова, бастейна, протобастінна і бастіонна, в яких базовими спорудами є мур, вежа, башта, бастея і бастіон. Аналіз форми поєднання наріжників з базовими оборонними спорудами допоміг вибудувати ієрархічну структуру досліджуваних фортифікацій (іл. 10).

Архаїчним типом ангулів є **наріжники стінового типу**. Найдавніший із них укріплював північне прясло на стрілці мису Бучацького замку. Сформовано його півкруглим згином муру первісного ядра замку²⁴ (в таблиці № 1). Досконалішою конструкцією відзначалися північний ангул Хустського замку, який мав кілька ланок і утворював своєрідні згорнуті крила (барки) (№ 2), та південний ангул Бучацького замку з розгорнутими крилами (№ 3). У трьох залах мурів було влаштовано 11 бійниць на першому поверсі і дев'ять на другому. Наявність кількаканальних бійниць дозволяла забезпечувати широкий кут обстрілу.

Ангули вежового типу репрезентують обидва наріжники Язловецького замку (першого і другого будівельних періодів), утворені зламами прясел під кутом 90° і укріплені прямокутними в плані високими вежами (№ 4–5), а також частково втраченим південним ангулом замку в Сидорові (№ 6), утвореного зломом прясел під кутом 85° і укріпленого прямокутною в плані вежею та південним наріжником Хустського замку,

²³ Szaraniewicz I. Trzy opisy historyczne staroksiążęcego grodu Halicza w roku 1860, 1880 i 1882 / I. Szaraniewicz. — Lwów, 1883. — S. XIX.

²⁴ Вечерський В. Фортеці й замки України / В. Вечерський. — К., 2011. — С. 619, іл.

який формують злам куртини під кутом 50° , і трикутна вежа Фердінанд з барками (№ 7). Наступний щабель в ієрархії наріжних укріплень займають **ангули баштового типу**. Одним із них є північно-західний наріжник Сидорівського замку, утворений зломом куртини під кутом 60° , в якому влаштовано трикутну в плані башту, що своєю основою примикає до овальної бастей (№ 8). Ще досконалішими за попередні є **наріжники бастейного типу**. Їх репрезентує складний за конструктивною будовою ангул Меджибізького замку, утворений зломом куртини під кутом 90° та розташованими обабіч від нього спареними бастеями з численними бійницями в трьох боях і прямокутною баштою в основі (№ 9). Б. Гверкен вважав, що подібного типу наріжники були започатковані в італійській школі фортифікації ще в XV ст. Зокрема як приклад він навіз замок *Rocca di Cagli*, який побудував військовий інженер Франческо ді Джорджіо (1439–1501). Вирізняється в замку наріжник ускладненої форми з баштами, що органічно прилягають (іл. 11).

Верхній щабель ієрархії наріжних споруд замків займають **ангули бастіонного типу**. Репрезентовані вони простішим і складнішим варіантами. Простіший варіант репрезентує заповнений на дві третини землею північний ангул Тербовлянського замку, сформований зломом куртин під кутом 100° (№ 10). У стінах ангула симетрично розташовувалося по три бійниці в середньому і верхньому боях обох фасів²⁵.

На найвищій сходинці ієрархії наріжників завдяки ускладненій конструкції з вдало запроектованих двох реданів (у плані нагадували клешню або риб'ячий хвіст), розташованих у їхньому тілі, та бійницям середнього і верхнього бою, новітнім фортифікаційним укріпленням німецької бастіонної школи під назвою каземати перебуває ангул Галицького замку (№ 11). Увігнуті всередину фази реданів дозволяли вести акцентований перехресний вогонь в напрямку ворога, не залишаючи мертвих полів. У верхній частині ескарпи наріжника увінчував бруствер з бланками, за яким ховали артилерію.

Підсумовуючи, ми констатуємо, що на західноукраїнських землях незначну кількість замків укріплювали ангули, які маємо підстави вважати стіновими, вежовими, баштовими, бастейними і бастіонними. До останнього типу належав ангул Галицького старостинського замку, який спорудив Ф. Корассіні 1658 р. Конструктивні особливості й типологія

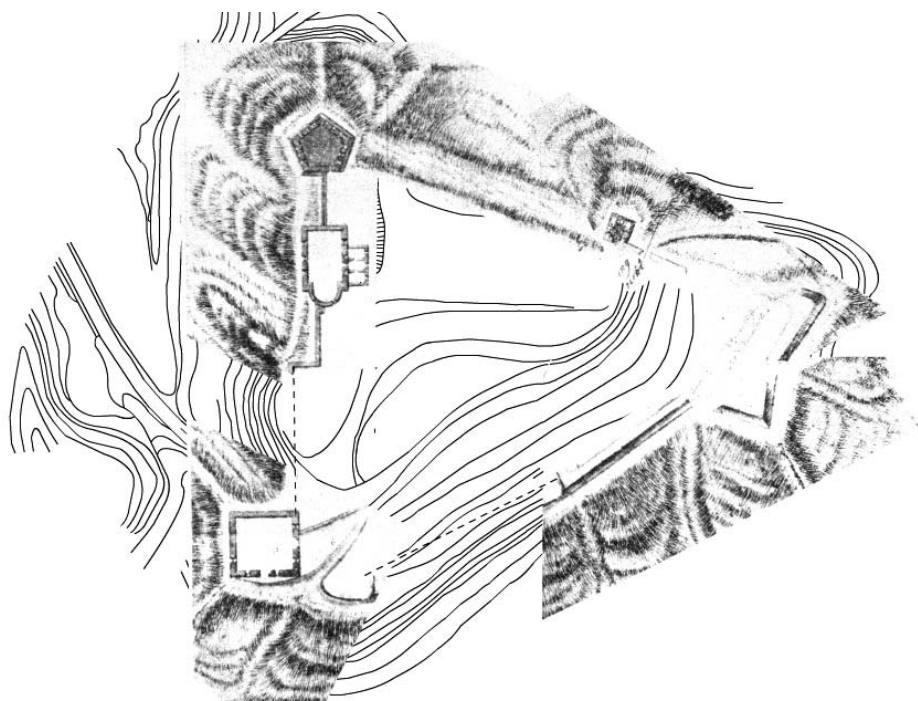
²⁵ Guerquin B. Zamek Jazłowiecki. — S. 140.

наріжних укріплень замків засвідчують, що оборонна архітектура західноукраїнських земель була тісно пов'язана з європейською воєнною архітектурою, черпала від неї ідеї, які в ході експериментального застосування зазнавали адаптації до місцевих потреб і вимог часу.

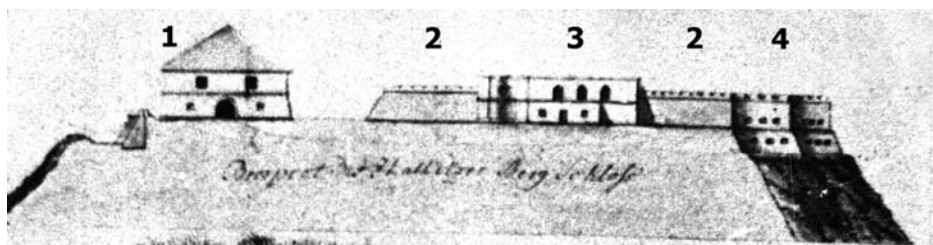
Zenovii FEDUNKIV (Ivano-Frankivsk, Ukraine)
Angul of Halych Starostynskyi Castle

Gates and short not-flanked stack-stands were considered to be the weakest links of the defensive perimeter of the castles of all defense systems in the 13–14th centuries. During modernization of defensive objects, wall fractures were made intended to increase its strength and ricochet cannonballs during the firing. In the national scientific literature, they are called angles, or corners. In the process of evolution, the corners were reinforced by towers, turrets, bases, and redans filled with soil. A unique of its type in Western Ukrainian fortification defensive structure was included in the outer defense perimeter of the Halych Starostynskyi Castle of the last (seventh) construction period. Its uniqueness lies in the fact that it occupies the upper step in the hierarchy of the corner defensive fortifications of castles.

Keywords: *Halych castle, angul, corner, defense structures, fortification, defense system.*

Іл. 1. Ідентифікація оборонних споруд та укріплень Галицького замку методом накладення картосхеми А. Геєгерштайна на сучасну топопідоснову (за Л. Поліщук)

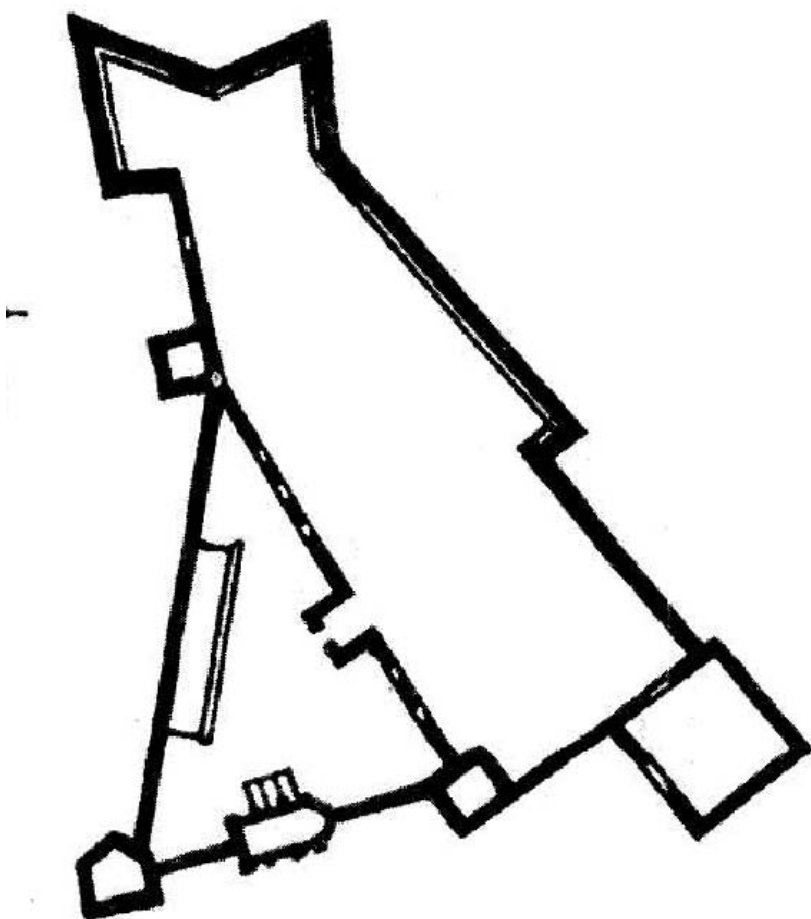

Іл. 2. Фронтальна проекція південного крила Галицького замку. Фрагмент картосхеми А. Геєгерштайна. Експлікація: 1 – в'їзна брама, 2 – кам'яний ескарп валу, 3 – будівля казарми, 4 – ангул

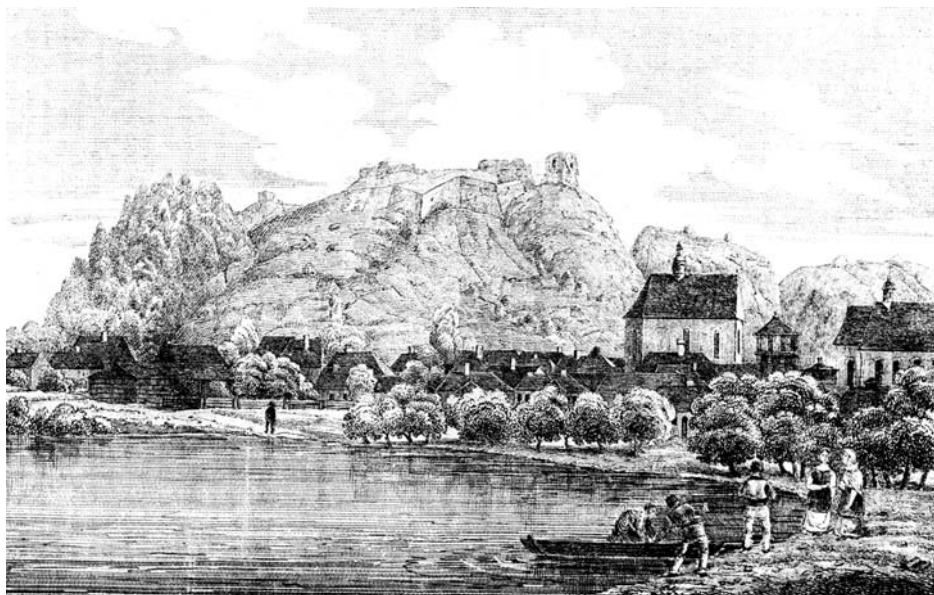

*Ил. 3. Ситуаційний рукописний план Галича та його околиць. 1795 р.
Автор майор Махович.*

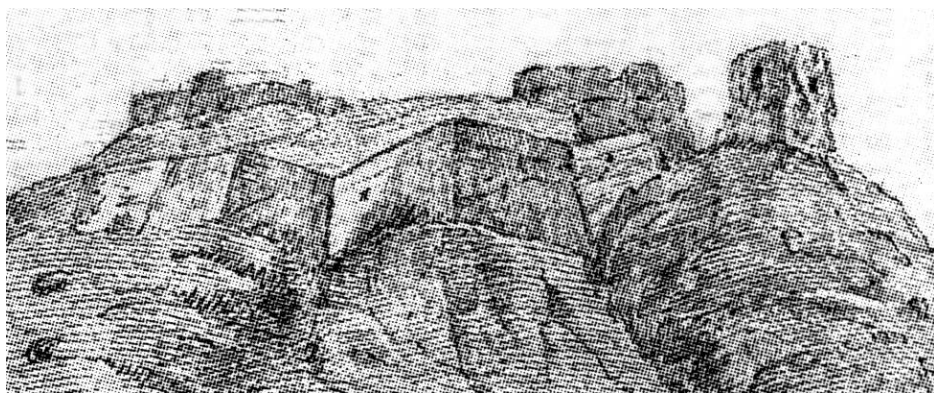
Експлікація: 1 – В'їзна башта, 2 – Вал захабу, 3 – ангул

Іл. 4. Схе́ма Галицького замку. 1890 р. За О. Чоловським

Іл. 5. А. Ф. Алойс. Вид міста Галича. Дереворит. 1836 р.

Іл. 6. Збільшений фрагмент ангула Галицького замку за дереворитом А. Ф. Алойса 1836 р.

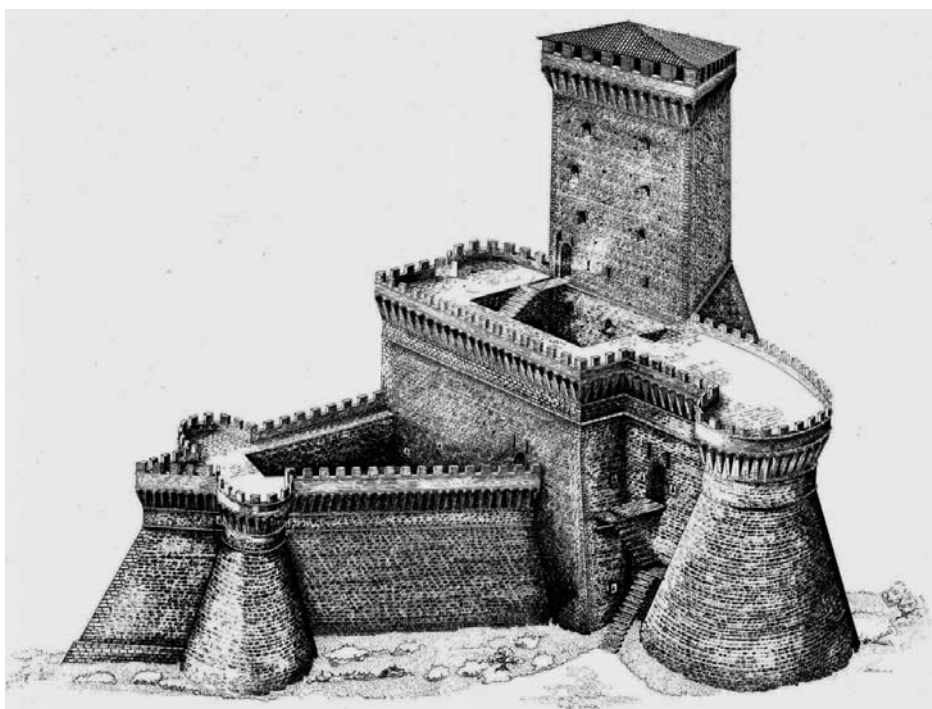
Іл. 7. Північно-східний фас лівого редана. Фото автора. 2012 р.

Іл. 8. Вид на ангул з північного заходу. Фото автора. 2012 р.

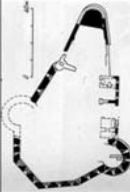
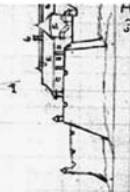
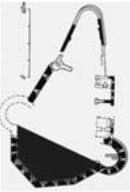
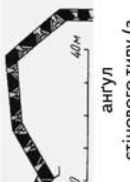

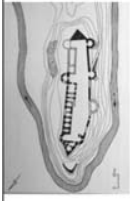
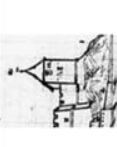
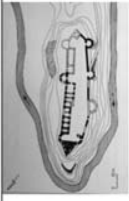
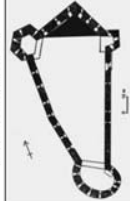
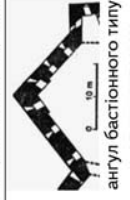
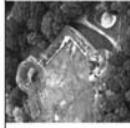
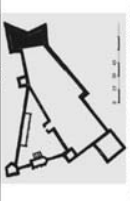
*Іл. 9. Ініціатор
реконструкції замку
Андрій Потоцький (1628–1691).
Портрет на стіні храму*

*Іл. 11. Графічна реконструкція фортеці Рокка-де-Каглі.
Автор Леондро Пікчі*

Динаміка розвитку замкових наріжників на західноукраїнських землях у XIV-XVII ст.
Таблиця. Іл. 10

№	Оборонний об'єкт	Дата закладення наріжника	Розташування на рельєфі	Розташування в розпланувальній структурі замку	План і назва споруди	Іконографія або реконструкція	Опис
1.	Бучацький замок	1379 р.	місове, від стрілки мису	 (за Б. Геркеним)	 ангул стінового типу	 (фото)	утворений півкруглим згином муру первісного ядра замку
2.	Хустський замок	1-а пол. XVI ст.	платове, від стрілки плато гори	 (за Д. Варна)	 ангул стінового типу (зі згорнутими зламами)	 (профіль з плану)	утворений зламом куртини під кутом 90°, обабіч — два барки; верхній ярус куртини бланкований, середній містить нечисленні бійниці
3.	Бучацький замок	1631 р.	місове, з напильної сторони мису	 (за Б. Геркеним)	 ангул стінового типу (з розгорнутими зламами)	 (фото)	утворений зламом куртин під кутом 140°, фланкові злами розвернуті в бік напілля; містять 11 бійниць нижнього бою і 9 бійниць середнього бою
4-5.	Язловецький замок	1-а пол. XV ст.	місове, з напильної сторони мису від стрілки мису	 (за Б. Геркеним)	 ангули вежевого типу	 (графічна реконструкція)	утворений зламом прясел під кутом 90°, укріплений прямокутними в плані високими вежами

6.	Сидорівський замок	1640-і рр.	мисове, з напільної сторони мису				невідомо	утворений зламом прясел під кутом 85°, укріплений прямокутною в плані вежею
7.	Хустський замок	1550 р.	платове, з напільної сторони плато			ангул вежевого типу (за Т. Поляком)	 (профіль з плану)	утворений зламом куртини під кутом 50°, укріплений вежею Фердинанд, обабіч два барки
8.	Сидорівський замок	1640-і рр.	мисове, від стрілки мису			ангул вежевого типу (зі згорнутими зламами)	 (фото)	утворений зламом куртини під кутом 60°, укріплений трикутною баштою, що приймає до овальної бастей
9.	Меджибізький замок	сер. XVI ст.	мисове, з напільної сторони мису			ангул баштового типу	 (фото)	утворений зламом куртини під кутом 90°, укріплений обабіч спареними бастеями, містять 62 бійниці в трьох боях
10.	Теребовлянський замок	1631 р.	мисове, з напільної сторони мису			ангул бастейного типу з одним заломом	 (фото)	утворений зламом куртин під кутом 100°, заповнений на дві третини землею; збереглося 6 бійниць середнього бою
11.	Галицький замок	1658 р.	мисове, від стрілки мису			ангул бастейного типу	 (макет)	утворений двома реданами з кутами 60° і 70°, заповнений землею, казематований

Галич у володіннях династії Габсбургів

ОТЕЦЬ НИКОЛАЙ ВИННИЦЬКИЙ: ПАРОХ МІСТА ГАЛИЧА ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ

У статті проаналізовано життєвий шлях та суспільно-політичну діяльність довголітнього пароха греко-католицької церкви (далі — ГКЦ), москвофіла за ідейним світоглядом о. Николая Винницького (1868—1929). Проаналізовано стосунки душпастиря з польською громадою міста, українськими організаціями, вплив на місцеве самоврядування. На конкретних прикладах показано його душпастирську і політичну діяльність, яка врешті призвела до того, що його ув'язнила австрійська влада і в місті було створено православну парафію.

Ключові слова: Галич, церква Різдва Христового, москвофіли, виборчий рух, Талергоф, марістрат, «Просвіта».

Однією зі знакових постатей міської історії Галича кінця ХІХ — першої чверті ХХ ст. був о. Николай Винницький. Завдяки своїм політичним поглядам та громадсько-суспільній діяльності він увійшов у життєпис міста як ідейний провідник москвофільського руху. Ув'язнений за свої переконання австрійською владою і засуджений до смертної кари, після звільнення з концтабору він не відрікся власних політичних поглядів, проте й не перейшов на православне віровизнання. Він був особою невтомної енергії, яка виходила за межі тогочасного міста на Дністрі, ініціатором створення ряду москвофільських товариств, членом їхніх керівних органів на рівні краю (Галичини). В період його душпастирювання в місті було відновлено та перебудовано церкву Різдва Христового.

Життєвий шлях о. Николая Винницького. Родина

З походження о. Н. Винницький, імовірно, був нащадком представників руської (української) шляхти в Галичині, що належали до давнього шляхетського герба Сас (Драг), придомком якого були Винницькі¹.

Він народився 9 липня 1868 р. в с. Залозці, біля Ходорова (за іншою версією у с. Залесті). Соціальне становище батьків невідоме за винятком імені батька — Никола².

В 1889—1892 рр. Винницький завершує чотирирічний курс навчання у «*Генеральній духовній семінарії*» м. Львова, яка була вищим навчальним закладом греко-католицької церкви. Рукоположений 1895 р., він став «кліриком молодшим пресвітеріальним».

З Галичем та міською громадою життя о. Николая Винницького перетнулося 1896 р., коли він допомагав парохів місцевій церкві Різдва Христового о. Юліанові Копистянському, що душпастирював у місті впродовж 1878—1899 рр. У тогочасній традиції поєднання священничих родів о. Винницький одружився з донькою о. Юліана Копистянського — Ізидорою. Ймовірно, це не виглядало випадковістю, адже родина Копистянських була споріднена з давнім священничим родом Сембратовичів (дружиною о. Ю. Копистянського була Доміна-Антоніна Сембратович), відомим як священиками, так і митрополитами. Тесть о. Винницького — о. Ю. Копистянський, будучи деканом Галицьким, титулярним радником митрополичої консисторії з ознаками крилошанина, парохом у Галичі, міг належно опікуватися майбутнім свого зятя.

У подружньому зв'язку о. Николая Винницького та Ізидори Копистянської народилося троє дітей³. Також, за спогадами окремих старожилів, дітей було четверо: двоє синів та дві доньки.

Син Микола здобув освіту інженера. Він активний діяч кооперативного руху в 30-х рр. XX ст., директор кооперативу «*Надія*» в

¹ Poczety szlachty galicyjskiej i bukowskińskiej. — Lwów, 1857. — S. 290.

² Минович Р. Д. Алфавитный указатель жертв австро-мадьярского террора во время первой мировой войны 1914—1918 гг. на областях Галицкой и Буковинской Руси с биографическими и библиографическими данными. Третья значительно пополненная редакция. Посвящается 50-летней годовщине Талергофской трагедии Прикарпатской Руси. — Львов, 1971. — С. 50.

м. Галичі, член Ставропігійського інституту у Львові (прийнятий 16 квітня 1936 р.), активний діяч москвофільського напрямку⁴. Впродовж 1934–1936 рр. він був заступником бурмістра м. Галича⁵. Життєвий шлях іншого сина невідомий.

Донька Стефанія (08.12.1903–09.06.1919) померла в юнацькому віці й похована на міському кладовищі поруч з могилою батька. Про іншу доньку Марію-Гелену інформації немає⁶.

Впродовж 1896–1898 рр. о. Винницький працював сотрудником у м. Галичі, а також катехитом у місцевій народній школі. Роком пізніше, 1899-го, він короткочасно був сотрудником парафії і катехитом при школах у Болехові.

Впродовж 1900–1929 рр. (за винятком 1914–1923 (?) рр.) життя о. Н. Винницького було тісно пов'язане з Галичем. Згідно з даними церковних шематизмів 1902 р. відбулася його канонічна інсталяція. Він почав виконувати обов'язки провідника шкільної ради в м. Галичі. Як чинний парох у 1902–1904 рр. він брав участь у відновленні та перебудові міського храму – церкви Різдва Христового. Відомо, що під час першого приїзду митрополита Андрея Шептицького до Галича, «[...] окрім кс. адміністратора Винницького і бурмістра Савицького ніхто про візит кс. митрополита не був повідомлений [...]»⁷. З огляду на те, що відомо про три візити митрополита А. Шептицького до Галича (травень, липень 1902 р. і червень 1904 р.), припускаємо, що о. Винницький як чинний парох брав участь у всіх зустрічах найвищого церковного достойника ГКЦ⁸.

Також збереглися свідчення про догляд о. Винницького за церквою Святого Миколая у Галичі. Перебуваючи під час Першої світової війни в Галичі, російський кореспондент Сергій Мамонтов у своїх спогадах написав: «[...] В занепалому стольному Галичі я випадково попав на старовинну дерев'яну церкву. Присадкуватий старець [...] відкрив

⁴ Юбилейный сборник в память 350-летия Львовського ставропигиона. Ч. 2: Временник: науч.-лит. записки Львов. Ставропигиона на 1936 и 1937 годы / [под ред. В. Р. Ваврика]. – Львов, 1937. – С. 142.

⁵ Księga adresowa Małopolski. – Lwów; Stanisławów; Tarnopol. Z informatorem miasta stołecznego Warszawy, Województwa Krakowskiego, Łódzkiego, Pomorskiego, Poznańskiego i Śląskiego. – Kraków, 1936. – R. 1935/1936. – 11 s.

⁶ Руслан. – 1913. – 6 липня.

⁷ Gazeta Narodowa. – 1902 – № 134. – 22 maja.

⁸ Свобода. – 1933. – Ч. 175. – 31 липня.

двостулкові дерев'яні двері і завів нас у церкву. Він повідомив, що храм цей [...] був приречений на розбір, і тільки завдяки енергії їхнього, “руського” священника, вдалося його відстояти і відремонтувати. Священик перед війною був заарештований разом з сотнею парафіян за прихильність до москалів і був висланий з Галича невідомо куди [...]»⁹.

У 1903–1907 рр. о. Винницький виконував обов'язки пароха міста. Впродовж 1908–1914 рр., а також 1924–1929 рр. він парох міста і містодекан Галицький, за що отримав відзнаку крилошанина. 1901 р. він стає членом «*Галицько-Руської матиці*» (культурно-освітнього Товариства для просвітницької, видавничої та освітньої діяльності) в м. Львові. З листопада 1907 р. він член виділу (виконавчого органу) нового руського політичного Товариства «*Русская Рада*»¹⁰.

У травні 1906 р. о. Н. Винницького обрали керівником організаційного комітету Товариства промисловців у м. Галичі. До цього товариства вступило 18 жителів міста. Згодом, після реорганізації роботи, він став заступником голови організаційного комітету цього Товариства¹¹.

1913 р. галицький парох перебував серед активних учасників «собранія» москвофілів у м. Львові. На цей захід прибуло двісті священників з усієї Галичини, троє з них були вибрані до «совѣта», серед них — о. Винницький. У «собранії» брали участь православні «батюшки», і «[...] поміж ними та “истинно-рускими” католицькими сьвящениками панувала найбільша згода. Батюшки стискали собі руки і цілували ся сердечно»¹².

Отець також був директором спілки «*Надежда*», засновником «*Дружини*», повітовим організатором «*Руської Народної Організації*» і членом «*Народного Совѣту*» до 1913 р.¹³ 1914 р. його обрали одним із 20-ти членів Галицької Народної Ради («верховного представництва тієї частини Галицько-Руського населення, яка сповідує історичні руські корені і залишається вірна руській національності»)¹⁴.

⁹ Діло. — 1934. — № 191. — 22 липня.

¹⁰ Kurjer Stanisławowski. — 1907. — № 1157. — 10 listopada.

¹¹ Sprawozdanie z działalności „Ligi Pomocy Przemysłowej” za czas od 15. sierpnia 1908, do 31. grudnia 1909. t. j. Za szosty rok istnienia. — Lwów, 1910. — S. 417.

¹² Діло. — 1929. — № 133. — 18 червня.

¹³ Діло. — 1917. — 21 лютого.

¹⁴ Юбилейный сборник в память 350-летия Львовского ставропигиона. — Львов, 1936.

Помер о. Н. Винницький у м. Галичі 16 липня 1929 р. на 61-му році життя. Похований на старому міському цвинтарі (Галич-гора). Провідний український часопис Галичини — «*Діло*» лаконічно згадав про цей факт: «Посмертні згадки. Микола Винницький, парох у Галичі, помер у 61 році життя, а 34 р. священства. Похорон відбудеться в Галичі в понеділок, 17. ц. м. В. Й. П.»¹⁵.

Суспільно-політична діяльність о. Николая Винницького. Стосунки з польською громадою

За переконаннями о. Н. Винницький був переконаним москвофілом. Він, як і інші представники цієї суспільно-політичної і мовно-літературної течії, обстоював національно-культурну, а згодом державно-політичну єдність з Росією.

Ймовірно, о. Винницький не відділяв духовну працю від суспільно-політичної, навіть більше, використовував своє становище духовного очільника громади для популяризації власних ідей і формування світогляду вірних.

Вперше він заявив про себе як суспільно-політичний діяч у березні 1897 р., за рік душпастирської праці в Галичі під час виборів до IV та V курій Галицького сейму. Львівський часопис «*Газета Народова*» повідомляв своїх читачів про ситуацію в Галичі: «[...] будуть відбуватися вибори [...] З приводу панівної тут широкої москвофільської агітації і погроз з боку збунтованих агітаторами людей заходить сумнів, чи виборчий акт можна буде спокійно провести — з цієї причини залучив повітовий комісар компанію війська зі Станиславова, котра після полудня прибуде до Галича. Вартість транспортації війська повинен був би заплатити місцевий гр.-кат. вікарій кс. Винницький, який від початку свого побуту в Галичі не в молитвах, але в промовах своїх дуже пильно пам'ятає про “ляхів, наших ворогів”, цей згубний посів сіє дотепер безкарно»¹⁶. Вже за кілька днів ряд газет повідомляв про арешти серед «руського духовенства», які здійснила австрійська влада, серед якого були священники з Угринова та Галича¹⁷. Однак незабаром інша періодика оприлюднила спростування¹⁸.

¹⁵ Діло. — 1929. — № 133. — 18 червня.

¹⁶ Gazeta Narodowa. — 1897. — № 64. — 5 marca.

¹⁷ Dziennik Polski. — 1897. — № 77. — 18 marca.

¹⁸ Gazeta Narodowa. — 1897. — № 75. — 16 marca.

Для розуміння діяльності о. Н. Винницького під час виборчої кампанії та перших кроків, які він здійснив у міській громаді впродовж першого року свого побуту в місті, буде цікавою думка його сучасника, за походженням поляка, висловлена в крайовому часописі: «[...] З правдивим здивуванням прочитали тепер у часописах отриману інформацію з руських часописів, що місцевий гр.-кат. вікарій кс. Винницький ув'язнений. Не давніше як вчора ввечері займався кс. Винницький у місцевому казино відчитуванням відомостей про вибори в крайових часописах і, здається, був у досконалому гуморі. Збунтувавши місцеве міщанство від непрактикованої від 1846 р. зухвалості, виступає цей душпастир, так ніби був дійсним адміністратором повіту. Під час правиборів з п'ятої курії сидів він впродовж цілого дня у виборчому приміщенні, цілком забувши про похорон рим.-кат. місцевого пробоща кс. Ензінгера, який відбувався того дня. Раз навіть, коли в залі утворився галас, кс. Винницький — о іронія! — закликав присутніх руською мовою, щоб заспокоїлися і не перешкоджали виборам [...] Розвинув кс. Винницький шалену агітацію, казав звозити з найдалших передмість виборців, і внаслідок тієї агітації отримали збитки, оскільки вибрано всіх п'ятьох кандидатів руського радикального прихильництва. Кс. Винницький видає короткі, але засадничі накази, а міщанство сліпо йде за ним. Належить вболівати над тим, що і міщани польської народності відступили у великій частині від народного прапора і йдуть в гурті фанатичного агітатора. Найдивнішим, однак, в тому випадку є те, що кс. Винницький є близьким кривним кс. кардинала Сембратовича, його дотепер ще терплять в Галичі, де він зробив стільки шкоди громадянству і де в короткому часі, хтозна чи не допровадить до якоїсь катастрофи. Шість місяців під'юджує той агітатор у капеланських шатах русинів проти поляків і жидів, взиває їх до дієвих виступів. “Ляхи вас вив'яжуть, а жида викуплять”. Це тло, на якому кс. Винницький, замість на словах Євангелія опирає свої проповіді. Та небезпечна агітація вже видала свої плоди, коли молодь міщанська зустрічає часто інтелігенцію на вулицях. Кілька днів тому критикувала вона на вулиці місцевого вчителя народної школи п. Кривду і практиканта податкового уряду п. Пьотровського, а на частих згромадженнях у громадських приміщеннях говорять міщани з погрозами [...] Дуже слушним є бажання спокійних мешканців Галича, щоб уряд залишив на постійно тут залогу війська для безпеки осіб і майна і щоб нас якнайшвидше звільнити від такого небезпечного чоловіка, яким є

кс. Винницький, оплачуваний з крайових фондів, катехит при місцевій народній школі»¹⁹.

Незважаючи на свої стосунки з польським населенням міста, о. Н. Винницький відслужував відправи на честь їхніх національних народних свят. У червні 1902 р. місцевий часопис інформував: «[...] відбулося [...] відзначення Грюнвальдської річниці. Прибуло багато польських селян з довколишніх сіл [...] Потім розпочалися урочисті відправи. Насамперед відправив їх у церкві місцевий парох о. Винницький [...]»²⁰.

З 1906 р. галицький парох бере активну участь у виборчих кампаніях, організовує народні віча. Так, 17 січня 1906 р. в Галичі на підставі дозволу Станиславівського староства відбулося руське віче, яке скликав о. Николай Винницький. Порядок денний передбачав розгляд виборчої реформи²¹. Зі Станиславова прибув адвокат др. Лев Александрович і комісар поліції. Віче за участі 100 людей, зібраних з навколишніх сіл, відбулося дуже спокійно. «[...] Значить це, що москвофільські впливи в Галичі зменшилися. Цікавий випадок трапився на тому зібранні. Кс. Винницький запропонував, щоб жидів відлучити від голосування. Він сильно підкреслив, що вони не мають рівноправності, оскільки їх сюди спровадив польський король. Ціле віче, що тривало годину, відбулося спокійно, оскільки міщани русини не дуже слухають заклики кс. Винницького. Віче не закінчилося жодною ухвалою»²².

На підставі цих повідомлень ми простежуємо еволюцію поглядів о. Винницького щодо тогочасних міських етнічних спільнот — «ляхів» та «жидів», з якими він пропонував боротися. З кожним роком його політичної боротьби «межа» між національностями ставала чимраз виразнішою.

В січні 1906 р. преса опублікувала відкритого листа польських громадян м. Галича до о. Н. Винницького, в якому вони дякували священникові-москвофілу за те, що завдяки своїй москвофільській політиці він викликав прагнення до їхнього об'єднання супроти нього і його послідовників, до створення сильної польської групи: «Коли доля послала Тебе, Отче духовний, до Галича — почався розгартіяш між дітьми однієї матері. Ти від початку здійснюєш московську

¹⁹ Gazeta Narodowa. — 1897. — № 75. — 16 marca.

²⁰ Kurjer Stanisławowski. — 1902. — № 881. — 10 sierpnia.

²¹ Kurjer Stanisławowski. — 1906. — № 1062. — 28 stycznia.

²² Słowo Polskie. — 1906. — № 34. — 21 stycznia.

політику, вибравши собі за девіз “по цьому бути”, кинув між Поляків і Русинів зерно незгоди, не згадуючи про те, що шовінізм, який Ти культивуєш, допровадив до цілком іншого, а не до знищення галицьких Поляків. Пам’ятай, Отче Велебний, що кожний натиск отримує відтиск. Так і Ти з Твоєю практикою галицькою можеш в цьому переконатися. Тепер життя польське завдяки Твоїм забігам відродиться, як фенікс з попелу, тепер у Галичі Поляки репрезентують політичну силу. Маємо тепер “Польський Сокіл”, “Польське коло рільниче”, “Польське міщанське казино”, “Польську народну школу”. Дякуємо Тобі, отче Винницький, за те, що якби не Ти і не Твої вчинки, польськість в Галичі була б цілком пригасла. Однак Ти не тільки прихилив своїм бажанням і щирими намірами знищити Поляків і здобути польські майданчики, до піднесення польського духа у Галичі. Надмірна в тому напрямку заслуга з Твого боку — розбиття на атоми руських міщан в Галичі. Не всі Русини прагнуть і схилиються до півночі. Ти, Отче, роздмухуєш ненависть Українців до жорстокості, і, навпаки, надто Твій девіз “по цьому бути” і прирівнювання своєї особи (аж) зі святою церквою причинилися до розбиття колись покірних Русинів, так що порядних міщан від себе відсунувши, тепер штабик Твій генеральний можна порахувати на пальцях, а й тих зректував з т. зв. церковних людей. Хвала і честь Тобі за те, Отче Винницький, бо ми, Поляки, з того скориставшись, рушилися і можемо тепер сміливо дивитися Тобі в очі. Вчиняй так далі, керуйся своїм світлим досвідом, така смілива політика, а дійдеш колись високо. Галичани»²³.

У квітні 1908 р. відбулося чергове непорозуміння на ґрунті польсько-українських (русинських) стосунків. На зборах членів місцевої пожежної охорони, що складалася з поляків і русинів, останні, «бажаючи зрусинення охорони, вважали за перший крок до тієї цілі виступлення того відділу з Крайового зв’язку пожежно-мисливської охорони і в тій справі, з допомогою москвофіла кс. Винницького, розпочали на великому зібранні широку агітацію, результатом якої було те, що багато голосів ухвалило вихід зі Зв’язку, до якого сторожа належала багато років. Звертаємо увагу на цей факт, який є першим кроком до зрусинення нашої охорони»²⁴.

²³ Kurjer Lwowski. — 1906. — № 23. — 23 stycznia.

²⁴ Kurjer Stanisławowski. — 1908. — № 1178. — 5 kwietnia.

Москвофільство.

Стосунки з українськими (русинськими) товариствами

В другій половині XIX ст. у середовищі греко-католицького духовництва доволі впливовим став москвофільський напрямок, прихильники якого вважали потрібним об'єднатися з Російською імперією. Москвофільська течія отримувала щедрі ідеологічну і фінансову підтримку з боку російської влади. У церковному контексті ця течія намагалась наблизити обряд греко-католицької церкви якомога ближче до синодальних зразків, очистити його від латинських нашарувань. З кожним роком москвофільство здобувало симпатиків серед духовництва, дійшло до того, що 1882 р. через звинувачення в потуранні проросійським тенденціям в середовищі греко-католицького кліру був змушений зректися престолу митрополит Йосип Сембратович. Не випадково, що о. Н. Винницький поділяв москвофільські ідеї як випускник Генеральної духовної семінарії у м. Львові, де навчалося чимало москвофілів.

У травні 1902 р. виник конфлікт між о. Н. Винницьким як представником москвофільського табору та місцевими засновниками Товариства «*Просвіта*».

Зусиллями Теофіля Герасимовича, директора школи Костянтини Малицької, Дрозда, Антона Маєвського (латинника), емеритованого управителя школи Павлишина, Івана Ліщинського, Яновича та інших було відкрито читальню «*Просвіти*», діяльність якої не міг сприймати о. Винницький. Тому «[...] адміністратор гр.-кат. місцевої парафії кс. Микола Винницький поклав край тій шкідливій праці і як провідник місцевої ради шкільної постарався, щоб шкільній молоді було суворо заборонено приходити на відчити галицької панни Міхель. Панове радикали за це збезчестили ксьондза Винницького в руських газетах, а свою діяльність для добра суспільства звернули в іншому напрямку [...]»²⁵.

У відповідь на це о. Винницький з амвону виголошував негативні тези щодо членів-засновників «*Просвіти*» в Галичі, а ще за півроку після цього директора школи, одну з засновниць «*Просвіти*» К. Малицьку перевели до м. Беча²⁶.

²⁵ Gazeta Narodowa. — 1902. — № 134. — 22 maja.

²⁶ Діло. — 1934. — № 72 (13617). — 19 березня.

Отже, 1902 р. трапилися перші непорозуміння о. Винницького з представниками радикального напрямку, які знайшли характерне продовження в подіях 1907—1908 рр.

У період адміністрування о. Н. Винницького на парафії в місті Галичі давня столиця Галичини стала «властивим центром москвофільства», місто «стало сіллю в очах українців, які були б раді посісти стару столицю Русі». 1907 р. відбулися дві значні сутички між прихильниками москвофілів та українцями (русинами). Перша датована 25 серпня, друга — 22 вересня. Подаймо коротку суть справи.

У серпні 1907 р. о. Н. Винницький подав до староства в Станиславові прохання про дозвіл скликати на Замковій горі Галича в неділю 25 серпня віче. Довідавшись про це, українські послы цього округу др. Лев Бачинський і др. Євген Левицький також попросили дозволу організувати віче на тому самому місці. Староство пішло назустріч о. Винницькому як тому, хто клопотав першим. Паралельно відмовлено проханням обох українських послів, оскільки одночасно на одному місці два заходи відбуватися не могли. На віче, яке скликав о. Винницький, у супроводі численної хлопської маніфестації прибув посол др. Глібовицький. Українці (русини) постановили перешкодити цьому заходу. Обидва послы-українці в оточенні 200 січовиків із Залукви, Вікторова та інших сіл прибули на Замкову гору і зупинилися на ній вже о першій годині по обіді, хоча віче скликали на третю годину.

Перед початком заходу почали сходитися селяни, яких на віче запросив о. Винницький, прибув посол Глібовицький, оточений руською пожежною сторожею в Галичі «*Дружина*», яка виступила зі штандартами в руських народних барвах, прибуло багато інтелігенції з Галича, яку вело зацікавлення, а серед них багато пань. Безпеку на вічі пильнувало 15 жандармів. Прибулі на захід застали веранду, на якій мала урядувати президія віча, оточену обома українськими послами і січовиками, які не хотіли нікого пустити до столу президії, за винятком о. Винницького як такого, що скликав віче і мав право вести наради.

Почалися довгі перемовини. Оскільки вони не дали результату, о. Винницький постановив проводити віче в іншому місці. Натомість січовики рушили й туди. Члени «*Дружини*», скориставшись з того, захопили веранду. Коли о. Винницький це побачив, повернувся і почав віче. Після привітання зібраних він повідомив їм, що на вічі промовлятиме п. Глібовицький. Посол Левицький закричав на адресу

др. Глібовицького: «Ренегат, зрадник!». Одночасно один з хлопів прискочив до д-ра Левицького і закричавши: «То ти!» — ударив його в лице, так що тому впало пенсне на землю. Після цієї авантюри др. Левицький відійшов з віча, а залишився посол др. Бачинський. Після о. Винницького почав промовляти др. Глібовицький. Коли він згадав про виступ староруських послів з українського клубу, др. Бачинський закричав на нього: «Ти зрадник! Повинен поїхати на Камчатку!»²⁷

Січовики, що асистували др. Бачинському, також обсипали градом звинувачень др. Глібовицького. Хлопи просили др. Бачинського, щоб дав спокій і не переривав оратора, і почали кричати на нього: «Тихо, досить нам вже наобіцяв, і пасовища, і ліси до розділу, і сіль по “дві дудки” [дудка = 2 центи. — А. Ч.], а нічого з того не маємо. Обіцяв пан кожух, теплі його слова». Коли, незважаючи на ці заклики до спокою і грізної поведінки віча, січовики і др. Бачинський не переставали переривати др. Глібовицького і сипати на нього звинувачення, хлопи кинулися на січовиків та їхнього провідника др. Бачинського, і почалася запекла бійка. Хлопи закидали звинувачення др. Бачинському з тієї причини, що не дотримав обіцянок, почали його бити, а згодом запровадили в кущі і там, розтягнувши його на траві, порядно вибили. Коли др. Бачинський кричав: «Люди, дайте спокій, я ж ваш посол!», хлопи відповідали: «Коли ти наш посол, то де є пасовища, де є сіль по дві дудки?»²⁸

Побитому поспішили на допомогу, і його звільнили з рук роздратованих хлопів, після чого його і п. Левицького жандарми відпровадили на залізничний двірець. Урядовий комісар припинив віче, але хлопи були так розгнівані на січовиків, що ті, бажаючи уникнути побиття, здирали з грудей всякі відзнаки Січі і мішалися в натовпі, щоб їх не впізнали. В кінці вдалося досягти спокою, а «Дружина» в оточенні сотень селян відпровадила посла Глібовицького з великим парадом до міста, викрикуючи гасла на його честь²⁹.

Ймовірно, о. Винницький брав участь у переслідуванні представників українського віча — на загальному з'їзді Товариства імені Качковського, що відбулося в Тернополі, виступав селянин Захарчук з Ляцького. Він як

²⁷ Gazeta Narodowa. — 1907. — № 198. — 30 sierpnia.

²⁸ Nagroda za obietanki // Nowy dzwonek. — 1907 — № 10. — 1 października.

²⁹ Gazeta Narodowa. — 1907. — № 198. — 30 sierpnia.

наочний свідок оповідав про інциденти в Галичі і висловив публічне вболівання, що «[...] в групі людей, з якої падало каміння на учасників віча, був старий ксьондз з сивим волоссям»³⁰.

У відповідь на «25 серпня» організували українці віче «22 вересня» на тій самій Замковій горі, під стінами княжого замку. Із цілого Галицького повіту зібралося близько 15 000 селян, було також трохи міщан з Галича, хоча місцевий парох о. Винницький закликав міщан з амвона, щоб в «українському» вічі участі не брали. З'явилися й січові організації і руські «Соколи», щоб утворити оточення коло осіб послів: д-ра Є. Левицького, д-ра Л. Бачинського і М. Петрицького.

Промовці говорили з двох трибун, щоб їх почуло багато учасників. Незважаючи на зливу, після закінчення віча похід вирушив через місто до галицького ринку, де при вигуках молоді відспівано «*Ще не вмерла Україна*» і «*Не пора*», що підкреслювало — «Галицький повіт є українським, а не кацапським». З ринку похід вирушив до мосту над Дністром, лише тут, на завдання урядового комісара, повинен був затриматися з тривоги, щоб міст не зруйнувався під тягарем такої маси народу. Москвофіли під час вічових нарад також почали згромаджуватися, але, переконавшись в значній перевазі противників, вступилися. Натомість з-поза церкви кидали каміннями в учасників походу, що мало не дійшло до сутичок³¹.

Наступного року, в січні 1907 р., у Станиславіві відбулося організаційне зібрання передвиборного комітету староруської партії. Ухвалено працювати незалежно від «українських» комітетів, а згідно з дорученнями «руської ради». Вирішено підтримувати кандидатуру не посла Л. Алексевича (адвоката в Станиславіві), а заступника посла Н. Винницького, пароха в Галичі³².

28 січня 1907 р. в Галичі станиславівські соціалісти скликали виборче віче. На ньому програму партії озвучив п. Кобак. Проти нього виступав руський галицький міщанин п. Сегін, який агітував за свого кандидата, місцевого пробоща кс. Винницького. Віче ухвалило підтримувати кандидата Соціально-Демократичної партії³³. У квітні 1907 р. «*Руська рада у Львові*» остаточно затвердила список кандидатів на вибори від

³⁰ Słowo Polskie. — 1907. — № 427. — 14 września.

³¹ Czas. — 1907. — № 219. — 24 września.

³² Gazeta Narodowa. — 1907. — № 28. — 2 lutego.

³³ Kurjer Stanisławowski. — 1907. — № 1120. — 10 marca.

Староруської партії, яка мала кандидатів у 19-ти округах. У 59-му виборчому окрузі (Станиславів) основним кандидатом вважалися др. Л. Алексевич (Станиславів), заступником — парох Н. Винницький (Галич)³⁴.

Впродовж року політична боротьба не припинялася і в околицях Галича. Наприклад, у Бовшеві в ніч з 1 на 2 вересня 1907 р. «напали москвофільські хлопці на хлопів українських і влаштували погром. Були поранені та побиті вікна в читальні “Просвіта”. 4 числа погром повторився. Викликали військо. Повідомлялося, що відповідальним за ці напади серед інших є москвофільський ксьондз Винницький»³⁵.

Вибори до сейму 1908 р. На зібранні мужів довіри «Руської ради» з цілого повіту, що відбулося у січні 1908 р. в Станиславові, ухвалено підтримувати кандидатуру кс. Николая Винницького, пробоща в Галичі. Також керівництво Товариства «Руська рада» на підставі пропозицій округ і погодження «Народної ради» оголосило, що галицький декан є їхнім кандидатом³⁶. Загалом на цих виборах Станиславівський повіт мав семеро кандидатів, з них троє відмовилися продовжити боротьбу, передбачаючи, що не матимуть великих шансів. Залишилося четверо, серед них двоє — з міста Галича: о. Винницький та начальник суду в Галичі, радник Мирон Гординський³⁷. Згодом останній зрікся своєї кандидатури на користь о. Винницького (оскільки обидва належали до староруської партії)³⁸. У лютому 1908 р. «Газета Народова» повідомляла про результати виборів: «Станиславів. Голосувало 209. Вибраний кс. Н. Винницький, декан з Галича (старорусини), 127 голосів; радикал Королюк, 82 голоси»³⁹.

Вкотре ім'я о. Н. Винницького занотовано на тлі взаємин з «українськими» товариствами 1924 р. Так, польська поліція зафіксувала, що 17 серпня 1924 р. відбулося засідання членів українських та староруських партій у Галичі в будинку доктора Калини. Метою зібрання були наради щодо способу відібрання площі по колишньому староруському Народному домі з-під управи кс. Винницького і

³⁴ Gazeta Narodowa. — 1907. — № 96. — 26 kwietnia.

³⁵ Kurjer Lwowski. — 1907. — № 418. — 8 września.

³⁶ Czas. — 1908. — № 37. — 14 lutego.

³⁷ Kurjer Lwowski. — 1908. — № 59. — 5 lutego.

³⁸ Gazeta Narodowa. — 1908. — № 41. — 19 lutego.

³⁹ Gazeta Narodowa. — 1908. — № 47. — 26 lutego.

передання цієї площі під будівництво Дому для української «Самопомочі» в Галичі⁴⁰.

Дописувач з Галича в січні 1925 р. інформував читачів «Діла» про шкідливу активність галицького пароха для української справи: «[...] Маємо немалий клопіт з нашим довголітнім парохом о. Винницьким, що то ще до війни мав марку “твердого русского діятеля” і ширив москвофільську дурійку як у Галичі, так і в його найближчій околиці. Наслідком його роботи було, між іншим, те, що в часі війни виарештовано в Галичі більшість нашого міщанства, яке в поважнім числі, хоч Богу духа винне, вигинуло в Талергофі. Одначе ні смерть невинних людей ні повоєнні події не вразумили о. Винницького. Він дальше ширить істинно-русску ідею, до чого використовує навіть церкву. Так у своїх проповідях відважився говорити ось що до своїх вірних: “Парохіяни! Чорт вліз у багатьох з вас, хруні, і сидить. На свята Різдва Христового будуть ходити з колядою на братський дім; всяких інших жебраків, у яких чорт сидить, викидайте за двері!”. І таке торочив до своїх парохіян о. Винницький в чотирьох по собі слідуючих проповідях! А причиною того ніщо інше, тільки обставина, що в закацапщенім колись Галичі відроджується українське життя, наслідком чого о. Винницький тратить усякий вплив у громаді. Тут працює філія і читальня “Просвіти”, звідки розбудовується кооперативна будівля в цілім окрузі. Люди побачили, куди їх вів і де завів о. Винницький — і відвертаються від незрівноваженого пароха-старця; а це виводить його з рівноваги і він у своїй здитинілости не знає ні стриму, ні такту, ні міри. Він навіть важився накинутися на катехита, що хотів зайнятися вечером св. Миколая в місцевій читальні “Просвіти”, такими словами: “Ви! Ви хочете політику робити? Я на вас до консисторії, я на вас до кураторії” і т. д. Таких і подібних виступів здитинілого старця багато і не місце їх тут вичисляти. Але може би всеж таки вглянув хто ближче в ці неодвічальні, нахабні виступи і напасти о. Винницького на “Рідну Школу”, яку чейже поручили горячо увазі духовенства й вірних усі три наші ординарія! Бо таких “твердих столбів” москвофільства, як наш парох о. Николай Винницький, вже небогато в Галичині. Отже і з того погляду варто би ним зацікавитися ближче [...]»⁴¹.

⁴⁰ Витяг із місячного звіту Станіславівського окружного управління поліції про політичну ситуацію у воєводстві за серпень 1924 р. // Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали / [відп. ред. М. Кугутяк]. — Івано-Франківськ, 2012. — Т. 1. — Кн. 1: 1919—1929. — С. 347.

⁴¹ Діло. — 1925. — № 16. — 23 січня.

Місяцем пізніше, 2 лютого 1925 р., в «*Народному Домі*» у Львові проведено з'їзд «*Русської народної організації*», в якому взяла участь вся «старорусска» гвардія чисельністю до 200 осіб. Найбільше з'їхалося «старорусских батюшок» (близько 80 осіб), далі з'явилися «русскі» студенти з польського університету, кілька селян, адвокатів, радників та інших «чиновників». Під час з'їзду о. Винницький виголосив політичний реферат⁴².

Відомі й згадки про «виховний» вплив о. Винницького вже після його смерті в 1933—1934 рр.: «5 червня 1933 р. Василь Кузюк з Комарова відвозив представника “Рідної Школи” з Галича після сходин в справі дитячого садку. За мостом (а було це в годині 7-ій перед вечором), напали на нього русскі “малодци” і давай його бити за те, що возив “українського гетьмана”. Виховна праця п. Винницького дає результати» — написали в газеті «*Свобода*»⁴³. 1934 р. 300 міщан міста Галича перейшло на православне віровизнання. Преса вину за це поклала на о. Винницького: «[...] Ось до чого дійшли задурманені москвофільством міщани в княжому городі Галичі! Такі наслідки видала очевидно довголітня праця попереднього пароха в Галичі, москвофіла Винницького, що помер перед кількома роками [...]»⁴⁴.

Часописи повідомляли, що внаслідок діяльності о. Винницького «уніатська церква поширює православ'я»⁴⁵, та називали померлого отця «головним філіаром москвофільства й основних численних москвофільських читалень і «союзів»⁴⁶.

1937 р. газета «*Діло*» в дописі під назвою «*Православна панахида на гробі греко-католицького священника*» інформувала: «[...] в часі недавніх Великодніх свят на могилі довголітнього гр.-кат. пароха в Галичі, о. Винницького відправив місцевий православний священник панахиду. Сталося це заходом синів покійного, загорілих москвофілів. Так виховують свої діти наші гр.-кат. священники москвофіли, що користуються нині ласкою та підтримкою деяких урядових “католицьких” чинників»⁴⁷.

⁴² Діло. — 1925. — № 33. — 14 лютого.

⁴³ Свобода. — 1933. — Ч. 175. — 31 липня.

⁴⁴ Діло. — 1934. — № 72 (13617). — 19 березня.

⁴⁵ Kurjer Warszawski. — 1934. — № 219. — 11 sierpnia.

⁴⁶ Свобода. — 1934. — Ч. 237. — 10 жовтня.

⁴⁷ Діло. — 1937. — № 112. — 25 травня.

Вплив на магістрат міста

Як парох міста, населеного головно українцями (русинами), о. Николай Винницький мав бажання впливати на діяльність тогочасних органів місцевого самоврядування. Це йому вдалося, зокрема під час урядування бурмістра Михайла Сегіна (1906—1908). У серпні 1906 р. преса повідомляла, що «[...] бурмістром “де-факто” є греко-католицький пробощ кс. Винницький. Не належить він навіть до складу Ради міської, що однак не перешкоджає йому скликати Раду міста й виносити ухвали, які йому потрібні [...]»⁴⁸. Інший часопис констатував: «[...] бурмістр [...] уміє читати тільки “друковане”. Підписує за нього пробощ руський кс. Винницький [...] німецька Рада з кс. Винницьким на чолі; якій брак енергії, ініціативи і бажання до праці — і наш Галич марно гине серед прекрасної околиці [...]»⁴⁹.

Також серед закидів щодо втручання о. Н. Винницького в діяльність міського самоврядування було питання призначення секретарем гміни спершу на рік, а потім на постійно Єжи Остермана, який був під протекцією священика. «[...] Остерман, звичайно за порадою о. Винницького, вніс своє подання за годину перед скликанням спеціально скликаної Ради міської. Ксьондз Винницький був запрошений. Він забрав голос на засіданні, рекомендуючи гідного кандидата О., а Рада міська, що складалася з послідовників кс. Винницького і його політичних прихильників, звичайно призначила секретарем п. О. тимчасово на рік [...]»⁵⁰.

У січні 1906 р. завершилося урядування бурмістра Сегіна. «[...] Залишився тільки в Раді міській його гідний “компаньйон” кс. Микола Винницький зі штабом, що налічує 4 радних. Та група, звана “чорною радою”, замість взятися до якоїсь видатної праці для добра міста розпочинає переслідувати міських урядників, що не бажають йти їм на руку [...]»⁵¹. Впродовж наступних років ситуація не змінилася. У вересні 1912 р. цісарсько-королівське намісництво ліквідувало міську раду в Галичі та призначило урядовим комісаром др. Банковського. Причиною ліквідації ради стало те, що «[...] місцевий гр.-кат. пробощ кс. Винницький, відомий москвофіл, мав великий вплив на хід гмінних справ, а начальник

⁴⁸ Słowo Polskie. — 1904. — № 399. — 25 sierpnia.

⁴⁹ Słowo Polskie. — 1904. — № 439. — 17 września.

⁵⁰ Listy z kraju // Słowo Polskie. — 1904. — № 399. — 25 sierpnia.

⁵¹ Kurjer Stanisławowski. — 1906. — № 1059. — 7 stycznia.

гміни [бурмістр Ервін Геллер. — А.Ч.] “зам’який”, дозволяв москвофільську агітацію»⁵².

Вказані факти свідчать про бажання пароха мати безпосередній вплив на справи міста, використовуючи будь-які засоби. Ще один факт засвідчує, що парох мав неоднозначний характер і ні перед чим не зупинявся. В січні 1912 р. міський суд Галича заарештував о. Н. Винницького на два дні за бійку з якоюсь жінкою. Описувалося, що між о. Винницьким і його парафіянами була брутальна сварка і навіть бійка в захристії⁵³.

В’язень Граца, Талергофа і Відня

Кількарічна діяльність о. Н. Винницького дала свої результати: москвофільський рух розвивався активно, що не могло не привернути уваги влади. Станом на 1910 р. в м. Галичі читальня Товариства Качковського нараховувала 122 члени, Товариство «*Русский Клуб*» — 17 членів, пожежна дружина — 60 членів⁵⁴. Практично щороку в місті арештовували кілька осіб за звинуваченням у шпигунстві на користь Росії (Галич трактувався як важливий фортифікаційний стратегічний пункт на р. Дністер), проводили обшуки в членів москвофільських організацій. У серпні 1912 р. було ліквідовано «*Пожарную дружину ім. Качковського*», члени якої співали на своєму заході «*Боже, царя храни*», використовували державну російську атрибутику. З початком Першої світової війни австрійська влада активно здійснює арешти серед москвофілів. Галицького пароха було заарештовано 1 серпня 1914 р.: «[...] арештовано кілька москвофільських агітаторів, між ними пароха кс. Николу Винницького[...]»⁵⁵. Тогочасні російські пропагандисти, описуючи політику австрійської влади щодо російських симпатиків, поспішили одразу ствердити: «[...] убили также несколько русских священников в других городах. Между ними называют о. Н. К. Винницкого из Галича [...]»⁵⁶.

⁵² Kurjer Stanisławowski. — 1912. — № 1410. — 15 września.

⁵³ Ilustrowany kurjer codzienny. — 1912. — № 5. — 9 stycznia.

⁵⁴ Шематизм всего клира греко-католической митрополичей архиепархии Львовской на рокъ 1910. — Львовъ, 1910. — С. 125—126.

⁵⁵ Nowa Reforma. — 1914. — № 342. — 12 sierpnia.

⁵⁶ Казанский П. Е. Современное положение Червонной Руси. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://kirsoft.com.ru/freedom/KSNews_216.htm (доступ: 27 лютого 2017 р.).

Насправді о. Винницького було відправлено у військову в'язницю в м. Граці, а 29.10.1914 р. — у гарнізонну в'язницю м. Відня. В'язень Л. Старицький згадував, що той сидів в т. зв. «диявольській башті» тюрми. Згодом його було переведено в загальну камеру на другому поверсі в'язниці⁵⁷.

Також існують дані, які засвідчують те, що о. Н. Винницький у січні 1915 р. перебував у концентраційному таборі Талергоф. «Талергоф, коло Граца [...] Інтернованих тримають в ангарі і новозбудованих бараках. Серед них 1500 інтелігентів, зокрема 300 осіб духівництва і 600 селян. Є теж 12-, 10- і навіть п'ятилітні діти. Більшість ув'язнених була під слідством, яке припинено. Всі вони вважаються інтернованими, кілька осіб підлягають суду, зокрема і адміністратор парафії в Галичі, духівник Винницький»⁵⁸.

Для покарання москвофілів австрійська влада розпочала Другий Віденський процес (25 вересня 1916 р.) у звинуваченні в державній зраді 24-х осіб, галицько-руських громадських діячів — так званий «*Процес оо. Богатирця, Сеника і товаришів*». Всіх їх звинувачували у зраді за параграфами 58 с і 59 б карного права і в зраді військової сили монархії за параграфом 327 військового права карного⁵⁹.

Судив їх військовий дивізійний суд ландверу (*land wehr divisions gericht*). Слухання, до якого залучено 62-х свідків, тривало три місяці. Цікаво, що серед свідків у звинуваченні щодо галичан виступав галичанин — нотаріус Лев Гузар. 1923 р. родина Гузарів через часопис висловила подяку всім, хто вшанував пам'ять померлого Л. Гузара: «Подобалося Всевишньому навістити нас важким ударом і покликати до себе нашого найдорожчого мужа і батька бл. п. Льва Гузара, нотаря в Галичі [...] Тому, не будучи в силі кождому з осібна подякувати складаємо на цьому місці прилюдну щиру подяку всім, що взяли участь в похороні і поспішили з усними та письменними заявами жалю [...]». В переліку згадувався «о. Винницький, совітник і парох з Галича»⁶⁰.

⁵⁷ Старицький Л. К. Краткая записка б. приговореннаго къ смертной казни / Л. Старицький // Талерговский альманах. Пропамятная книга австрийских жестокостей, изуверствъ и насилий надъ карпато-рускимъ народомъ во время Всемирной войны 1914—1917 гг. — Львов, 1932. — Вып. 4. — Ч. 2. — С. 156.

⁵⁸ Kurjer Warszawski. — 1915. — № 19. — 19 stycznia.

⁵⁹ Ilustrowany kurjer codzienny. — 1916. — № 276. — 6 października.

⁶⁰ Діло. — 1923. — № 102. — 9 серпня.

У групі із 24-х підсудних було двоє галичан: д-р Ярослав Сьокало, адвокатський кандидат, та священник Николай Винницький. Основний злочин обвинувачених полягав у тому, що всі вони до 26 липня 1914 р. і після оголошення загальної мобілізації 31 липня 1914 р. були членами різноманітних москвофільських товариств у Галичині і своєю діяльністю та москвофільською пропагандою готували відторгнення краю від Австро-Угорської монархії, посилювали зовнішню небезпеку для держави і влаштовували внутрішні бунти. Вони були лідерами партій і підбурювачами, діяли в таємному зв'язку посередництвом усної і друкованої агітації, шпигунства і т. п., і були лідерами організації, яку вони створили зі свідомого руського селянства в Галичині. Крім того, підсудних звинувачували в тому, що зрадою нанесли шкоду австро-угорській і союзній німецькій армії в час війни, входячи у стосунки і підтримуючи зв'язок з ворогом, тобто з російською імператорською армією⁶¹. Вироком дивізійного суду у Відні від 17 лютого 1917 р. о. Н. Винницького було засуджено до кари смерті через повішення. Звинувачений подав оскарження. За вироком цього ж суду його звільнили, проте через апеляцію прокуратури затримали в ув'язненні аж до амністії. 17 липня 1917 р. на підставі акта цісаря Карла I про амністію його було звільнено. З Відня о. Винницького направлено в м. Драготуш у Моравії⁶². Про свою зустріч з ним у цій місцевості згадував священник А. Бучко⁶³.

Невідомо, скільки часу о. Винницький пробув у Моравії. Проте вже в лютому 1918 р. цісарсько-королівський цивільний суд у Кракові за поданням о. Николи Винницького розшукував загублені поліси Товариства взаємних забезпечень у Кракові (страхової установи) на 4000 корон. Загублені поліси належало повернути впродовж шести місяців, або вони втрачали юридичну силу⁶⁴.

⁶¹ Талерговский альманах. Пропамятная книга австрийских жестокостей, изуверств и насилий надъ карпато-рускимъ народомъ во время Всемирной войны 1914?1917 гг. — Львов, 1925. — Вып. 2. — С. 143.

⁶² Nowa Reforma. — 1917. — № 345. — 27 lipca.

⁶³ Сообщение свящ. Ант. Бучко изъ с. Ладанцы, Перемышлянского у. // Талерговский альманах. Пропамятная книга австрийских жестокостей, изуверств и насилий надъ карпато-рускимъ народомъ во время Всемирной войны 1914—1917 гг. — Львов, 1930. — Вып. 3. — С. 12.

⁶⁴ Gazeta Lwowska. — 1918. — № 57. — 10 marca.

У квітні 1918 р. отця Н. Винницького та його соратника розшукувала знайома: «Хто знав би про місце перебування д-ра Ярослава Сьокала або о. Миколи Винницького з Галича, зволить ласкаво написати на адресу: Jozefa Lenkiewicz, Reserve spital, Rzeszów Abt. 8.»⁶⁵. Немає жодних даних, якого року о. Н. Винницький повернувся в рідне місто. У спогадах учасників Листопадового зриву в м. Галичі та матеріалах, що стосуються українсько-польської і польсько-радянської війни в околицях міста, інформація про пароху відсутня.

Вшанування пам'яті

Поруч з церквою Різдва Хрестового, де понад 20 років душпастирював о. Н. Винницький, встановлено хрест — пам'ятний знак галичанам, жертвам ув'язнення в австрійському концтаборі Талергоф. На одній з двох мармурових таблиць є напис зі згадкою про пароху міста: «Всѣмъ Русскимъ людамъ Галича во время великой войны подъ австро-угорскимъ игомъ въ Талергофѣ и другихъ тюрьмахъ за русское имѣ, вѣру и народность страдавшимъ и животъ свой положившимъ и первому изъ нихъ о. Николаю Винницкому — доброму пастырю, великому гражданину, неустрашимому борцу-мученику, доблестному сыну Руси и еѣ защитнику на Вѣчную Памѣть, Руси на славу. Памѣтникъ сей воздвигнутъ гражданами г. Галича въ л. б. 1929». Пам'ятник споруджено 1929 р. в каменорізній майстерні М. Антоніва (м. Станиславів).

В сучасному Галичі на старому кладовищі (Галич-гора) можна легко знайти могилу о. Н. Винницького. Скромна, увінчана трираменним хрестом, вона перебуває у занедбаному стані. Поруч з його могилою — поховання його доньки Стефанії. Потребою часу є догляд та благоустрій за цими похованнями з боку церковних інституцій УГКЦ, бодай як данина тяглості традицій духовництва і вдячності за відновлення храму Різдва Хрестового.

Парох о. Винницький не був тим, хто перший засіяв зерна москвофільства на галицький ґрунт. Його попередниками були десятки священиків, які плекали москвофільські ідеї, а в самому місті 1875 р. відбувся другий з'їзд москвофільського Товариства імені Качковського, учасниками якого були близько 400 осіб. Він формувався у цьому середовищі і сам певною мірою був його активним творцем. Як і більшість

⁶⁵ Діло. — 1918. — № 89 (9649). — 19 квітня.

його сучасників-однодумців, він не бачив перспектив в українському русі, боровся з його представниками. Постать о. Н. Винницького надзвичайно цікава. Вихований у вищих духовних закладах ГКЦ, він постійно перебував у колі відомих священичих родин, був особисто знайомий з митрополитом Андреем Шептицьким, вибрав свій життєвий шлях, який сучасники могли б схарактеризувати як долю «адепта русского міра». Життя та політична боротьба о. Винницького є тими чинниками, які впливають на неоднозначне сприйняття його особи й тепер.

Andriy Chemerynskyj (Halych, Ukraine)

Priest Nikolaj Vynnytskyj: pastor of Halych and a socio-political figure

The article describes the way of life and socio - political activity of the long-time parish of the Greek-Catholic Church, pr. Nikolai Vynnytsky (1868 – 1929). The pastoral relationship with the Polish community of the city, Ukrainian organizations, and influence on local self-government are analyzed. Specific examples show his pastoral and political activities, which ultimately resulted in his imprisonment by the Austrian authorities and the creation of an Orthodox parish in the city.

Keywords: *Halych, Church of the Nativity of Christ, electoral movement, Talergof, Magistrate, Prosvita.*

Місце поховання отця Николая Винницького

«НАШЪ ГАЛИЧЪ»: КОНСТРУЮВАННЯ ОБРАЗУ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА В ІСТОРИЧНОМУ НАРАТИВІ ГАЛИЦЬКИХ РУСОФІЛІВ

У статті автор розглядає причини винайдення і дальшої репрезентації образу «Данила Галицького» в історичних наративах галицьких русофілів другої половини XIX ст. Основа дослідження — не біографія володаря, а історія того, як його «пригадували» галицькі русофіли другої половини XIX ст. Простежується трансформація використання образу короля Данила та його привласнення Галицькій землі. Особливий акцент зосереджено на усвідомленні стійкого штампу про «князя Данила Галицького» як локального західноукраїнського правителя, впровадженні його образу в суспільну свідомість логічним рядом інших образів минулого.

Ключові слова: Данило Романович, образ, історична уява, суспільна свідомість, галицькі русофіли, наратив, культурна пам'ять.

Одним із найскладніших питань, які виникають на тлі вивчення історії пам'яті про князя та короля Данила Романовича, є широке розповсюдження різних образів цієї постаті. В українській культурній пам'яті образ правителя пройшов крізь різноманітні форми пригадування. Від літописного Данила — до радянського західноукраїнського героя-патріота, борця з «німецькими псами-рицарями» Данила Галицького, та, врешті, до короля Русі Данила Романовича¹. Різноманітні прояви пригадування середньовічного володаря можна інтерпретувати як джерело формування концептів колективної ідентичності в культурній пам'яті. Одними з таких проявів стали історичні уявлення галицьких русофілів, яким вдалося створити стійкий

¹ Волощук М. М. Князь і король Данило Романович у житті міста Галича 13 сторіччя / М. Волощук // Галич. Збірник наукових праць / За ред. М. Волощука. — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2017. — Вип. 2. — С. 127–146; Khrystan N. Drohiczyn battle: History academic discipline versus politics (the soviet historical thought of 30–80's of the 20th century) / N. Khrystan // Codrul Cosminului. — 2017. — Vol. 23. — P. 187–202.; Його ж. Данило Романович у радянській історичній уяві: князь чи король / Н. Христан // Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Ч. 49. Історія. — Чернівці, 2017. — № 1. — С. 6–13.

образ «Данила Галицького» у свідомості українського суспільства тієї епохи й розпочати боротьбу за присвоєння і стилізацію образу володаря тільки Галицькій землі. Русофільський погляд на Данила Романовича із задоволенням для виконання своїх політичних замовлень підхопила й розвинула російська імперська та пізніше радянська історична наука.

Суспільно-світоглядний феномен русофільства став найвагомим чинником розвитку галицької історичної думки другої половини XIX ст. У такому фокусі дослідницьких пошуків було винайдено пам'ять про князя, а від 1253 р. короля Русі — Данила Романовича. Створений у кабінетах академічних істориків образ «Данила Галицького» зберіг свої сумнівні традиції в сучасності, породивши ряд міфів та історичних кліше в його біографії. Історики близько сторіччя полемізують стосовно «правильності» такого означення. Проте винайдення, утвердження і дальша репрезентація цього неісторичного образу в науковій думці та культурній пам'яті поки що, на нашу думку, недостатньо досліджені². Ми спостерігаємо прості наукові схеми та обмежені вектори студій. Це у свою чергу відображає досить вузьку історіографічну традицію, яка не дає повною мірою з'ясувати реалії життя короля Данила³. Наше дослідження

² Волощук М. М. Князь і король Данило Романович. — С. 127.

³ На сучасному етапі історичних студій, присвячених королеві Данилу, простежується процес поступового відчуження його «галицькості», але таке явище поки що в українській культурній традиції доволі незначне. До основних історіографічних праць із відображенням різних сторінок політичної біографії Данила Романовича відносимо: Зубрицький Д. История древняго Галичско-Русского княжества: в 3 ч. / Д. Зубрицький. — Львов, 1852. — Ч. 1. — 210 с.; Шараневич И. История Галицко-Володимірської Руси от найдавніших времен до року 1453 / И. Шараневич. — Львов, 1863. — 462 с.; Дідицький Б. Народная история Руси отъ начала до новейшихъ временъ послѣ наилучшихъ историковъ составлена и издана Богданомъ А. Дідицьким. Часть первая / Б. Дідицький. — Львовъ, 1868. — 224 с.; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство / І. Крип'якевич. — К. : Наук. думка, 1984. — 176 с.; Котляр М. Ф. Данило Галицький / М. Котляр. — К. : Наук. думка, 1979. — 185 с.; Харди Ї. «Rex Russiae», olim «Rex Gallicie» / Ї. Харди // Дрогоичинь 1253: матеріали міжнар. наук. конф. з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича / [за ред. О. Жерноклеєва, М. Волощука, І. Гурака]. — Івано-Франківськ, 2008. — С. 37—49; Головка О. Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя / О. Головка. — К. : Стилюс, 2006. — 575 с.; Войтович Л. В. Король Данило Романович: політик і полководець / Л. Войтович // Доба Короля Данила в науці, мистецтві, літературі (Матеріали міжнародної наукової конференції. 29—30 листопада 2007 р. Львів). — Львів, 2008. — С. 22—97; Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201—1264). Biografia polityczna / D. Dąbrowski. — Kraków : Avalon, 2012. — 538 s.; Ejusdem. Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze w XIII w. / D. Dąbrowski. — Kraków : Avalon 2016. — 412 s. та ін.

сприятиме розумінню винайдення і дальшої трансформації форми пригадування Данила Романовича в історичній думці Галичини другої половини XIX ст., усвідомленню того, як літописний князь із середньовічного правителя перетворився на давнього західноукраїнського героя «Данила Галицького», розумінню потреби вчених-русофілів інтегрувати пам'ять про володаря в історію Галича, і, зрештою, осмисленню всього інтелектуального процесу інтеграції пам'яті про короля у національно-політичному світогляді вчених-русофілів.

Постать Данила досить добре репрезентована як на сторінках літопису, так і в іноземних джерелах. У текстах середньовічного володаря названо князем Володимирської землі, королем Данилом та «*Rex Russiae*»⁴. Однак, незважаючи на свою популярність у джерелах та важливість для історії краю й загалом всієї Русі, постать князя і короля не знайшла свого належного відображення у перших творах з історії Галичини і Волині. Спроби наукового осмислення історії регіону поставали ще з кінця XVIII ст. й обумовлювалися приєднанням частини західноукраїнських земель (Й. Енгель у вступі до вказаної нижче роботи писав саме про важливість вивчення нового регіону після його приєднання) до Австрійської держави Габсбургів. Дослідження австрійських і польських істориків містять лише поверхові огляди політичної історії Галицької і Володимирської земель, взяті переважно з джерел західного походження та без належної критичної оцінки. Найзначніші й популярні роботи свого часу істориків Людвіга Гебгарда, Якова Гоппе, Йохана Енгеля і Францішека Сярчинського характеризуються фактично повним незнанням літописання⁵.

⁴ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). — М. : Языки русской культуры, 1998. — Т. 2. — Стб. 825; Rocznik Krasin'skich // Monumenta Poloniae Historica (далі — МРН) / [wydat A. Bielowski]. — Lwów, 1878. — Т. 3. — Р. 132; Arbusow L. Heinrici Chronicon Livonia / L. Arbusow, A. Bauer // Monumenta Poloniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum / wyd. L. Arbusow, A. Bauer. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, — 1955. — Т. 31. — Р. 141—142; Войтович Л.В. Король Данило Романович. — С. 22—23.

⁵ Engel J. Ch. Geschichte von Halitsch und des Vlodimir: 2 T. / J. Ch. Engel. — Wien, 1792. — S. 198—218; Gebhard L. A. Geschichte des Königreiches Galizien, Lodomerien und Rotreussen / L. A. Gebhard. — Pest, 1778. — S. 122; Hoppe J. A. Geschichte des Königreiches Galizien und Lodomerien / J. A. Hoppe. — Wien, 1792. — S. 134—163. Цікаво, що більшість істориків шаблонно використовують ці роботи в покликах із помилковим оформленням їхніх назв і неправильною кількістю сторінок, якщо взагалі вказують сторінки, хоча роботи доступні в електронному вигляді.

Перші спроби наукового осмислення образу Данила в Галичині з'явилися після відкриття, публікації та загального поширення так званого Галицько-Волинського літопису. Текст джерела, який знайшов 1809 р. Микола Карамзін у Бібліотеці Російської академії наук, спершу було опубліковано в додатках до *«Истории Государства Российского»*, а згодом — 1843 р. в першому виданні *«Полного собрания русских летописей»*⁶. Творцем «нового», або ж першого історіографічного образу Данила Романовича став львівський архіваріус Денис Зубрицький. Дослідник у своїх *«Критико-історичній повісті временних літ Червоної або Галицької Русі»* та *«Історії древнього Галицько-Руського князівства»* центральною і ключовою постаттю зобразив князя Данила, якого вважав (частково з братом Васильком) спадковим володарем Галицької землі — «природнымъ, законнымъ, Богомъ данымъ»⁷. Випадки князювання інших представників династії Рюриковичів — князів роду Ольговичів чи навіть когось з Мономаховичів історик розцінював як самовільне захоплення, «викрадення» спадкової і законної власності Романовичів. Галич неодноразово названо «нашей столицей», «наш стольный град», а все населення — «были душею преданы Данилу»⁸. Однак така характеристика «нашого» міста в автора з'явилася тільки за часів правління Данила. У часи володарювання Володимирка Володаревича та його сина Ярослава Володимировича Галич виступав столицею князів Ростиславовичів і всієї Галицької землі, що добре узгоджується з літописом. Ми не спостерігаємо жодного означення «нашої столиці». Описані п'ять спроб заволодіти Галичем червоною ниткою просякнуті крізь увесь наратив, присвячений володимирському князеві⁹. Інтригує те, що захоплення міста взимку 1233—1234 рр. і влітку 1238 р. зображено як «завладълъ безъ кровопролитія». У цих епізодах історик, який так полюбляв цитувати літопис, дуже вибірково вставляв елементи з джерела, порушуючи цим самим їхній текстуальний зміст¹⁰. Після

⁶ Див.: Ипатьевская летопись: Галицко-Волинский свод // ПСРЛ. — СПб, 1843. — Т. 2. — 392 с.

⁷ Зубрицький Д. Указ. соч. — С. 111.

⁸ Там само. — С. 125, 149, 180.

⁹ Самих спроб заволодіти Галичем було шість, які правильніше називати збройними штурмами. Детальніше див.: Волощук М. М. Князь і король Данило Романович. — С. 143—145.

¹⁰ Зубрицький Д. Указ. соч. — С. 127.

остаточного утвердження Данила в Галичі володаря зображено тільки як «князь Галичській».

Д. Зубрицький обурювався згадуванням участі Данила Романовича в коронації Бели IV 1235 р., під час якої колишній володар Галича Коломан ніс меч, а Данило з честю вів за уздечку коня, відображеним в угорському історіописанні з XIV ст.¹¹ Історик цілковито заперечував реальність цього епізоду й можливого статусу угорського ленника, критикуючи тим самим М. Карамзіна. Керуючись літописною згадкою, яку автор цитував повністю: «Даниль же в то время шель баше со братомъ своимъ Оугры ко королеви **Бѣ БО ЗВАЛЪ ЕГО НА ЧЕСТЬ** [акцент наш. — Н. Х.]»¹², останні слова літопису вчений записав великими літерами, акцентуючи політичний статус і союзницькі відносини Данила з Белою IV. Виглядає це сумнівними спробами виправдання володимирського князя та заперечення угорських свідчень, які написані «хвастоствомъ ревностнаго Мадярскаго патріота». У самого ж Данила Романовича дослідник побачив «величавый характеръ» і назвав «наш герой», який «скорее лишился бы последней пяди земли, какъ, что бы решился быть чьиимъ либо конюхомъ»¹³.

¹¹ У тексті читаємо: «Daniele uero duce Rutenorum equum suum ante ipsum summa cum reuerencia ducente». Див. зокрема: Chronikon Pictum Vindobonense // Historiae Hungaricae Fontes domestici / [ed. M. Florianus]. — Lipsiae, 1883. — S. 223; Thuroczy J. A magyarok kronikaja / J. Thuroczy. — Budapest : Europa Könyvkiadó, 1978. — Old. 210. Окреслений особливий «зв'язок» між Данилом і Белою досі є предметом жвавих дискусій у літературі. Серед основних досліджень цієї теми див.: Лабунька М. Князь Данило Галицький і коронація угорського короля Бели IV (Чин Officium Stratoris) / М. Лабунька // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя / [ред. колегія І. Гирич, Я. Грицак, М. Крикун]. — К. ; Львів : Вид-во НТШ та ін., 2004. — Т. 1. — С. 554—561; Волощук М. М. Вассальная зависимость Даниила Романовича от Бела IV (1235—1245 гг.): актуальные вопросы реконструкции русско-венгерских отношений второй четверти XIII в. / М. Волощук // Specimina nova. Pars prima. — Sectio mediaevalis. — Pecs, 2005. — P. 3. — S. 84; Его же. Даниил Галицкий и Бела IV: к реконструкции русско-венгерских отношений 30-х годов XIII в. / М. Волощук // Rossica Antiqua. Исследования и материалы. — СПб., 2006. — С. 331—341; Головкин О. Б. Назв. праця. — С. 303—304; Паршин І. Участь князя Данила Романовича в інтронізації угорського короля Бели IV / І. Паршин // Княжа доба : історія і культура. — 2015. — Вип. 9. — С. 23—33.

¹² Ипатьевская летопись. — Стб. 776; Зубрицький Д. Указ. соч. — С. 125.

¹³ Зубрицький Д. Указ. соч. — С. 125.

Конструюючи образ величного героя, Данилові пробачалося так зване «умертвлення» частини повсталих галицьких бояр після Ярославської битви 1245 р. Схожого роду події, які відбулися й 1211 р., пов'язані з «узурпаторами» Володимиром і Романом Ігоревичами, було оцінено зовсім по-іншому:

Князі Ігоревичі	Данило Романович
Истребивъ или розогнавъ значительное число опасныхъ ииъ Галчанъ и думали спокойно наслаждаться плодами своего злодѣйства но мечь, ужасная мечь скоро послѣдовала ¹⁴	Тогда истребилъ Данииль и многихъ Галичскихъ бояръ-мятежниковъ, — чемъ прекратилъ на всегда Галичскіе возмущенія, изманы и положилъ твердую основу единодержавному правленію въ нашей земли ¹⁵

Як бачимо з наведеної вище таблиці, діяння Ігоревичів викликали в Д. Зубрицького хвилю докорів князям за їхній злочин. Тоді ж, пишучи про те, з якою жорстокістю «князь Галичский» святкував свою перемогу над боярами, історик наголошував на винятково позитивних наслідках такого вчинку, цілком схвально сприймаючи «умертвлення» 1245 р.

Опис смерті «нашого Даниїла» закінчується порівнянням, що старший син Романа Великого гідний сучасник Олександра Невського та «быль изъ самыхъ знаменитыхъ Галичскихъ государей»¹⁶. Такі слова демонструють, що пам'ять про Данила як локального правителя у свідомості Д. Зубрицького все ж перебувала в тіні Великоросійської концепції пам'яті історії Русі.

Продовжив справу Д. Зубрицького Ісидор Шараневич. У своїй радше популярній, ніж науковій *«Історії Галицько-Володимирської Русі»* автор відзначив, що спирався, крім першоджерел, на згадані студії Д. Зубрицького. Робота орієнтована справді на широкого читача. Спостерігається логічний подієвий виклад історичного процесу, немає багато цитат джерел і різного роду науково-критичних інтерпретацій. Загалом текст написано в доступному стилі й певній ідейній толерантності. Це загалом забезпечило роботі І. Шараневича більшу популярність як у

¹⁴ Зубрицький Д. Указ. соч. — С. 146.

¹⁵ Там же. — С. 149.

¹⁶ Там же. — С. 202.

наукових, так і в громадських колах, навіть за межами русофільського середовища¹⁷.

Новим елементом русофільського дискурсу про Данила Романовича стала ідея можливості розгляду володаря не тільки як героя міста Галича й усієї Галицької землі, а й як національного героя, славного предка всієї Русі. Дивлячись на фрагменти роботи І. Шараневича, присвячені Данилові, помічаємо, що вони містять суттєві зміни і різночитання літопису порівняно зі своїм попередником, які одразу ж впадають у вічі. Так, у цій праці фактично відсутні означення «наш князь», «наш Данило», «наш Галич»¹⁸. Історик лише раз при описі війни Мстислава Мстиславовича за галицький престол 1221 р. вжив означення «нашіє Романовиче». Цим він показав, що війни, до яких були причетні сини Романа Мстиславовича, нічим не відрізнялися від конфліктів, які спричинили в Галичі інші волинські князі. Надалі акцентується саме володимирський князівський статус Данила, а після 1238 р. — галицько-володимирський, який залишався йому притаманним до самої смерті. Помітним є акцент на історії Галицької землі — головний предмет студій дослідника. Володимирській землі уваги приділено досить мало, лише в контексті життя Романа Мстиславовича. Акцентована у вступі теза «любовь до руской истории» досить добре втілена в описі політичної біографії Данила, де І. Шараневич неодноразово намагався зобразити Галич невід'ємним складником Русі¹⁹. Дослідник свідомо уникав відповіді на проблеми слабкої політичної інтегрованості міста в систему «общерусской истории» та ментальних особливостей населення — очевидних для нього²⁰. Підсумовуючи життя правителя, галицький історик наділив Данила рядом емоційних означень: «Был то князь добрый, мудрый, хоробрый, хитрый и дбающий о благо земель подвластных»²¹. Такої характеристики з пера І. Шараневича не удостоївся жоден персонаж його «історії».

¹⁷ Куций І. П. Українська науково-історична думка Галичини (1830—1894 рр.): рецепція національної історії / І. Куций. — Тернопіль: Джура, 2006. — С. 123.

¹⁸ Шараневич І. Історія Галицько-Володимирської Русі от найдавніших времен до року 1453 / І. Шараневич. — Львов, 1863. — С. 77.

¹⁹ Там же. — С. 5.

²⁰ Там же. — С. 71, 87, 107.

²¹ Там же. — С. 107—108.

Третій вартий уваги разом з «*Историей древняго Галичско-Русского княжества*» Д. Зубрицького та «*Исторіей Галицко-Володимірської Руси*» І. Шараневича текст належить перу одного з найвпливовіших та відомих інтелектуалів русофільської течії Богданові Дідицькому. На жаль, історична наука поки що не може похвалитися достойною присвяченою цьому дослідникові працею²². Його тритомна «*Народна історія Руси*» узагальнила всі наукові здобутки попередників як наукового, так і ідейного характеру. Саме на її сторінках відбулася остаточна трансформація Данила Романовича в русофільського героя.

Починаючи з дитинства синів Романовичів, історик активно привласнював їх «нашимъ Галичанамъ». У той же час справді Галицьких — Володимира й Олега Ярославовичів автор жодного разу не назвав «нашими». Ба більше, їхня політична слабкість викликала спроби певного відлучення цих представників династії Ростиславовичів з пам'яті міста²³. Б. Дідицький із захопленням описував тернистий шлях юного князя, якого тепло називав «Наш Данилко» в боротьбі за Галицький престол. Далі в тексті старший син Романа Мстиславовича перетворився на «Данила Галицького». Відбулося це 1224 р., задовго до його остаточного утвердження у місті Галичі. Автор це чудово усвідомлював, додаючи: «[...] коли Татары по первый разъ явились за Днѣпромъ, нашъ Данило былъ Княземъ еще не цѣлой Галичины, а только одного Волыня»²⁴. Саме

²² За винятком однієї вузької за проблематикою статті. Див.: Куций І. П. «Вражий Захід»: рецепція європеїзму в історичних та цивілізаційних уявленнях Богдана Дідицького / І. Куций // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки. — 2013. — Вип. 20. — С. 163—167.

²³ Дідицький Б. Народная история Руси отъ начала до новейшихъ временъ послѣ наилучшихъ историковъ составлена и издана Богданомъ А. Дідицкім. Часть первая 1 / Б. Дідицький. — Львовъ, 1868. — С. 48.

²⁴ Его же. Указ. соч. — С. 58. Усвідомлення Волині як складової частини Галицької землі не викликає у нас подиву, адже на тлі ідейно-політичного розвитку західноукраїнських земель другої половини ХІХ ст. саме Галичина виступала культурним центром регіону. Це власне і намагались історично довести історики-русофіли. Детальніше див.: Мудрий М. Галицьке русофілство в сучасній історіографії: стан і перспективи дослідження / М. Мудрий // Україна: культурна спадщина національна свідомість, державність. — Львів, 2001. — Вип. 9. — С. 255—257; Wolff L. The Encyclopedia of Galicia: Provincial Synthesis in the Age of Galician Autonomy / L. Wolff // Journal of Ukrainian Studies. — 2008—2009. — Vol. 33—34. — Р. 473; Куций І. П. Українська науково-історична думка. — С. 35—36.

ж включення Галицької землі відбулося взимку 1233–1234 рр. після конфлікту з угоським принцом Андрієм та боярином Судиславом: «Нашъ Данило бтъ теперь (1233 г.) уже постоянно утвердился въ Галичи и сталъ Великимъ Княземъ Галицко-Волинскимъ. Зъ того часу слава его начала рости и взмагаться до такъ высокой степени, що превзойшла всѣхъ князей русскихъ»²⁵. Фрагменти, які ми зобразили, демонструють наполегливі спроби перетворити Данила на національного героя Галицької землі, яка була невід'ємною частиною Русі. Тому створивши «Данила Галицького» ще 1224 р., дослідник вирішив не включати до своєї історії літописні конфронтації князя з опозиційним галицьким боярством і не аналізувати шкоду, заподіяну його війною Галицькій землі²⁶. Це, звісно, значною мірою могло нівелювати всі старання Б. Дідицького. Адже історик-русофіл керувався ідеєю, що «поставивши на ноги такъ велику русскую державу», середньовічний правитель ставав реальним, історичним героєм національної пам'яті Галичини як складника «общерусской истории»²⁷.

Проект русофільського дискурсу минулого демонструє нам спроби істориків винайти своєрідну «галицькість» володаря, неодноразово вживши означення «наш Данило», «наш Галич», «наш герой», розуміючи при цьому введення правителя до пам'яті тільки міста Галича. При цьому Володимирський період правління князя частково випадав з їхнього поля зору. Якісно новим елементом русофільської пам'яті про старшого сина Романа Мстиславовича стало використання стійкої форми образу «Данила Галицького». Ми простежили, що такий «псевдонім» у Данила з'явився не одразу. Розпочав проект привласнення Данила Романовича Д. Зубрицький, написавши справді історичну, критичну й синтетичну роботу з історії Галицько-Волинської землі. Як показали наші дослідження, львівський архіваріус досить обережно підходив до найменувань Данила, називаючи його просто «*Галичскій князь*», не використовуючи титулу король (після подій у Дорогичині), хоча у своїх чорнових варіантах роботи Зубрицький неодноразово називав володаря «Король Руси» або ж «Русский венценосец»²⁸. Показово,

²⁵ Дідицький Б. Указ. соч. — С. 59.

²⁶ Там же. — С. 60.

²⁷ Там же. — С. 61.

²⁸ Рукописи статей, нотатки з історії Польщі і Галичини XIV–XVI ст. та виписки з наукових праць Д. Зубрицького // Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Ф. 129, оп. 2, спр. 779, арк. 98.

що фінальна й опублікована версія «*Истории*» у відповідних моментах такою різноманітністю характеристик Данила Романовича похвалитись не може²⁹. Тому припускаємо, що саме «Галичській князь» став для Дениса Зубрицького найприйнятнішим варіантом стилізації образу. Другий текст русофільської історії за авторства І. Шараневича, окрім «галицькості», надав образу Данила Романовича ще й «общерускості». Довершив справу попередників Б. Дідицький у своїй тритомній «*Народній історії Русі*», де вперше в українському історичному наративі вжив неісторичне означення «Данило Галицький»³⁰. Після виходу його праці псевдо «Галицький» стали широко використовувати в наукових працях історики з Наддніпрянщини, серед яких найзнаковішими на той час були Микола Дашкевич та Микола Костомаров³¹.

²⁹ Зубрицький Д. Указ. соч. — С. 172.

³⁰ Донедавна популярною була теза Олександра Головка, що одним із перших, хто вжив щодо Данила прізвисько «Галицький», був історик Микола Дашкевич. Справді, дослідник 1873 р. видав роботу «*Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям*», яка, будучи написаною під значним політичним та ідейним впливом М. Карамзіна, стала підсумком його навчання у Київському університеті. Однак у цей час «Данило Галицький» перебував у науковому наративі галицьких русофілів уже понад п'ять років. Справді творцем образу «Данила Галицького» був російський історик Микола Карамзін, якій у своїй «*Истории Государства Российского*» вжив це означення задля надання локальної ролі та применшення значення як Данила Романовича, так і його держави загалом. Пам'ять про самостійного правителя — *Rex Russiae* суперечила великоросійському імперському наративу, творцем якого виступав сам М. Карамзін. Ідейні віяння російського історика відобразилися і на істориках-русофілах, яких ми згадали, — Д. Зубрицькому та І. Шараневичу. Див. праця: Карамзин Н. М. Об истории государства Российского / Н. Карамзин ; [сост. А. Уткин]. — М. : Просвещение, 1990. — С. 98. Також див.: Головка О. Б. Назв. праця. — С. 34.; Точнішим щодо цієї проблеми був М. Волощук. Історик ствердив, що М. Карамзін у своїй роботі зосередився на боротьбі Данила за галицький престол, звідси і прижилося означення «Галицький», без належного зосередження на особливостях стосунків Данила з жителями Галича. Детальніше див.: Волощук М. М. Князь і король Данило Романович. — С. 129.

³¹ Дашкевич Н. П. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям / Н. Дашкевич. — К., 1873 — 163 с.; Костомаров Н. Н. Даниил Романович Галицкий / Н. Костомаров // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей / Н. Костомаров. — СПб., 1880. — Отд. 1. — Вып. 1. — С. 123—152.

Історики-русофіли у своїх текстах намагалися викликати в читача відчуття позачасової і позапросторової належності австрійської частини українських земель до Галицького князівства з центром у місті Галичі та «общерусской» історичної спільності. Як стилістичний механізм автори використовували образ Данила Романовича, в якому бачили історичного героя XIII ст. і який мав стати таким же героєм для українського суспільства XIX ст. Однак перед нами постає важливе питання — чому передові інтелектуали свого часу керувалися таким прямолінійним, антинауковим та, зрештою, впертим підходом до винайдення потрібної їм пам'яті про короля Данила, свідомо нехтуючи й перекручуючи тексти джерел?

Шукаючи відповіді, звернімо наші погляди на особливості формування русько-української школи історіописання у Галичині, яка досить довго перебувала в тіні польської культурної ідентичності. Загальновідомо, що поляки впродовж усього XIX ст. домінували в суспільному, політичному та культурному житті Східної Галичини. Провідні політико-культурні течії польського руху дотримувалися традиційної програми відновлення або ж реставрації «історичної Польщі» в кордонах 1772 р., де вся Галичина розглядалася споконвічною, цілком природною історичною польською територією. Галицькі русини в такому векторі культурного розвитку виступали лише складовою частиною польської нації, відрізняючись лише вірою та мовою — діалектом польської³². Польське середовище характеризувалося відсутністю існування єдиного стійкого погляду на минуле Русі. Репрезентація руської історії обмежувалася стійким положенням про споконвічну, закономірну «польськість» галицьких земель, захоплених ще наприкінці XII ст. (тут, напевне, мається на увазі те, що за свідченнями Вінцентія (Вікентія) Кадлубека Романа Мстиславовича на Галицький престол поставив Лешко Білий. Польська історіографія у XIX ст. (та й пізніше) розглядала цей момент як вихідну точку встановлення польського впливу на Галичину, та «цивілізаційну місію» Речі Посполитої на Русі³³.

³² Куций І. П. Українська науково-історична думка Галичини. — С. 35.

³³ Вулф Л. Як важливо бути провінціалом: переосмислення Галичини / Л. Вулф // Україна модерна. — 2012. — № 19 : Як (не) писати підручники з історії. — С. 173; Його ж. «Поверх кордону»: концепція прикордоння як об'єкт дослідження. — 2011. — № 18 : Пограниччя. Окраїни. Периферії. — С. 55.

Руський історичний процес польські вчені розглядали як частину великої історії Польщі. Досліджуючи цей проект «минулого», дослідники виділили одну характерну рису національної історії поляків — сприйняття усього масиву історичних явищ у площині «свій—чужий». Відповідно до галицької історичної думки це явище зводилося до «руський—неруський». Образ «чужого» перетворювався на своєрідний образ «ворога». У цьому ж ключі «свої руські» історичні постаті підпорядковувалися уявленню «герой—антигерой», де останній, як правило, був «зрадником». Своєрідним ореолом образу «ворога», або ж «чужого», був оповитий Данило Романович. Існування пам'яті про короля Данила цілковито суперечило постулатові про споконвічний русько-польський антагонізм, сам же правитель став штучно «забутим»³⁴.

Внаслідок революційних подій 1848 р. серед полонофільської течії русинського руху існувала спроба легітимізації належності Галицької землі до Польщі. Вважалося, що ці землі колись належали Польському королівству, але їх захопив Володимир Святославович і приєднав до Русі, і, відповідно, за декілька сторіч Галичину відвоював Казимир III Великий³⁵. На противагу полонофілам галицькі русофіли спробували здійснити проект відродження Галицької Русі, чому сприяв період після «Весни

³⁴ Репрезентація історії Галичини в польській історіографії XIX ст. на сьогодні є темою все ж недостатньо вивченою, яка досі нашо́вхується на значні суперечки у вченої спільноти. Серед основних досліджень цієї проблематики виділяємо: Грицак Я. «Яких то князів були столиці в Києві?..»: до конструювання історичної пам'яті галицьких українців у 1830—1930-і роки / Я. Грицак // Україна модерна. — Львів, 2001. — Ч. 6. — С. 86; Куций І. П. Українська науково-історична думка Галичини. — С. 35; Вулф Л. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / Л. Вулф; [пер. з англ. С. Біленького і Т. Цимбала]. — К.: Критика, 2009. — 592 с.; Мудрий М. Галицьке русофільство... — С. 254—280; Wolff L. The Encyclopedia of Galicia. — P. 472; Ejusdem. Inventing Galicia: Messianic Josephinism and the Recasting of Partitioned Poland / L. Wolff // Slavic Review. — 2004. — Vol. 63. — № 4. — P. 823—824.

³⁵ Wendland A. V. Die Russophilen in Galizien: ukrainische Konservative zwischen Österreich und Rußland, 1848—1915 / A. Wendland. — Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2001. — S. 59—60; Грицак Я. Й. Чи була школа Грушевського? / Я. Грицак // Михайло Грушевський і українська історична наука. Збірник матеріалів конференцій. — Львів: Вид-во НТШ 1999. — С. 163.

народів» 1848 р., запозичивши при цьому готову форму російської культури та доповнивши її локальними галицькими елементами. Для цього слід було перетворити Галицьку Русь на новий центр «общеруського» простору³⁶. Основою такої схеми мали стати уявлення про Русь — Київську та Галицьку як «блистательний» період національного минулого³⁷.

Свої історичні тексти історики прагнули спрямувати на відмежування від поляків, простежити самотність руської спільноти й утвердити її уявлення про спільність галицьких русинів із всеруським простором. Перед дослідниками стояло завдання — винайти нове, окреме від Польщі минуле. Активізувалися пошуки лінії власного історичного розвитку, здійснено спроби обґрунтування відмінностей галицьких русинів від поляків та з'ясування їхнього місця у загальноруському просторі. Основний акцент зосередився на давньоруському — самостійному періоді історії Галичини.

Показовими в цьому аспекті були засідання Галицько-руської матиці, де неодноразово обговорювали проекти преміювання написання популярної історії Русі та їхню важливість для продовження русинських національних рухів. Так, І. Шараневич виступав із пропозиціями створення окремого історичного відділу, до сфери компетентності якого входитимуть ще й археологічні розкопки літописного Галича. У липні 1865 р. історик отримав премію за написання популярної історії Галицької Русі. Робота відповідала всім вимогам — написана в популярному стилі і призначалася для народу, щоб піднести національне самопізнання³⁸. У вступі до своєї *«Истории»* дослідник наголошував на потреби в окремій історії для розвитку краю: «Зъ знанья русской

³⁶ Куций І. П. Українська науково-історична думка Галичини. — С. 35.

³⁷ Грицак Я. Й. Чи була школа Грушевського? — С. 163; Аркуша О. Г. Образ Австрії у висвітленні українських істориків Галичини другої половини ХІХ — початку ХХ століття / О. Аркуша // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 2008. — Вип. 16. — С. 164.

³⁸ Справозданіє зъ засіданій Галицко-русской матицы на дняхъ 6, 7 и 8 (18, 19 и 20). — Липця 1865 // Слово. — 1865. — Ч. 56; Також див.: Борчук С. М. Громадсько-культурна та наукова діяльність Ісидора Івановича Шараневича (1829—1901) / С. Борчук ; [за ред. Р. Бачкура]. — Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2009. — С. 42—43.

истории должны мы черпать любовь до земли, напаянтовой действиями и терпением отцов наших и богатои в исторични преданья королями, пересправляли и умыслово переживали. Маю в Боже надею, що настоящая история станет делом народным и принесет для края правдивый пожиток»³⁹. Згодом саме він став основним популяризатором ідейних концепцій галицьких русофілів. Варто згадати й ідейний внесок Б. Дідицького, який хоч і в популярному та полеміко-дискусійному характері написав свою *«Народну історію»*, розвинув історичну концепцію «Галицького минулого», надавши їй найвиразнішої і найдовершенішої форми «общеруського» масштабу. Сюди ж додаймо, що його тритомна праця довго виконувала в Галичині роль основного підручника з національної історії⁴⁰.

Концепт русофільської історії був неможливий без «образів» минулого, які мали стати основою нової історичної пам'яті. Шукаючи лінію власної, окремої історії, було винайдено пам'ять про середньовічного князя Данила Романовича. Забута в полонофільській історичній культурі постать короля, добре підкріплена джерелами, давала дослідникам (враховуючи особливості політичної біографії володаря) найширший простір для історичних дискусій цивілізаційного характеру. Жоден правитель на сторінках *«Історій»* вчених-русофілів не міг похвалитися такою дослідницькою увагою. Хоробрий, добрий, мудрий, хитрий та милосердний — русофільський образ «Данила Галицького» не відповідав літописному зображенню Данила Романовича, однак сприяв утвердженню своєї окремішності від великопольського минулого.

Форма пригадування Данила Романовича як князя «Данила Галицького», яку створили русофіли, носила радше політичний та ідейний характер ніж історичний. Галицька земля завжди характеризувалася своєю самостійністю й самобутністю щодо решти земель Русі. Утвердження щодо короля Русі Данила Романовича конотації «Галицький» і привласнення його образу «нашому Галичу» сприяли інтеграції Галичини в «русский мир».

³⁹ Шараневич И. Указ. соч. — С. 4.

⁴⁰ Куций І. П. «Вражий Захід». — С. 164; Мудрий М. М. Галицьке русофілство... — С. 254.

Nazarii Khrystan (Chernivtsi, Ukraine)

«Нашъ Галичъ»:

The constructing image of Danylo Romanovych in the historical narrative of Galician Russophiles

In the article the author investigates the reasons for the invention and subsequent representation of the image of «Danylo Halytskyi» in the historical narratives of the Galician Russophiles of the second half of the 19th century. This study is not the biography of the ruler, but the story of his «remembering». Traced the transformation of the use of the image of King Danylo and his appropriation of the Galician land. Particular emphasis is placed on the understanding of the stable cliché of «Prince Danylo Halytskyi» as a local Western Ukrainian ruler and his introduction into the public consciousness system of images of the past.

Key words: *Danylo Romanovych, image, historical imagination, public consciousness, Galician Russophiles, narrative, cultural memory.*

алич: джерела до вивчення

Андрій Стасюк
(Івано-Франківськ, Україна)

ДОКУМЕНТ ГАЛИЦЬКОЇ ЗЕМСЬКОЇ КАНЦЕЛЯРІЇ XV СТОРІЧЧЯ ПРО МАЙНОВІ СТОСУНКИ МІСЦЕВОЇ ШЛЯХТИ

У статті подано короткий огляд та публікацію документа, що вийшов з галицької земської канцелярії 1557 р. Оригінал акта зберігається у Національному архіві в Кракові, а його зміст ілюструє практику майнових відносин шляхти Галицької землі на межі пізнього середньовіччя і ранньомодерного часу. Серед головних дійових осіб історичного джерела фігурують офіційні урядники — земські суддя та підсуддя, а також представники галицької знаті XV—XVI ст.

Ключові слова: Галич, актова документація, галицький земський суд, Сарники, шляхта, Галицька земля.

Актова документація Галицької землі XV—XVIII ст. становить цікавий і багатий джерельний масив, який вивчено доволі опосередковано і фрагментарно. Земельні надання, королівські привілеї та інша важлива документація потрапляли до книг загальнодержавного документального депозитарію, т. зв. «Коронної метрики», що спочатку зберігалася у столичних центрах: спочатку в Кракові, а потім — у Варшаві. Від початку XX ст. дослідники користувалися регестами цих докумен-

тів¹, які видав Тадеуш Вежбовський. А віднедавна польські архівісти більшість книг оприлюднили в хорошій цифровій якості на Інтернет-ресурсі *Головного архіву давніх актів у Варшаві (Archiwum Głównie Akt Dawnych w Warszawie)*².

Втім основний блок галицької актової документації все ж громадиться в архівних установах України. Зокрема *Центральний державний історичний архів України в м. Львові* зберігає 498 книг *Галицького гродського суду* за період 1512–1784 рр. та 223 книги *Галицького земського суду* від 1435–1788 рр.³ Дотепер найкращою спробою публікації актових джерел залишається видання *«Найдавніших записок галицьких судів 1435–1475»* у 12-му томі *«Актів гродських і земських»*⁴, здійснене наприкінці XIX сторіччя.

¹ Marticularum Regni Poloniae Summaria, excusiss codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur (далі — MRPS) / T. Wierzbowski. — Varsoviae: Typis Officinae C. Kowalewski, 1905. — Pars 1: Casimiri IV regis tempora complectens (1447–1492). — 191 p.; MRPS. — Varsoviae, 1907. — Pars 2: Ioannis Albertis regis tempora complectens (1492–1501). — 190 p.; MRPS. — Varsoviae, 1907. — Pars 3: Alexandri regis tempora complectens (1501–1506). — 302 p.; MRPS. — Varsoviae, 1910. — Pars 4: Sigismundi I regis tempora complectens (1507–1548). — Vol. 1: Acta cancelariorum 1507–1548. — 477 p.; MRPS. — Varsoviae, 1912. — Pars 4: Sigismundi I regis tempora complectens (1507–1548). — Vol. 2: Acta vicecancelariorum 1507–1535. — 476 p.; MRPS. — Varsoviae, 1915. — Pars 4: Sigismundi I regis tempora complectens (1507–1548). — Vol. 3: Acta vicecancelariorum 1533–1548. — 439 p.; MRPS. — Varsoviae, 1917. — Pars 4: Sigismundi I regis tempora complectens (1507–1548). — Vol. 4: Indices rerum, personarum et locorum 1507–1548. — 417 p.; Marticularum Regni Poloniae Codicis Saeculo XV Conscripti. Księga Metryki Koronnej podkanclerzego Andrzeja Oporowskiego z lat 1479–1483 / [wyd. G. Rutkowska]. — Warszawa: Instytut Historii PAN, 2005. — 200 s.

² Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. — Warszawa: AGAD, 2016. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.agad.gov.pl (дата звернення 28.05.2018) — Metrica Regni Poloniae Digitalis.

³ Центральний державний історичний архів України, м. Львів: Путівник / [автори-упорядники: О. Гневишева, У. Єдлінська, Д. Пельц, Г. Сварник, І. Сварник, Н. Франко]; Державний комітет архівів України. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. — К., 2001. — С. 60, 62.

⁴ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernadyńskiego we Lwowie (далі — AGZ) / [w skutek fundacyi śp. Aleksandra hr. Stadnickiego wydane staraniem Galicyjskiego wydziału krajowego]. — we Lwowie: Główny skład w księgarni Seyfartha i Czajkowskiego z I. Związkowej drukarni, 1887. — T. 12. — 551 s.

Окрім вітчизняних архівосховищ, досить значна частка галицьких актів зберігається в архівних фондах інших держав, насамперед тих, до складу яких входили Галич та Галицька земля впродовж XIV–XX ст. Серед них особливе місце посідає *Національний Архів у Кракові* (*Archiwum Narodowe w Krakowie*, колишній *Державний архів у Кракові* — *Archiwum Państwowe w Krakowie*). Під час науково-пошукової роботи в цій установі* було виявлено кілька виданих у Галичі оригінальних пергаментних документів XV ст. Зокрема це кириличні грамоти галицьких старостів — Яна Щекотського від 24 березня 1409 р. (Sygn. ADzT 015) та Михайла Бучацького від 5 вересня 1418 р. (Sygn. ADzT 018) Обидва акти добре знані в академічному середовищі, і їх неодноразово публікували дослідники XIX–XX ст.⁵

Значно цікавішим у джерелознавчому світлі виглядає латиномовний документ галицького земського суду, датований архівним інвентарем 7 січня 1472 р. (Sygn. ADzT 026)⁶. Однак завдяки прискіпливішому вивченню цього акта вдалося встановити, що він походить з 1557 р. і є своєрідним витягом, який засвідчує правомірність майнових дій, які галицька шляхта провела у другій половині XV ст.⁷

Зміст документа підтверджує, що шляхтич Михайло син Завіши з Гнильчого продав частину села Сарників (сучасний однойменний населений пункт Рогатинського району Івано-Франківської області) своєму дядькові Михайлові Злотницькому. Дію купівлі-продажу було записано до «*галицьких земських книг*» 7 січня 1472 р., відтак цей фрагмент документа свого часу публікувався у 12-му томі «*Актив городських і земських*»⁸.

* Опрацювати фонди І відділення (Замок Вавель) Національного архіву в Кракові одному з авторів (Андрієві Стасюку) вдалося двічі — під час наукових стажувань влітку 2014 р. в рамках Стипендіальної програми Польського уряду для молодих науковців та восени 2016 р. за підтримки стипендії Варшавського університету — *Artes Liberales*.

⁵ Розов В. Українські грамоти / В. Розов. — К., 1928. — Т. 1: XIV в. і перша половина XV в. — С. 73–75, 88–89.

⁶ Inwentarz Zespołu (zbioru) akt Archiwum Dzikowskie Tarnowskich z lat 1310–1951. Nr. Zespołu 639. — Kraków: Archiwum Narodowe w Krakowie. — S. 61.

⁷ Archiwum Narodowe w Krakowie. — Zespół 639. — Archiwum Dzikowskie Tarnowskich. — Sygn. ADzT 026.

⁸ AGZ. — Т. 12. — С. 347.

Натомість інша частина тексту, яка стосується появи вищезгаданого акта-підтвердження, оприлюднюється вперше. Так, у період між 4 січня і 31 грудня 1557 р. суддя Галицької землі Микола Хоцимирський та підсудок Григорій Маковецький на вимогу шляхтича Павла Скотницького зробили відповідний витяг про продаж частини с. Сарників від 1472 р. у вигляді грамоти, скріпивши її привісною печаткою при знатних і гідних довіри свідках.

Цікавою виглядає і постать замовника підтвердження — Павла Скотницького. Відомо, що в період 1569—1590 рр. він займав уряд галицького хорунжого⁹, а також неодноразово репрезентував Руське воєводство як посол на сеймі Речі Посполитої. Дружиною Павла Скотницького була Катерина Кола-Сапоровська (шлюб укладено після 1554 р.), а їхній син Ян Скотницький з Малих Скотників на початку XVII ст. був полянецьким каштеляном¹⁰. Важливо, що прізвище Скотницький також занотоване серед численних графіті на стінах галицького храму Святого Пантелеймона (тоді костел Святого Станіслава). Зокрема на південному фасаді зберігся напис латиною: DIE XXII MAI AD 1552 BENE DICTVS SKOTNICKI («Дня 22 травня року Божого 1552 {тут був} Бенедикт Скитницький»)¹¹.

Співзвучність прізвищ Павла й Бенедикта вказує на родинні зв'язки між ними. Можливо, Бенедикт, котрий, окрім пам'ятного запису на стіні храму, більше не фігурує у письмових джерелах, доводився Павлові Скотницькому батьком або братом. Не виключено, що Бенедикт — це одне з імен самого Павла. Опосередковано на такі думки наштовхує хронологія графіті, датована травнем 1552 р., адже всього за п'ять років 1557 р. в галицьких актах вперше згадано й Павла Скотницького. Ймовірно, така хронологічна, географічна та генеалогічна відповідність вказує на

⁹ Urzędnicy województwa ruskiego XIV—XVIII wieku (ziemie halicka, lwowska, przemyska, sanocka). Spisy / [opracował K. Przybos] // Urzędnicy dawnej Rzeszy Polskiej XII—XVIII wieku. Spisy / [pod red. A. Gąsiorowskiego]. — Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk ; Łódź : Zakład narodowy imienia Ossolińskich, Wyd-wo PAN, 1987. — Т. 3. — С. 36.

¹⁰ Internetowy Polski słownik Biograficzny. — Instytut Historii PAN, 2014—2018 — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.ipsb.nina.gov.pl (дата звернення 28.05.2018) — Irena Kaniewska. Paweł Skotnicki h. Grzymała.

¹¹ Корнієнко В. Епіграфіка сакральних пам'яток Галича (XII—XIX ст.) / В. Корнієнко Галич. Збірник наукових праць / За ред. М. Волощука. — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2018. — Серія 2. — Вип. 3. — С. 224.

близьку кровну спорідненість, а можливо, обох осіб чи однієї й тієї ж людини. Втім будь-яка із запропонованих версій є лише здогадом і потребує ґрунтовнішої верифікації, зокрема генеологічної.

Сарники (Середні і Горішні) згадано як володіння Павла Скотницького в поборовому реєстрі 1578 р. разом із с. Озерянами (однойменний населений пункт Галицького району Івано-Франківської області)¹². Оскільки рід Скотницьких у Галицькій землі вважався прийшлим і таким, що споріднився зі шляхетським гніздом Кунашевських¹³, очевидно, ці маєності Скотницькі отримали після налагодження родинних зв'язків у Руському воєводстві. Досить обережно можна припустити, що *bona Sarnki* відійшли до Павла Скотницького після шлюбу з Катериною Колою-Сапоровською, адже далекі представники її відомої родини Колів 1469 р. згадуються як власники цих сіл — *Szarnky et Jezerzany* (Сарників і Озерян)¹⁴.

Процес набуття нових маєностей для майбутнього галицького хорунжого не проходив без конфліктів, адже 1557 р. Павло Скотницький вимагав підтвердження продажу частини села від 1472 р. Спір закінчився на його користь, оскільки поборовий реєстр 1578 р. чітко зафіксував частини доходів родини Скотницьких від Середніх та Горішніх Сарників, Липиці, Дольної та Озерян.

Підсумовуючи короткий огляд одного з документів галицької канцелярії XV (XVI) ст., варто підкреслити, що вивчення подібних актів дозволяє по-новому оцінити історичну спадщину Галицької землі і Галича пізньосередньовічного та ранньомодерного часів. Отже, одним з пріоритетних завдань для істориків й надалі залишатиметься археографічне опрацювання галицьких гродських і земських книг, що потребує окремої дослідницької програми, реалізація якої забезпечила б введення до наукового обігу цілого ряду нових, невідомих або маловідомих джерел з історії краю.

¹² Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. — T. 7 : Ziemie ruskie. Ruś Czerwona. Cz. 1 // Źródła dziejowe. — Warszawa, 1902. — T. 18. — S. 87.

¹³ Ejusdem. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. — T. 7 : Ziemie ruskie. Ruś Czerwona. Cz. 2 // Źródła dziejowe. — Warszawa, 1903. — T. 18. — S. 312.

¹⁴ Ejusdem. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. — T. 7 : Ziemie ruskie. Ruś Czerwona. Cz. 1. — S. 30.

Myron Kapral (Lviv, Ukraine)

Andrii Stasiuk (Ivano-Frankivsk, Ukraine)

**Document of the Halych Land Chancellery of the 15th century
on the property relations of local nobles**

The article presents a brief review and publication of a document issued by the Halych Land Chancellery in 1557. The original of the Act is preserved in the National Archives of Krakow, and its content illustrates the practice of property relations of Halych gentry at the turn of the late Middle Ages and the early modern time. Among the main characters of the historical source, the following officials come into the picture – a land judge and a sub-judge, as well as representatives of the Halych nobility of the 15–16th centuries.

Key words: *Halych, acts, Halych Land Court, Sarnyky, gentry, Halych land.*

Документ

Галич, 1557 р.*

Суддя Галицької землі Миколай Хоцимирський та підсудок Галицької землі Григорій Маковецький посвідчують витяг з галицьких земських книг від 7 січня 1472 р. про продаж частини села Сарників шляхетному Михайлові Злотницькому

Nicolaus Choczimirski de Choczimirz iudex et Gregorius Makowieczki de Horozana subiudex terre Halicien[is] g[e]n[er]ales, significam[us] tenore p[raese]ntiu[m] vniu[er]sis et singulis, quib[us] expedit, p[raese]ntib[us] et futur[is], haru[m] noticia[m] habitur[is]. Q[uod] nos ad postulacio[nem] g[e]n[er]osi Pauli Skothniczki notam inscripc[i]on[em] ex actis t[errest]rib[us] Halicien[sibus] p[rae]decessoru[m] n[ost]roru[m] in forma[m] li[te]raru[m] in pergamento ext[ra]dim[us], qua[m] reperim[us] co[n]tineri sub actis in Halicz feria tertia in crastino Epiphaniaru[m] anno Do[mi]ni millesi[m]o quadragesimo septuagesimo secundo praesentibus ibid[em] g[e]n[er]osis nobilib[us] que do[mi]nis Nikiel de Novesjolki, Kvnrad de Kvnasszow, Nicolao de Czernyeyow, Derslao de Wodniki, Petro de Obelnicze, Math[iae] de Lachowicze**, Nicolao de Choczimirz et alys fidedignis ad p[re]missa.

Nobilis Michael fili[us] nobilis Janussy*** de Hnyczce recogno[vi]t, q[uod] sorte[m] sua[m] ip[s]am concerne[n]tem in Sarnek, que sibi cessit p[ost] m[at]re[m] suum al[ia]s po[b]yby, ve[n]didit et resignavit nobili Michaeli de Zlothniki awunculis suo germano et recognovit, q[uod] sibi dict[us] Michael Zlothniczki satisfecit pro dicta sorte in Sarnik et ibid[em] Michael Janussy fili[us] co[n]stituit aeuum Michael[e]m Zlothniczky eiusd[em] sortis p[er]petuu[m] herede[m] et domi[um] et sup[er] hoc [memoriale sunt] posunt, quod iudiciu[m] recepit****.

Ориг.: Archiwum Narodowe w Krakowie. — Zespól 639: Archiwum Dzikowskie Tarnowskich. — Sygn. ADzT 026.

Опубл.: AGZ. — Т. 12. — С. 347, Nr. 3575 (документ 1472 р.).

* Документ датується на підставі часу, коли уряд у Галицькій землі обіймав Миколай Хоцимирський та Григорій Маковецький, що виставили цей документ. Миколай Хоцимирський закінчив каденцію 1557 р., а 4 січня 1557 р. до виконання обов'язків приступив Григорій Маковецький. Див.: Urzędnicy województwa Ruskiego XIV—XVIII. — С. 59, 63.

** У публ. AGZ: Bukaczowcze.

*** У публ. AGZ: Zauissy.

**** Далі кілька вицвілих написів, очевидно, підписантів документа.

Переклад

Ми, Миколай Хоцимирський з Хоцимира, суддя*, та Григорій Маковецький з Горожани, підсудок** Галицької землі, повідомляємо змістом цієї (грамоти) всім та кожному, кому потрібно, сучасникам і нащадкам, хто це читатиме, що ми на вимогу шляхетного Павла Скотницького запис, внесений із галицьких земських актів наших попередників, витягуємо у формі грамоти на пергаменті, яку визнаємо як збережену під актом у Галичі у вівторок, на другий день (свята) Богоявлення (7 січня), року Божого 1472***, за присутності там знатних і шляхетних панів Нікеля з Новосілок, Конрада з Кінашева, Миколая з Чернієва, Дерслава з Водників, Петра з Обельників, Матія з Букачівців (Ляховичів), Миколая з Хоцимира та інших гідних довір'я до згаданої (грамоти).

Шляхетний Михайло, син шляхетного Завіши (Януша) з Гнильчого визнав, що свою власну визнану частину в Сарниках, яку за правом він отримав по смерті матері, або «по бабі», продав та відступив шляхетному Михайлові зі Золотників, своєму рідному дядькові, і визнав, що згаданий Михайло Золотницький задовольнив (його) за згадану частину в Сарниках, і одночасно Михайло, син Завіши (Януша), встановив навічно Михайла Золотницького дідичним власником і паном цієї частини, і щодо цього пам'ятний**** складається, що суд приймає.

In dorso: Sarnek. Michaelis Zlothiczky [...]*****

Ad bona Sarnki 1472. N 7

Печатка з написом по обідку: ARCHIWUM PAŃSTWOWE W KRAKOWIE

* Миколай Хоцимирський з Хоцимира, суддя Галицької землі (13 листопада 1555—1557 pp.). Див. Urzędnicy województwa Ruskiego XIV—XVIII wieku. — S. 63.

** Григорій Маковецький з Горожани, підсудок Галицької землі (4 січня 1557 — 22 січня 1559 pp.). Див. Urzędnicy województwa Ruskiego XIV—XVIII wieku. — S. 59.

*** У виданні AGZ документ датується за датою наступної сесії земському суду, що відбулася 4 травня 1472 р. Див.: AGZ. — Т. 12. — S. 346.

**** Groшовий судовий внесок.

***** Далі вицвілий запис на кілька рядків.

Мирон Капраль
(Львів, Україна)

ГАЛИЦЬКИЙ ЛІТОПИС КІНЦЯ XVIII СТ.

В публікації вводиться до наукового обігу невідома пам'ятка літописання ранньомодерного періоду — Галицький літопис кінця XVIII ст. Автор твору священник церкви Св. Миколая на передмісті Галича о. Петро Горбачевський (1728–1790). В публікації аналізуються обставини постання тексту, особа автора, історичні відомості (від Хмельниччини до 1794 р.), релігійні явища і події, природні катаклізми, національні аспекти взаємин тощо. Галицький літопис кінця XVIII ст., написаний живою руською (українською) мовою, відображає національно-релігійний контекст епохи, коли священники на галицьких землях залишалися чи не єдиними представниками духовної та інтелектуальної еліти руського (українського) народу.

Ключові слова: Галич, Галицький літопис, літописання, о. Петро Горбачевський, церква Св. Миколая у Галичі, національні взаємини.

Друга половина XVIII ст. — переломний період в історії регіону Центрально-Східної Європи. Політичні тенденції, що проявлялися протягом попередньої епохи в послабленні Речі Посполитої і Османської Порти з одночасним посиленням інших держав, насамперед Пруссії та Російської імперії, знайшли свій вияв у кардинальних тектонічних змінах кордонів. Річ Посполита зникла з політичної мапи внаслідок трьох поділів, які здійснили Пруссія, Росія та Австрія. А потужне посилення Росії позначилося на зникненні автономії козацької Гетьманщини, зовнішнім виявом якого стало знищення Запорозької Січі. Одночасно Османська Порта катастрофічно втрачала позиції у цьому регіоні Європи внаслідок російсько-турецьких воєн. Останній символ їхньої присутності — васальне Кримське ханство — спочатку під тиском Росії проголосило незалежність, а потім увійшло до складу цієї держави, і його окупували російські війська.

Провінційне на той час місто Галич, що налічувало 1767 р. близько 1 тис. осіб¹, спокійно пережило воєнні та політичні трансформації того часу. Російські війська, придушуючи виступи барських конфедератів 1768 р., дійшли до меж Руського воєводства й утворили гарнізони в його багатьох містах та містечках. Важливий у військовому плані Галич не оминула подібна доля, як і столицю краю Львів². Присутність військ могла бути важливим аргументом для Росії при першому поділі Речі Посполитої, але дипломатична вправність австрійського уряду doprowadила до приєднання галицьких земель 1772 р. саме до Австрійської імперії. За словами галицького літописця, ще 16 жовтня 1772 р. в місті перебували російські війська, а за два дні сюди «вступили австріяки». За рік, 1773 р., цар Йозеф, оглядаючи новоприєднаний край під назвою Королівство Галичини та Володимирії, побував і в місті, що дало назву цій території.

Приїзд царя як керівника держави в очах місцевих мешканців виглядав епохальним, бо польські королі останнім часом оминали колишню княжу столицю своєю увагою. Про цю подію написав у своєму літописі о. Петро Горбачевський, парох церкви Св. Миколая на галицькому передмісті Запаркання. Ця подія, як і інші важливі дати, політичні зміни, природні катаклізми, військові кампанії тощо, видалися йому вартими запису до окремого переліку наприкінці метричної книги парохії 1761–1788 рр.³, яку він вів. Отець Горбачевський подав заголовок цих записів, де «революції рожні описанно»⁴. Термін «революція» міг потрапити до літописної лексики автора за польського посередництва із Заходу, де дефініція вже від XVII ст. означала політичні зміни. Ідеї Просвітництва у XVIII ст. просочувалися на західноукраїнські землі, але сприятливого ґрунту для їхнього осмислення, а тим паче реального втілення не склалося. Польський державно-політичний механізм перебував у тривалій кризі, починаючи з епохи Хмельниччини. Греко-католицька церква залишалася найавторитетнішою силою русинів (українців). Але в умовах існування

¹ Biblioteka Narodowa w Warszawie. — Dział rękopisów, sygn. III 5695, s. 32.

² Для Львова збереглися чотири реєстри податків, які збирали на утримання розквартированого в місті російського війська в 1768–1771 рр.: Описи передмість Львова XVI–XVIII століть / [упор. А. Фелонюк]. — Львів: б. в., 2014. — С. 436–449.

³ Львівська наукова національна бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі — ЛННБ). — Відділ рукописів. — Ф. 9 (Колекція рукописів різного походження), спр. 271, арк. 56–58 зв. Архівіст, що описував метричну книгу, подав її верхню хронологічну межу як 1794 р. Але ця дата стосується саме літописної частини, останні метричні записи в книзі датовані вереснем 1788 р.

⁴ ЛННБ. — Ф. 9, спр. 271, арк. 57.

Речі Посполитої та з огляду на консервативну соціальну природу клір не міг підтримувати і пропагувати не те що «революційних» поглядів Заходу, а й навіть забезпечити елементарного освітнього процесу, наприклад у Львівській єпархії. До кінця XVIII ст. тут не функціонувало вищого освітнього закладу на подібну семінарію⁵.

У другій половині XVIII ст. суспільний організм русинів (українців) залишався глибоко консервативним. До 90% населення становили селяни, міщан у вкрай погано урбанізованому середовищі залишилося зовсім небагато, а переважно сполонізована шляхта в Речі Посполитій вже не виконувала ролі інтелектуальної еліти та провідної політичної сили. За цих умов духівництво, як біле, так і чорне, частково шляхетського походження, вимушено перебирало на себе лідерські позиції.

Священники і монахи створювали літописи в різних формах, і це поширилося в західноукраїнських землях у той час, було виявом саме таких процесів. Найближчими аналогіями слугують Добромильський літопис (1648–1700), який написав місцевий священник Семен Коростенський⁶, і т. зв. літопис Гукливський (1660–1820), який у селі на русько(українсько)-угорському пограниччі створив місцевий парох Михайло Грігаші⁷. До того ж типу історичних джерел слід віднести літопис Підгородецького монастиря, автором якого був місцевий ігумен Партеній Ломиковський⁸ його опублікував Іван Франко. Інші літописи такого ж типу, на відміну від широко відомих козацьких, на жаль, нечасто потрапляють в поле зору науковців⁹. Багато записів у цих пізніх літописах

⁵ Скориляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст.: офіційна організація та правовий статус / І. Скориляс. — Львів: видавництво УКУ, 2010. — С. 652. Фундація семінарії у 1750–1760-х рр. у Львові зазнала невдачі, всі зібрані гроші пішли на завершення будівництва храму Св. Юра у Львові.

⁶ Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси / [изд. В. Антонович]. — К.: б. в., 1888. — С. 239–241.

⁷ Біленький Я. Угроруські літописні записки / Я. Біленький // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1911. — Т. 106. — Кн. 4. — С. 73–82.

⁸ Летопись Подгородецкого монастыря / изд. Мирон [И. Франко] // Киевская старина. — К., 1890. — № 7. — С. 121–128.

⁹ Див.: Летописные заметки о событиях в Новороссии (1740–1806) / [изд. А. Лазаревский] // Киевская старина. — К., 1890. — № 3. — С. 60–64; № 4. — С. 65–69; Летописные заметки 1783–1811 [Василия Белозерского] // Киевская старина. — К., 1897. — № 12. — С. 65–66; Мыцик Ю. Украинские краткие летописи конца XVII — начала XVIII в. / Ю. Мыцик // Некоторые проблемы отечественной истории и источниковедения. Сб. научн. трудов. — Днепропетровск: ДГУ, 1978. — С. 34–41.

почерпнуто з літописної традиції княжих часів, що почали з'являтися в обігу серед просвіченої частини суспільства, принаймні на сході руських (українських) земель.

За підрахунками відомого українського історика Івана Крип'якевича, збереглися літописні записи XVI–XVIII ст. з близько 50-ти місцевостей Галичини¹⁰. Більшість з них мали випадковий, несистематичний характер. Тільки 11 творів можна вважати справді літописами, автори яких провадили систематичні записи про сучасні й минулі події. Серед них поважне місце займає відомий Львівський літопис Михайла Гунашевського¹¹. Нововіднайдений Галицький літопис Петра Горбачевського можна занести саме до списку осмислених творів руського (українського) історичного письменства ранньомодерного часу.

Подача матеріалу в літописах XVI–XVIII ст. базувалася на виробленій протягом сторіч формі літописів княжого часу і дальших роботах аналогічного хронікарського взірця. У першій половині XIX ст., фактично на світанку позитивізму, літописну форму як історичний жанр вдало використав Денис Зубрицький в історії міста Львова¹² та Львівського Ставропігійського братства¹³. Але у другій половині цього ж сторіччя у працях іншого львівського історика Антонія Петрушевича¹⁴ цей жанр вже

¹⁰ Крип'якевич І. Літописи XVI–XVIII ст. в Галичині / І. Крип'якевич // Історичні джерела та їх використання. — К. : Наук. думка, 1964. — Вип. 1. — С. 63–80.

¹¹ Див. останнє видання: Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець / О. Бевзо. — К. : Наук. думка, 1971. — 200 с.

¹² Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa / D. Zubrzycki. — Lwów : nakł. awt., 1844. — 492 с. Сучасний український переклад хроніки вийшов нещодавно у двох виданнях 2002 і 2006 рр., засвідчивши актуальність та популярність давньої праці.

¹³ Зубрицький Д. Летопись Львовского Ставропигиального братства / Д. Зубрицький // Журнал Министерства Народного Просвещения. — СПб., 1849. — № 4. — С. 1–22; № 5. — С. 59–99; № 6. — С. 131–163; 1850. — № 5. — С. 60–96; № 6. — С. 121–146; № 7. — С. 1–43 (перевидано у Львові 1926 р.). Сучасне українське видання сягає оригіналу польською мовою: Зубрицький Д. Хроніка Ставропігійського братства / Д. Зубрицький; [перекл. І. Сварник]. — Львів: видавництво «Апріорі», 2011. — 404 с.

¹⁴ Петрушевич А. Сводная Галицко-русская летопись / А. Петрушевич. — Львов: из типографии Ставропигийского института, 1874. — Т. 1 (с 1600 по 1700 год); 1887; Т. 2 (с 1700 по 1772 г.); 1889. — Т. 3 (с 1772 до конца 1800 г.); 1891. — Т. 4 (Дополнения... с 1700 по 1772 г.); 1896. — Т. 5 (Дополнения... с 1600 по 1700 год); 1897. — Т. 6 (Дополнения... с 1772 до 1800 г.).

себе повністю вичерпав. Та його великою заслугою є зібрання докупи й популяризація вісток з багатьох літописів і хронік, які він оприлюднив на сторінках своєї великої компілятивної праці.

Важливим історико-джерелознавчим підтвердженням автентики галицьких літописів XVI–XVIII ст. слугує відсутність фактів написання їх на будь-яке замовлення. Автори їх писали для своїх нащадків без жодних зобов'язань виправляти чи поправляти історію.

Особа автора, його походження та родинне оточення в багатьох випадках є ключем розуміння історичного джерела загалом. Оскільки зберігся оригінал твору, який створив автор власноручно, можна безпомилково стверджувати, що Галицький літопис написав парох місцевої церкви Св. Миколая о. Петро Горбачевський. Шляхетський рід Горбачевських, за родинною легендою, веде початок від руського боярина Дмитра з Боратина († 1374 р.), чий син Іван взяв прізвище Горбачевський¹⁵. Його нащадки розселилися в Галичині, частково відходячи від володіння землею як повноправні шляхтичі та займаючи нішу священників. З найвідоміших його представників — парох Львівської Успенської церкви о. Іван Горбачевський (1743–1806)¹⁶ і дещо пізніше — відомий хімік та громадський діяч Іван Горбачевський (1854–1942)¹⁷.

У XVII–XVIII ст. родинним гніздом роду було містечко Завалів (тепер село Підгаєцького району Тернопільської області). Цілком ймовірно, що звідти до Галича на посаду пароха прибув один із Горбачевських ще

¹⁵ Див.: Гонський Я. Іван Горбачевський у спогадах і листуваннях (нарис) / Я. Гонський. — Тернопіль : «Укрмедкнига», 2004. — С. 128–129. Насправді це красива генеалогічна легенда про родоначальника, очевидно, взята з польського автора XVI ст. Бартоша Папроцького, яка не підтверджується ні на рівні документальної бази, ні аргументами сучасних дослідників, див.: Зазуляк Ю. До історії генеалогічної свідомості Перемишльського руського можновладства у XV–XVI століттях / Ю. Зазуляк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 2006–2007. — Вип. 15. — С. 130–132.

¹⁶ Андрохівич А. О. Іван Горбачевський, примірний парох Ставропігійського братства (1743–1806) / А. Андрохівич // Збірник Львівської Ставропігії / [під ред. К. Студинського]. — Львів, 1921. — С. 55–98.

¹⁷ Життєпис вченого див.: Гонський Я. Назв. праця. — 184 с.; Лахманюк Т. Іван Горбачевський: науково-педагогічна та громадсько-політична діяльність / Т. Лахманюк. — Тернопіль : Вектор, 2012. — 159 с.

наприкінці XVII ст., заклавши при парафії церкви Св. Миколая священицьку родину. Перша безсумнівна згадка про о. Василя Горбачевського як пароха цієї церкви датується 1702 р., котрий разом з парафіяльною громадою спорудив чи відремонтував дерев'яне приміщення храму Св. Миколая¹⁸. 1722 р. його сина Павла львівський єпископ Атанасій Шептицький за презентою галицьких райців висвятив на священика до цієї ж церкви¹⁹. У візитації Львівської єпархії 1740 р. залишився опис храму та парафії, якою успішно завідував парох о. Павло²⁰. На початку 1750-х рр. його здоров'я, очевидно, надірвалося, тому він ініціював висвячення на священика свого сина Петра. Подія відбувалася в Успенському кафедральному соборі в с. Крилосі 17 квітня 1754 р.²¹ Нововисвячений 26-річний панотець став сотрудником з правом успадкувати парафію у батька («*tituli coadiutoris cum successionis*»). Право презенти священика церкви Св. Миколая отримав Станіслав Потоцький, київський воєвода та галицький староста як патрон згаданої церкви. Перехід права презенти від галицьких райців до польського магната можна пояснити певними жертвами, що вчинив він на користь унійного храму за час свого довгого урядування на посаді галицького старости (1717—1754). Втім найбільші вкладення коштів цей магнат зробив в сусіднє з Галичем родинне місто Потоцьких — Станіславів²².

Отець Павло прожив ще кілька років, метрична книга нотує його смерть 7 лютого 1761 р.²³ Очевидно, в останні місяці життя він був

¹⁸ Національний музей у Львові імені митрополита Андрея Шептицького (далі — ЛНМ). — Відділ рукописів, Ркл-16, арк. 3 (візитація 1740 р.). У візитаційному описі 1753 р. хибно вноситься 1602 р. як дата першої згадки про о. Василя Горбачевського (ЛНМ. — Ркл-18, с. 5).

¹⁹ ЛНМ. — Ркл-18, с. 6—7.

²⁰ Детальніше див.: Грабовецький В. Нариси історії Галича з найдавніших часів до початку XX ст. / В. Грабовецький. — Галич : б. в., 1997. — С. 180.

²¹ ЛНМ. — Ркл-80, арк. 34—34зв.

²² Dymnicka-Wołoszyńska H. Potocki Stanisław h. Pilawa (1698—1760) / H. Dymnicka-Wołoszyńska // Polski Słownik Biograficzny (далі — PSB). — Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk ; Łódź : Wyd-wo PAN, 1984. — Т. XXVIII / 1. — З. 116. — S. 156—158.

²³ ЛННБ. — Ф. 9, спр. 271, арк. 48. Його жінка Анна пережила чоловіка на 18 років, поховано «господинову Никольську» 6 листопада 1779 р. (Там само. — Арк. 51зв.).

прикутий до ліжка й син Петро офіційно виконував обов'язки пароха. 4 січня 1761 р. о. Петро Горбачевський як парох започаткував нову метричну книгу. Записи в ній, що велися до 1788 р., дають змогу відтворити сімейне життя священика.

Отець Петро був одружений з Анною Юскевичовою, з якою у нього народилося семеро дітей: шестеро дівчаток (Олена, Маріанна, Анна, Анастасія, Катерина, Юліана) і хлопець (Іван). Зі спадкоємцем по чоловічій лінії о. Петрові не пощастило, бо єдиний син помер у віці 3,5 року²⁴. Чотири дочки вийшли заміж за синів священиків, яких потім також висвячували. У 1776 р. Олена вийшла заміж за Василя Кернякевича, сина о. Івана з парафії в селі Деговій (тепер Рогатинського району Івано-Франківської області). Друга дочка Маріанна 1780 р. взяла шлюб з шляхетним Дмитром Гладішевським, котрий невдовзі висвятився на парафію в селі Тустані, розташованому недалеко від Галича. Анастасія вийшла заміж 1783 р. за поповича Романа Дичаковського, сина о. Василя з села Ганнівців, місцевості також біля Галича²⁵. Невдовзі він згадувався у метричній книзі як «парох Косівський»²⁶. Очевидно, о. Роман отримав презенту на парафію у селі Косові (тепер Чортківського району Тернопільської області). Стосунки між зятями о. Петра, шваграми-священиками виявилися сердечними та родинними. На час шлюбів і хрестин у родині тестя вони з'їхалися до Галича, де замінили о. Петра під час виконання цих обрядових дій.

Наступником о. Петра на парафії Св. Миколая у Галичі став його четвертий зять, шляхетний Петро Яніцький, що женився з його дочкою Анною 1785 р.²⁷ З цього шлюбу 1787 р. пан-отець Петро ще зміг натішитися внуком Павлом, який отримав при хрещенні ім'я свого діда²⁸. Але вже наступного 1788 року ведення метричної книги парафії церкви Св. Миколая зупинилося. Ймовірно, о. Петро Горбачевський відійшов від обов'язків пароха. Його зять і наступник на парафії о. Петро Яніцький допомагав йому вести записи в цій метричній книзі. Останні ж рукою о. Петра в літописі датуються 1790 р. Три короткі записи за 1791–1794 рр. внесла вже інша особа, що виразно помітно за палеографічними ознаками.

²⁴ Там само. — Арк. 50.

²⁵ Там само. — Арк. 34зв., 38, 38зв., 53.

²⁶ Там само. — Арк. 23.

²⁷ Там само. — Арк. 40зв.

²⁸ Там само. — Арк. 23.

Очевидно, після смерті о. Петра Горбачевського це була коротка спроба продовжити його літописну працю, але з невідомих причин вона так і не відбулася. Знаючи його рік народження на час висвячення 1754 р. та приймаючи 1790-й як рік смерті, можна встановити роки життя о. Петра Горбачевського (1728–1790), який прожив близько 62-х років.

Весь текст літопису і загалом метрична книга, за невеликим винятком, написані руською мовою. Короткі латиномовні нотатки вносили візитатори, що періодично переглядали метричні вписи. У зв'язку з цим можна зробити припущення про добру початкову освіту пароха Петра Горбачевського. Вона дозволила йому на належному рівні вести парафіяльну документацію, зокрема метричні вписи. Латинську мову він міг вивчати або знати, хоч польською чи латинню немає жодного його власноручного запису. Свояки пароха Горбачевські із Завалова, котрі всі стали священиками, здобували початкову освіту в школі при монастирі оо. василіан в Бучачі, а потім за вищою освітою їхали до Львова, вступаючи в колегію оо. єзуїтів або оо. театинів²⁹.

У другій половині XVIII ст. у більших містах Львівської єпархії не тільки офіційна документація (наприклад, консисторські акти, книги рукоположень, протоколи візитацій тощо), навіть братські книги велися латинкою³⁰. Врешті парох сусідньої галицької парафії Різдва Богородиці Пантелеймон Козелківський перейшов на неї, здійснюючи записи в метричних книгах як візитатор. Руська мова всіляко витіснялася з обігу, але святомиколаївський парох Галича свідомо не вживав латинь, що свідчить радше про його життєву позицію.

При веденні метричних записів святомиколаївський пан-отець виявив ініціативу, за якою він вносив не тільки записи про шлюби, хрещення та смерті, але й про склад мешканців парафії: «Сия книга, названна метрика, замикаєть в собѣ чтири части, си єсть живущихъ, крещеніа, малженства и преставшихъ ся»³¹. Ймовірно вони замінили списки парафіян (*registra dusz*), тобто число людей, що приходили до великодньої сповіді³².

²⁹ Андрохович А. О. Назв. праця. — С. 96.

³⁰ Див. публікацію братських книг Богоявленського братства Львова XVIII ст.: Капраль М. Богоявленське братство Львова у XVIII ст.: дослідження та матеріали / М. Капраль. — Львів: б. в., 2016. — С. 1–241.

³¹ ЛННБ. — Ф. 9, спр. 271, арк. 13в.

³² Див.: Лаба В. Перший галицький церковний шематизм 1763–1765 років / В. Лаба. — Львів: б. в., 2002. — С. 3.

Завдяки цим записам про «живущих» на парафії ми можемо отримати детальнішу інформацію про склад сім'ї, що неможливо отримати з інших джерел. За цими записами, станом на 1761 р. на галицькій парафії церкви Св. Миколая проживало 214 мешканців з дітьми в 56-ти будинках, де проживали переважно окремі сім'ї³³. Отже, в одному будинку в середньому мешкало 3,8 особи, що й становили одну сім'ю без слуг, підмайстрів і т. п.³⁴.

Завершуючи біографію о. Петра Горбачевського, підкреслимо, що йдеться про одного з найбагатших мешканців Галича. Його статки вписано до Йосифінської метрики 1787–1788 рр.³⁵ Священик володів городом і садом біля церкви Св. Миколая, далі за церквою – ще трьома городами загальною площею 1 морг 168 сажнів. У північній задністрянській частині Галича, де міщани заготовляли сіно, в о. Горбачевського була сіножать на 8 моргів 1110 сажнів³⁶. На південь від центру міста, в місцевостях Над Климцем та Над дорогою, йому належали два великі орні поля площею понад 11 моргів і лука з сіножаттю на 16 моргів³⁷. Поряд з його приватними ділянками були городи й поля, що юридично належали церкві Св. Миколая³⁸. Зрозуміло, що священик сам особисто не обробляв ні свої, ні церковні аграрні угіддя, вочевидь залучаючи як зі своєї парафії, так і сусідніх з Галичем сіл найманих працівників.

³³ ЛННБ. – Ф. 9, спр. 271, арк. 2–3зв.

³⁴ Ця демографічна цифра цілком корелюється з даними для ранньомодерного періоду Львова. За львівськими раєцькими актами 1460–1550 рр. середній склад сім'ї дорівнював 4,2 особи, див.: Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст.: соціально-правові взаємини / М. Капраль. – Львів: б. в., 2004. – С. 250. Див. подібні підрахунки для деяких німецьких та польських міст у XVI–XVIII ст.: Торунь – 5,2 (середмістя); 3,4 (передмістя); Любек – 5,5; Росток – 5,4; Дрезден – 5,1; Кельн – 4,1 (Jasiński T. Przedmieścia Torunia i Chełmna / T. Jasiński. – Poznań: Wyd-wo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 1982. – S. 61).

³⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 19, оп. XVI, спр. 233, арк. 12зв., 14зв., 26зв., 43зв.

³⁶ Один віденський сажень (*klafter*) містив 1,8966 м. Один квадратний сажень = 3,597 м². 1600 сажнів становили один морг, або 5755 м².

³⁷ ЦДІАУЛ. – Ф. 19, оп. XVI, спр. 233, арк. 43–43зв. На одному з полів він вирощував овес для прогодування коней.

³⁸ Там само. – Арк. 12зв., 43зв.

Чудо на іконі. Домінантний релігійний світогляд, що безумовно панував у житті о. Петра Горбачевського, найпереконливіше передає опис чуда на іконі Св. Архангела Михаїла, з якого починає свою оповідь літописець. Автор не пам'ятає точно дату, коли це сталося. Відомо, що парохом церкви тоді був його батько о. Павло Горбачевський. Чудо відбулося в будинку міщанина («славетного») Василя Комаринського, в якого заплакав образ Св. Архангела Михаїла. Галичанина з таким прізвищем не знаходимо в метричних записах церкви Св. Миколая у 1761–1788 рр., ні в списках її парафіян, ні в земельних реєстрах Йосифінської метрики 1787–1788 рр. Отже, це сталося давніше, орієнтовно між 1722–1754 р., *terminus ante quem* вступу на парохування о. Павла Горбачевського *terminus post quem* висвячення його сина Петра на сотрудника, оскільки він взяв на огляд ікони священика церкви Богоявлення у Залукві, а не свого сина-сотрудника.

Літописець детально описав обставини чуда сльозоточення ікони Св. Михаїла. Невідомий на ім'я покойовий галицького старости, проживаючи в будинку Василя Комаринського, у п'яному угарі випадково вистрелив в ікону. Сльози на ній виступили впродовж двох п'ятниць, під час Великого посту. Першого разу — в день пострілу, а вдруге — коли на образ прийшов подивитися слуга галицького римо-католицького пробоща Франциска Розвадовського. З його приходом сльози почали падати великі, «як горох». Парох о. Павло Горбачевський, якого викликали до ікони очевидці, прийшов з іншим священиком. Вони підставили покривець («аер»), «жеби слези на аерь сходили»³⁹. Невдовзі ікона потрапила до церкви Св. Миколая, де її поставили на престол.

Втретє чудо сталося 1772 р., коли парохом вже близько десяти років був автор літопису. Читаючи акафіст до Ісуса Христа, о. Петро відслонив образ і зауважив, що «с праваго ока показалися кроплѣ водністѣи». За тиждень інші очевидці побачили ще шість сльозинок, що виступили з того ж правого ока. Тільки за два місяці сльози на образі присохли. У той час ікону обстежувала комісія з двох священиків, яку направив до церкви галицький офіціал о. Іван П'ясецький. Ще раз ікона сльозоточила за десять років, 1782 р., коли о. Петро також читав акафіст до Ісуса Христа. Очевидці, а ними цього разу виявилися місцеві братчики, побачили дев'ять великих крапель, що впали «на Евангелии в рукахъ держасщаго Спасителя».

³⁹ Див. опублікований текст літопису.

Майже в той самий час подібне чудо на іконі сталося на львівській передміській парафії церкви Богоявлення. 1761 р. в будинку, розташованому неподалік церкви, заплакала ікона Богородиці Діви, що засвідчили численні свідки, зокрема студенти і священники⁴⁰. Невдовзі сталося чудесне оздоровлення Антонія Вальчинського, що звернувся до ікони Богородиці по допомогу⁴¹. Але дальшої чудотворної дії богородичної ікони джерела більше не фіксували. Що й не дивно, бо на Замойському синоді 1720 р. в Унійній церкві було встановлено для «уникнення фальшивих чуд та ілюзій вірних [...], щоб надалі жодних нових чуд не допускати, тільки якщо єпископ їх перевірить та випробує»⁴².

У другій половині XVII ст. богородичне чудо сталося недалеко Галича в сусідньому Бурштині, коли Мати Божа з'явилася монахові Йоїлі Терхевичу. Відомий православний проповідник Йоанникій Галатовський занотував цей випадок у своєму творі «*Небо Новое*» (1665)⁴³. Протягом наступних десятиліть XVII—XVIII ст. чудотворними визнавалися саме богородичні ікони: Тербовлянська (1674 р. перенесена до Львова), Верхратська (Крехівська), Гошівська, Христинопольська, Підгорецька, Мукачівська, Ярославська та деякі інші⁴⁴. Цікаво, що майже тоді ж, з 1750 р.,

⁴⁰ Детальніше див.: Лазорак Б. Про «посполиту» школу Львівського Богоявленського братства (1546—1795 рр.) та чудо на іконі Пресвятої Богородиці 1761 р. / Б. Лазорак // Історія релігій в Україні: науковий щорічник. — Львів : Логос, 2014. — Кн. 1. — С. 185—188.

⁴¹ НМЛ. — Ркл-1145, арк. 13в. Богдан Лазорак хибно бачить в Антонії Вальчинському священика та людину, котра нібито провадила ревізію (Лазорак Б. Назв. праця. — С. 186).

⁴² Synodus Provincialis Ruthenorum habita in Civitate Zamosciae anno MDCCXX / ed. Leo Metropolitanus totius Russiae. — Romae : typis Sacre Congregationis de Propagande Fide, 1724. — P. 122.

⁴³ Див.: Яковенко Н. У пошуках Нового неба: Життя і тексти Йоаникія Галатовського / Н. Яковенко. — К. : Лаурис ; Критика, 2017. — С. 429. Автор подає за Галатовським великий перелік святих місць на українських землях та інших країнах, як католицьких, так і православних, пов'язаних з чудами Богородиці (Там само. — С. 413—439).

⁴⁴ Див.: Лужницький Г. Словник чудотворних богородичних ікон України / Г. Лужницький // Науковий збірник на честь блаженнішого патріярха Йосифа Сліпого (= Interpido pastori. — Т. 62). — Рим, 1984. — С. 153—188; Вояковський Н. Шляхами наших прочан: Проповіді про чудотворні ікони Божої Матері / Н. Вояковський. — Львів : Місіонер, 1998. — 198 с.

розпочався опис чуд, здійснених при іконі «Воплочення» Богородиці в сусідньому з Галичем Жидачеві⁴⁵. У цей перелік не потрапило жодної ікони Св. Миколая чи Св. Архангела Михаїла. Брак чудес біля ікони також не допоміг поширитися культу галицької ікони при храмі Св. Миколая. І про неї у XIX ст. в історичних джерелах не згадується нічого.

Національна проблематика. Відомий український історик Ярослав Дашкевич писав про хибність підходу багатьох істориків домодерного періоду, які в пошуках національної ідентичності «вимагали» декларації, відкриті маніфестації та подібні документи, що неспростовно доводили б її наявність. На його думку, національна ідентичність у домодерну епоху багато в чому має прихований характер, що проявляється в кризових моментах, наприклад, під час Хмельниччини, зберігаючи дисперсний, а не елітарний характер⁴⁶.

Про власну руську ідентичність автор Галицького літопису прямо ніде не пише. Тільки в одному місці пробивається згадка про руські свята і пости, які хотіла скасувати австрійська влада 1773 р. Втім свою культурну, релігійну та національну окремішність о. Петро Горбачевський виявляє підсвідомо через протиставлення іншим націям, котрі він чітко атрибутує і відокремлює від своєї.

Дуже сильні елементи протистояння прориваються на сторінках літопису при взаєминах з поляками. Описуючи чуда на іконі Св. Архангела Михаїла, автор зауважив, що образ хотіли забрати до себе оо. францисканці, але господар будинку Василь Комаринський таємно вночі відніс її до церкви Св. Миколая. На перший погляд може здатися, що тут проявляються звичні для ранньомодерних часів міжрелігійні чи міжконфесійні тертя. Проте це в німецьких землях часів Мартіна Лютера і пізніше німці-католики боролися з німцями-протестантами, і відбувалося це в межах однієї нації. У Галицькій землі колишнього воєводства Руського другої половини XVIII ст. католиком був переважно поляк, а уніатом — русин-українець. Свята також ділилися на «руські та польські». Отець Горбачевський приховано радіє, коли пише, що цісар заборонив «польські

⁴⁵ Петрушевич А. Сводная Галицко-русская летопись. — Т. 2. — С. 205.

⁴⁶ Див.: Дашкевич Я. Дослідження націоналізму. Вступні нотатки. (1995) / Я. Дашкевич // Дашкевич Я. ...Учи неложними устами сказати правду»: історична есеїстка / Я. Дашкевич. — К.: Темпора, 2011. — С. 748—749.

свята», тоді як «руські свята» унійним єпископам вдалося в австрійській владі відстояти. Хоч насправді і русини-українці, і поляки потрапили в однакові умови під час проведення багатоаспектної та глибоко продуманої у Відні секуляризаційної реформи, скерованої на інтеграцію новоприєданого краю до Австрійської імперії.

Перший поділ Речі Посполитої пройшов майже непоміченим. Літописець тільки занотував відхід московських і прихід австрійських військ. Очевидно, падіння польської влади у свідомості галичан зафіксувалося раніше. Разом з приїздом цісаря до Галича 1773 р. однією з перших новин австрійського періоду літописець занотує скасування тоді ж єзуїтських монастирів у Станиславові й інших містах. Як національну маніфестацію сприйняв о. Петро утвердження 1779 р. «руською капітулою» трьох адміністраторів Львівської унійної єпархії⁴⁷. Хоч капітула почала діяти ще 1771 р., проте через активний спротив римокатолицького духовництва Папа Римський не затверджував навіть після наполегливих прохань львівського єпископа Льва Шептицького⁴⁸. Тільки після утворення Львівської унійної митрополії на початку ХІХ ст. Святіший Престол затвердив цю важливу організаційну структуру греко-католицької церкви.

1780 р. в місті Могильові (тепер — у Білорусі) зустрілися російська цариця та австрійський цісар. До Галича ця інформація дійшла в перекрученому вигляді, що там: «Цесар й Москал, и Прус Полсков подѣлилися маіа». Коли 1794 р. полки російського воєначальника Олександра Суворова придушили повстання Тадеуша Костюшка, місцевий літописець холодно записав: «Москалѣ велику Полщу завоевали и Варшаву на себе одобрали»⁴⁹.

Галицький літописець близько бачив росіян у рідному місті, що кілька років від 1768 р. тут стаціонаували: «...в кажъдой хатѣ по десять стоіяло в

⁴⁷ Його далекий родич парох Успенської церкви у Львові о. Іван Горбачевський був активним учасником цього процесу і став суддею (*iudex surrogatus*), прокуратором та синдиком капітули (Андрохович А. Назв. праця. — С. 59).

⁴⁸ Скочилас І. Назв. праця. — С. 649.

⁴⁹ Як тут не пригадати крилатий вислів прихильників українсько-польського порозуміння: «Немає вільної Польщі без вільної України» (див.: Чушак Х. Немає вільної Польщі без вільної України: Україна та українці у політичній думці польської опозиції (1976—1989) / Х. Чушак. — Львів: ПАІС, 2011. — 304 с.).

інших й больше». Очевидно, галичани відчували полегшення 1772 р., коли ті покинули місто. Перебування російських частин у Галичі підтверджується на сторінках метричної книги церкви Св. Миколая свідченням про хрещення Марії, дочки Василя та Євдокії з Росії⁵⁰. «Яскравіші» спогади про перебування росіян залишилися у парафіян Богоявленської церкви, яким довелося 1770 р. зупиняти крадіжку церковної огорожі. Посередником виступив православний священик, для якого богоявленські братчики купили дві гуски⁵¹.

Для о. Горбачевського росіяни-москалі виразно інакші, але радше з культурного та соціального, а не з релігійного погляду, адже обряд у православній і унійній церквах був близьким. У літописних записах помітна певна повага до імперської потуги, що здійснює масштабні військові походи, володіє потужним політичним впливом, проявленим насамперед під час поділів Речі Посполитої. Коли 1785 р. австрійська влада закрила Манявський скит, то, на думку о. Петра, монахи виїхали до Росії. Насправді більшість з них поїхали до монастирів православної Буковини та Молдови⁵². У той час галичани ще зберігали віру у «великого православного царя», який може їм допомогти. Літописець зауважив участь російських військ у побитті барських конфедератів 1768 р., однак зовсім оминув події Коліївщини, у придушенні якої також взяли активну участь росіяни.

Попри існування у другій половині XVIII ст. на континенті багатоетнічних імперій: Австрійської, Російської і Турецької, галицький літописець в їхньому складі бачить різні народи, які не розчинилися в титульній нації. Навіть їхні назви переважно не співзвучні з назвою імперії; наприклад, не росіяни — а москалі, не австрійці — а німці і ін. Водночас автор помічає угорців («венгри»⁵³) в Австрійській імперії Габсбургів, які «з Польщі пішли у свою землю».

⁵⁰ ЛННБ. — Ф. 9, спр. 271, арк. 13зв. Хрещення відбулося 18 серпня 1772 р. Хрещеними записано не місцевих мешканців: вахмістра Григорія Прокопівича та Соломію, дочку пана Родкевича.

⁵¹ Капраль М. Назв. праця. — С. lviii, 215 («Daliśmy za pare gensi dla popa moskiewskiego, ze za nami instancję do oficeruw, azeby parkanuw nie rozbiali moskale»).

⁵² Кугутяк М. Скит Манявський: стан і перспективи досліджень / М. Кугутяк // Карпати: людина, етнос, цивілізація. — Івано-Франківськ, 2011. — Вип. 3. — С. 14–15.

⁵³ Вживання книжного «венгри», на відміну від закоріненого в народній пам'яті «мадяри», виявляє книжну начитаність о. Петра Горбачевського, що могла прийти як через навчання в академії чи університеті, так і від самоосвіти.

«Малі» народи, що мешкали в Галичі: караїми, вірмени, а також євреї, зовсім випали з поля зору літописця, будучи близькими сусідами, з якими бачишся і вітаєшся щодня. Що ж вони могли вчинити «історичного»? Які «революції» у них траплялися? Звичність, традиційність сусідського існування, а також конфесійно-релігійна відчуженість «вбивала» в літописця зацікавленість подіями в їхньому середовищі.

Соціально-політичний складник літопису. Поминувши початкову оповідь про чудо на іконі Св. Архангела Михаїла, автор розпочав відлік літопису від Хмельниччини, коли сталася перша велика «революція». Початок народного руху він помилково датував 1641 р., битву під Жовтими Водами — 1644 р. Історична пам'ять літописця сягнула на понад сторіччя від часу написання тексту, хоч і містила, як бачимо, поважні хронологічні помилки. А без глибшої освіти та потрібної лектури провінційному священикові важко було оперувати фактами з історії княжих часів. У подібних випадках інші галицькі літописці-священики або монахи починали свої хроніки від часу заснування обителі або й сучасних їм подій.

«Друга козацька війна» о. Петро Горбачовський датує 1666 р., що можна пояснити приходом козацьких та татарських загонів до Руського воєводства після поразки польських військ під Браїловом. Літописця цікавлять ті події, що мали стосунок до його регіону. Знаходять тут свої згадки взяття Кам'янця-Подільського турками 1672 р, захоплення та знищення Галича 1676 р., татарський похід під Львів 1695 р., його захоплення шведами 1704 р.

З місцевої історії отримуємо унікальну інформацію про те, що жінка кам'янецького каштеляна Катерина Коссаковська («каштелянова») 1767 р. купила посаду галицького старости в Юзефа-Ксаверія Браніцького. Жоден офіційний документ не міститиме такої достовірної та близької до місця події звістки⁵⁴. Ще одна унікальна інформація з військової

⁵⁴ У каталозі урядників Руського воєводства ми дізнаємося тільки про те, що Браніцький 1767 р. відступив староство Юзефові Макарію Потоцькому (Urządnicę województwa ruskiego XIV–XVIII wieku. Spisy / [opr. K. Przyboś]. — Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk ; Łódź : Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1987. — S. 70). З інших джерел довідуємося, що останній доводився небожем Катажини Косаковської.

історії: у травні 1773 р. угорські військові частини, що очевидно квартирували в Галичі або йшли походом через місто, були замінені на «воиско цесарскоіе, то їєст Ніємци».

Неймовірно цікаво описані візити австрійського цісаря Йозефа II до Галича 1773, 1783 і 1786 р., безпосереднім свідком яких був отець Горбачевський. Автор згадав, що австрійський володар відвідав замок, ночував в будівлі римо-католицького пробства, оплатив за перевіз через Дністер тощо. Цінним «зсерєдини» соціуму є свідчення про два поспіль рекрутські набори у цісарське військо 1778–1779 рр. Для галицької спільноти такі події були незвичні, тому заслуговували потрапити в історичні аннали.

Але особливо вибивалися з традиційного світогляду унійного священика секулярні реформи уряду, що скасовував та регламентував релігійні свята і пости або й загалом накладав «контрибуцію на духовієнство». Для духовної особи зовсім диким виглядало розформування Манявської обителі, коли «цесарь законниковъ з Скету вигнал, а всѣ богатства церковні забрав ї манасътирскіи». Отець Петро Горбачевський спочатку написав перед цією фразою ім'я цісаря «Иѡсифъ», але потім вирішив залити чорнилом, щоб слово неможливо було прочитати. Тут виявилася залежність та одночасно боязнь влади, що могла покарати за нелояльність до особи цісаря.

Зміна політичної влади, насамперед у своїй країні, військові події у близькому до літописця регіоні (рух військ, облога фортець, оголошення та завершення воєн) — такий звичний канон політичних подій, що потрапляють в поле зору літописця. В різний спосіб вони вибиваються зі звичної рутини, стають «революціями» (у значенні змінами), новинами для місцевого соціуму.

Оскільки автор, як відомо, був сучасником більшості подій, які занотовував до літопису, все ж інформація до цього джерела потрапляла не завжди через попереднє ознайомлення з газетами, рефлексію на публічне оголошення законів тощо. Це пов'язано зі слабким поширенням грамотності, недостатністю освіти, недовірою загалу до писемного слова і т. п. Дразливі вістки, наприклад про Коліївщину, Уманську різню євреїв, уніатів та католиків могли нехтуватися, звучали як чутки чи як умисне спотворена інформація. Суспільну думку в такий спосіб могли формувати навіть унійні владики, коли галицький літописець зображає їх впливовими політиками, що при австрійському дворі розв'язували питання, на відміну від римо-католицької ієрархії, наприклад, у справі «скасування» руських

і польських свят 1773 р. До чуток відносимо й запис про доконаний поділ Речі Посполитої між Австрією, Росією та Пруссією після переговорів у Могильові-Литовському 1780 р. або втечу скитських монахів до Росії.

Недовіра до закону і влади сприяла поширенню чуток. Австрійська влада тільки-но опанувала новий край, поступово змушуючи виконувати закони, навіть якщо вони виглядали недоречними чи абсурдними. Очевидно, попередній річпосполитський період нехтування законом, відмова від виконання судових ухвал, що призводила до хаосу та анархії, панування сваволі магнатів, відігравав помітну роль наприкінці XVIII ст.

Природні катаклізми. Вони дуже й одномоментно впливали на життя людей, тому регулярно потрапляли на сторінки літописів. Оскільки Галич — місто на берегах Дністра та Лукви, то підняття води в цих річках і повені особливо дошкуляли містянам. Про велику воду вперше о. Горбачевський написав на початку XVIII ст., коли в церкві Св. Миколая, що стояла за кількасот метрів від русла Дністра, вона сягала колін. Місто ж заливала дуже часто в 1760, 1773, 1780, 1783 та 1785 рр. Вода нерідко заходила під храм або й підтоплювала його, як, наприклад, 1783 р. Ситуація з повенями в Галичі змінилася на краще тільки у другій половині XIX ст., коли при будівництві мостів почали укріплювати береги Дністра і частково виправляти його русло. А до того часу повинь періодично забирала в людей їхні ґрунти, що змивалися водою і втрачали своє сільськогосподарське призначення⁵⁵.

Повеням передували великі сніги. Так, 1786 р. він «запавъ, же трудно перейти с хати до хати, по вѣкна засипавъ». Виливалася вода при довгому льодоході на річках, коли лід не хотів сходити до середини весни. До того ж 1786 р. ціле літо виявилось дощовим. Не дивно, що виявився «рѣкъ барзо тяжки, голодні». Літописець навів приклади дорожнечі, насамперед на збіжжя (жито, пшениця, ячмінь). На щастя, про голод та його жертви літописець не пише нічого.

Людські жертви були неминучі під час епідемій, про які о. Петро Горбачевський згадував двічі: 1710—1711 і 1772 рр., але не щодо Галича, а сусідніх міст Станиславова, Снятина та навколишніх сіл. На щастя, у XVIII ст. облоги й активні військові дії Галич оминули. Бо найчастіше після них приходила дорожнеча продуктів харчування, розпочиналися епідемії

⁵⁵ ЦДІАУЛ. — Ф. 19, оп. XVI, спр. 233, арк. 110.

заразних хвороб, що врешті закінчувалося голодом та масовими випадками загибелі людей⁵⁶.

У домодерну епоху люди звертали особливу увагу на «знаки неба». У Галицькому літописі згадуються комети 1742, 1769 рр., затемнення сонця 1619 («зміна сонця»⁵⁷), 1748 рр., затемнення місяця 1786 р. Їх переважно трактували з острахом, вважали несприятливими, такими, що приносили страждання людям. 1769 р. на свято Успіння Пресвятої Богородиці автор літопису занотував появу комети, котра трималася на небі «през недель двѣх, на третои зникнула». Коли за три роки — 1772-го у Станиславові та околицях спалахнула епідемія, автор повернувся до попереднього запису і додав: «Потомъ знаку повѣтра в Станѣславѣ й в й[н]ѣихъ мѣстах». Всі ці природні виклики залишали серйозний відбиток на житті впорядкованого за циклічним сільськогосподарським календарем консервативного суспільства, підвладного виявам непередбачуваної Божої волі.

Дух модерності вже присутній на сторінках Галицького літопису, принаймні у вживаній термінології, яка привносилася через польське посередництво із Заходу. Нові ідеї просвітницького характеру не могли тут не циркулювати й поширюватися. Але вони лягали на переважно несприятливий ґрунт консервативного середовища, їхнє засвоєння відбувалося у пасивній латентній формі.

Галицький літопис авторства о. Петра Горбачевського показує, як обмежено освічений прошарок руського (українського) населення, яким на той час було унійне духовництво, сприймав ці ідеї в давній княжій столиці. Основна маса населення селянство і частково міщанство перебували в напівзакріпаченому законсервованому стані, а еліта ще не мала потрібної освіти і не могла кардинально впливати на загальне для того, щоб гідно відповідати на інтелектуальні виклики свого часу. Втім служіння унійних священиків як такої еліти і загалом інституції греко-католицької церкви далі закрили український національний організм від асиміляційних потуг як поляків-римо-католиків, так і православних росіян.

⁵⁶ Про ситуацію з природними катаклізмами в Галичині вже в австрійський час дещо детальніше див.: Szewszuk J. Kronika klęsk elementarnych w Galicji (1772–1848) / J. Szewszuk. — Lwów : Kasa im. J. Mianowskiego ; Instytut Popierania Polskiej Twórczości Naukowej, 1939 (= Badania z Dziejów Społecznych i Gospodarczych, nr 35).

⁵⁷ Львівський літописець за цей же рік пише про великий землетрус, що шибки випадали з вікон і великий страх напав на людей (Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець / О. Бевзо. — К. : Наук. думка, 1971. — С. 104).

ТЕКСТ⁵⁸

[// 56] Року аψ [17...] ⁵⁹ і [10 дня] мѣсаца марта.

При свасщеномъ йереї Павлѣ Гарбаческимъ⁶⁰, паростѣ святониколискомъ Галицкомъ, в дому славетнаго Василя Комари[н]скаго образ сватаго Михаїла плакал в великій пост во два пятки. Котори образ стоіал над лужкомъ покоеваго старости Галицкого⁶¹, котори не повстягливе й роспусне сипяючи. Нарештѣ пняи с пѣстолѣти стрѣлил в дверѣ, куля щтбившися от дверей, попри ухо его в образ сватаго Михаїла вдарила. Где й днес образ прострѣлени под поіасомъ. Приішољ в ден пяткови слуга х. канонѣка, а пробосща Галицко[го] Розвадовскаго⁶², ѡкрста по їнтерестѣ довиш [sic], рече и на Комари[н]скаго дому взяљ роззирати по образах, мовить: сщо значить, где ѡбраз плаче. Отповѣдає господарѣ того дому, мовит: великая ласка Божая в таком образѣ побачат на образ С[вятаго] Михаїла слези, якъ горох з очі сватаго тиснутися взяли аж на лужко падали. Дали знати до пароха. Парох, взявши з собою другаго свасщеника Богоявл[ен]скаго⁶³ подстелили аерѣ⁶⁴ под образ, а жеби слези на аерѣ сходили, на которі чудѣ люде с цѣлаго града дивилися й сами слезами заливалися. Которіи образ хтѣли до фари взяти

⁵⁸ Текст передано якнайближче до оригіналу з урахуванням археографічної практики аналогічних видань в українській історіографії. Уніфіковані велика та мала літери, проставлено пунктуаційні знаки. На помилки й описки звернено увагу через [sic]. У квадратних дужках розкрито скорочення або втрачені в оригіналі фрагменти. Букви на позначення цифр та датування подано курсивом і розкрито у квадратних дужках сучасними арабськими цифрами.

⁵⁹ Дату точно не проставлено.

⁶⁰ Отець Павло Горбачевський був парохом церкви Св. Миколая у Галичі від часу висвячення 1722 р. (ЛНМ. — Ркл-16, арк. 3—3зв.) до смерті 7 лютого 1761 рр. (ЛННБ. — Ф. 9 (Колекція рукописів різного походження), спр. 271, арк. 48).

⁶¹ Найімовірніше ця подія сталася за урядування галицького старости Станіслава Потоцького, що обіймав цю посаду від 1717-го до 1753 р. (Urządniccy województwa ruskiego. — S. 70).

⁶² Йдеться про о. Францішка Розвадовського, сина галицького стольника Флоріана (1669—1734), див. генеалогічне дерево Розвадовських: Електронний ресурс : [Режим доступу]. — <http://rozwadowski.org/v2.0.1.2/index.php/4-2/> (доступ 21.08.2018).

⁶³ Церква Богоявлення стояла у Залукві.

⁶⁴ Аер — хустка, якою після проскомидії, а також після великого входу накривають разом потир і дискос; покрив; воздух; великий покрівець.

францѣшканіє⁶⁵ собѣ, господарь zobачиль, же ся лагодят взяти, господарь в ночи сам образ [/ / 56зв.] взял й принесль во храм сватаго Николая, которій й днес в томъ храмѣ зостаєт на жертovníку.

Року аѡов [1772] мѣсаца їоунїя дня зї [17].

А за иере? Пет[р]ѣ Га[р]баче[в]ск?⁶⁶ [sic] парохъ церкви С[вятаго] Николая на предградию Галицком в ден недели по литургии читающи акафи[с]т пред Ісусомъ Сладким⁶⁷, ѡтслон[и]вши образ, видѣлемъ, же с праваго ока показалися кроплѣ воднїстѣи, три з самой зернїци, една нише другой. Стоїали в тои ден, отїхалемъ в дорогу, повернулемъ з дороги в патокъ в ден кз [23] тогожъ мѣсяца в субботу. По литургии отслонїлем образ, зачалемъ акафист читати, взираючи на образ, шѣст кроплей їнѣших, опроч тих трохъ, з того жъ ока коло носа кроплѣ стоїали. Единї якъ сѣмненнї зерна, а другїї як просянї зеръна. На которїї знаки зеслал їегомос х. офїсиал⁶⁸ зъревѣдовати х. Козолковскаго⁶⁹ й х. Лукашевѣча,

⁶⁵ Йдеться про костел оо. францисканців Св. Хреста у Галичі, закритий 1783 р., пізніше в ХІХ ст. перебудований на будинок маїстрату.

⁶⁶ Про велику родину Горбачевських див. детальніше: Андрохівич А. Назв. праця. — С. 96—97. Автор хибно вважав Петра рідним братом о. Івана Горбачевського, відомого пароха Успенської церкви у Львові. Очевидно, через те, що жили свояки Горбачевські майже одночасно.

⁶⁷ Акафіст перед Ісусом Сладким — молитовно-хвалебні пісні на честь Ісуса Христа. Отець Петро Горбачевський міг користуватися недавнім львівським виданням: Полуустав си есть молитвослов, в нем же чин часов церковных, акафісты, правила, каноны святым, прочія спасительныя мольбы. — Львів, друкарня братства, 1759 (Запаско Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародрукованих книг, виданих на Україні / Я. Запаско, Я. Ісаєвич. — Львів: вид-во при Львів. ун-ті «Вища школа», 1984. — Кн. 2. — Ч. 1 (1701—1764). — № 2087) або київським виданням з попереднього сторіччя: Акафісти Пречистїй Богородици й Ісусу сладкому. — Київ, 1625 (Запаско Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародрукованих книг, виданих на Україні / Я. Запаско, Я. Ісаєвич. — Львів: вид-во при Львів. ун-ті «Вища школа», 1981. — Кн. 1 (1574—1700). — № 142).

⁶⁸ Галицьким офіціалом 1772 р. був о. Іван П'ясецький, парох Успенської церкви у Крилосі (Скочилис І. Назв. праця. — С. 647 (1771 р.); ЛННБ. — Ф. 9, спр. 271, 34зв. (1776 р.)).

⁶⁹ Йдеться про священника міської церкви Галича Різдва Богородиці о. Пантелеймона Козелківського (ЛННБ. — Відділ рукописів. — Ф. 9, спр. 271, арк. 11). Висвячений у віці 46-ти років 16 травня 1761 р. (НМЛ. — Ркл-80, с. 149зв.). У 1787—1788 р. він згадується у Йосифінській метриці як власник нерухомих маєтків (ЦДІАУЛ. — Ф. 19, оп. ХVІ, спр. 233, арк. 13зв., 23зв.).

пароха Михаїловскаго⁷⁰. Которий кроплѣ на образѣ тръвали, азъ до октовнія [sic] октоврия пришли.

Рок *аѡпѡ* [1782] мѣсаца юня, дня *ѡ* [2] в четвертокъ {пред Состраданіем⁷¹} читалемъ акафистъ, азъ іереі Петр парох Гарбачевскій предъ Спасителемъ, ѡтклонівши ѡбразъ, зобачилемъ кропель великихъ *ѡ* [9] водністихъ на Евангелиі в рукахъ держасщаго Спасителя. На котори взирали люд[и] пан Русовецки й пан Лукашевич й пан Собольтѣвскій⁷², субд[е]легати и цѣлоіе брацтво⁷³.

[// 57] Революції рожні описанно.

Война першая Хмелніцькаго року *ахма* [1641]⁷⁴.

Война на Жовтих водах *ахмѡ* [1644].

По Хмелніцком другая война коз[ац]каіа *ахѣс* [1666].

Каміенець Турки взяли *ахо* [1670]⁷⁵.

Турки й Татарі *Лвова* добували року *ахов* [1672] октоврия *а* [1].

Журавенска, тогда Галич Турки взяли *ахос* [1676] септєврия дня *ѡі* [15]⁷⁶.

Вѣденска, в той час Поляки Турков побили *ахлѡ* [1683] под Вѣдніем, и цесара от Турков оборонили.

⁷⁰ Священик церкви Св. Михаїла в Залукві о. Теодор Лукашевич (ЛННБ. — Відділ рукописів. — Ф. 9, спр. 271, арк. 14). Церква тепер не існує, розібрана 1799 р. (Федунків З. Галицький релігійний центр: проблеми і факти / З. Федунків. — Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2001. — С. 183—184).

⁷¹ Йдеться про рухоме свято Співстраждання Пресвятої Богородиці, запроваджене в унійній церкві на Замойському синоді 1720 р., див: Synodus Provincialis Ruthenorum... — Р. 121 (*лат.* festum Dolorosae Beatissimae Mariae Virignis; *пол.* święto Matki Boskiej Bolesnej). Свято відзначалося у п'ятницю десятого тижня після Воскресіння.

⁷² Всі згадані три особи були парафіянами храму Св. Миколая у Галичі (ЛННБ. — Відділ рукописів. — Ф. 9, спр. 271, арк. 3).

⁷³ За свідченням візитатора 1753 р., братство при церкві Св. Миколая вело свій початок від часу львівського єпископа Гедеона Балабана, востаннє отримало привілей від єпископа Льва Шептицького 1 квітня 1751 р. (НМЛ. — Ркп-18, с. 7).

⁷⁴ Тут і далі хибні дати про початок та хід Хмельниччини.

⁷⁵ Насправді це сталося у серпні 1672 р.

⁷⁶ Битва між польськими і турецькими військами під Журавном тривала від 25 вересня до 14 жовтня 1676 р., закінчившись підписанням договору між обома сторонами.

Великое измѣненіе слонца, же в полудне звѣзди видати було *axiθ*? [1619] септеврия *gʹ* [13]⁷⁷.

Татаре були поде Лвовомъ *axч* [1690]⁷⁸.

Революция за короля Аоу[гу]ста *ax* [1700], в то[и] час Ау[гу]ст Сась короновани перъши.

Поляки от Шъведа оутѣкали *axd* [1704], в той час Лвов зрабовані. От сего часу в Полсци покои азъ до року *axžg* [1763].

Саранча першая и виплодилася в Полсци *axθ*-го [sic] [1709]⁷⁹.

Вода великая в церквѣ С[вятого] Николая в колѣно була *axл* [...] ⁸⁰ [171...].

Першое повѣтре в Станиславѣ *axл* [...] ⁸¹ [171...].

Комета на небѣ видѣнна через зиму, як мѣтла *axмв* [1742]. По той кометѣ бидло почало здихати й до тихъ час здихаіе.

axми [1748] саранча внішла ау[гу]ста *a* [1]⁸².

Слонца змѣнене *axми* [1748].

На Пантелѣмона⁸³ вода вѣлика аж подъ церков досягала *axž* [1760]⁸⁴.

⁷⁷ Очевидно, що рік проставлено неточно. У джерелах про затемнення сонця 13 вересня пишуть у 1699 та 1700 рр., див.: Крип'якевич І. Астрономічні явища в українських літописах XI–XVIII в. (Матеріали і доповнення) / І. Крип'якевич // Українське небо 2. Студії над астрономією в Україні. Зб. наук. пр. / [під ред. О. Петрука]. — Львів : Інститут прикладних проблем механіки і математики ім. Я. С. Підстригача НАН України, 2016. — С. 319.

⁷⁸ Татарські війська підійшли під Львів у 1695 р., де зустріли військовий опір (Finkel L. Najazd tatarów na Lwów r. 1695 / L. Finkel // Kwartalnik Historyczny. — Lwów, 1890. — R. 3. — S. 458–493).

⁷⁹ Про сарану на українських землях відомо ще з XI ст. Докладніші вістки дослідники мають з XVII–XVIII ст. Відомо про пошесті сарани в 1706, 1708, 1710, 1711, 1712, 1713 рр. (Крип'якевич І. П. Саранча на Україні в XI–XVIII ст. / І. П. Крип'якевич // Вісник природознавства. — Харків, 1928. — № 3–4. — С. 183–192).

⁸⁰ Остання четверта буква на позначення цифри замазана.

⁸¹ Остання четверта буква на позначення цифри замазана. Очевидно, це сталося впродовж 1709–1711 р., коли тривала епідемія на українських і польських землях, що дуже позначилася на демографії Львова, див.: Charewiczowa L. Kłęski zaraz w dawnym Lwowie / L. Charewiczowa. — Lwów : nakł. Towarzystwa miłośników przeszłości Lwowa, 1930. — S. 68, 72.

⁸² Запис внесено в рядок пізніше іншим чорнилом.

⁸³ Свято Пантелеймона у XVIII ст. припадало на 9 серпня (20 серпня за юліанським календарем).

⁸⁴ Запис дописано в попередньому рядку.

Коронація короля Понятовського⁸⁵ *аѡѡѡѡ* [1764].

Зима западна [sic] и запори великії з леду й вода велика *аѡѡѡѡ* [1767].

Староство купила каштелянова в Бранѣцкого⁸⁶ *аѡѡѡѡ* [1767].

Вода велика под церков подходила *аѡѡѡѡ* [1767].

Революція {въ} Подгайцах, конфедератов розѣгнано *аѡѡѡѡ* [1768].

В Бару конфедератов збито й в неволю побрано *аѡѡѡѡ* [1768]. В той час два полки Москви йшло под Баръ. На Галичъ в суботу предъ С[вятим] Духомъ⁸⁷, же в кожъдой хатѣ по десять стоїяло в йншихъ й больше, безъ килка недѣл, якъ повернули с под Бару тїї самѣї.

[// 57зв.] Комета показала на сходѣ слонца, тоїєсть звѣзда блѣда лазурового коліору, с которої промени стояли такові, як сама явилася в ден Успения Пресвятой Богородици⁸⁸. Трвала през недѣль двѣ, на третої зникнула *аѡѡѡѡ* [1769]. Потомъ знаку повѣтра в Станѣславѣ й в й[н]ьихъ мѣстах⁸⁹.

Року того місяца септеврия дня *сі* [16], Москва Хотѣн одобрала⁹⁰.

Повѣтре в Станѣславѣ великоїє й по всій Полсци мѣсцями *аѡѡѡѡ* [1770] грасовало.

П[о]вѣторе [sic] повѣтріє в Снятинѣ й в йншихъ мѣстах й в селахъ, от маїа почалося аж до нового року *аѡѡѡѡ* [1772].

Москва з Галяча [sic] виступила октоврия *сі* [16] *аѡѡѡѡ* [1772].

⁸⁵ Коронація короля Речі Посполитої Станіслава Понятовського відбулася 25 листопада 1764 року в церкві Святого Іоанна у Варшаві.

⁸⁶ Під каштеляновою малася на увазі Катерина Коссаковська, кам'янецька каштелянова, що активно займалася політикою у другій половині XVIII ст. (Krakowski B. Kossakowska Katarzyna z Potockich (1722–1803) / B. Krakowski // PSB. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk ; Łódź : Wyd-wo PAN, 1969. – Т. XIV/2. – З. 61. – S. 255–260). В австрійський час тримала у своїх руках Галицьке староство на правах «доживоття». Францішек-Ксаверій Браницький відступив з посади галицького старости 10 січня 1676 р. на користь Юзефа-Макарія Потоцького (Urządnicę województwa ruskiego XIV–XVIII wieku. – S. 70), що був племінником Катажини Косаковської.

⁸⁷ Зішестя Святого Духа 1768 р. припадало на 25 травня.

⁸⁸ Свято Успіння Пресвятої Богородиці у XVIII ст. святкувалося 15 серпня (26 серпня за юліанським календарем).

⁸⁹ Останнє речення внесено пізніше іншим чорнилом.

⁹⁰ Російські війська облягали Хотинську фортецю, що у той час належала Османській Порті, ще з 1769 р. 1778-го твердиню було здобуто спільно з австрійськими підрозділами.

Австрияки до Галича вступили октоврия *иї*[18] *аѡг*[1772].

Цесар Юзефъ, одѣбираючи край, черезъ Галичъ переїздивъ до Станѣслава *аѡг* [1773] иоулия кз [27] годин *вї* [12]. И въ замьку Галичскомъ бувъ.

Езуїтов Станѣслава вигнано⁹¹ й из йншихъ кряшторовъ [sic] *аѡг* [1773] мѣсяца септеврия дня *еї*[15].

Попись цесареви сляхта [sic] й мѣсщене й подданиѣ чинили *аѡг* [1773] мѣсяца ноеврия дня *кв*[22]. Присягали цесареви бѣскупи, панове и мѣсщане и поспѣлства року того мѣсяца декеврия дня *иї*[18].

Присягали цесареви бѣскупи панове й мѣсщане й поспѣлства року того мѣсяца декеврия дня *иї*[18].

Свата полякамъ цесар скасовал й пости⁹² *аѡг* [1773] декеврия дня *иї*[18].

Цесаръ хтѣлъ свата руски й пости скасовати. Бѣскупи Шептици⁹³ обставали при сватахъ й постахъ, на которіі отримали буллу от сватѣйшого з Риму⁹⁴, же свата й пости в своемъ порадыку знайдуются, року того мѣсяца декеврия *ке* [25].

⁹¹ Колегію єзуїтів у Станиславові було засновано 1669 р. як «колонію» Краківської академії. Після заборони діяльності Товариства Ісуса 1773 р. невдовзі в її приміщеннях почала діяти державна школа. З середини ХІХ ст. тут резидували єпископи греко-католицької церкви.

⁹² Секуляризаційні реформи австрійської імператриці Марії-Терезії та її співправителя, а потім наступника на троні з 1780 р. Йосифа ІІ проходили впродовж кількох десятиліть, маючи на меті виховати лояльне до державних інтересів духовництво та монахів різних обрядів (Чорний М. Австрійська секуляризаційна реформа у Львові: міфи і реалії / М. Чорний // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. — Львів, 2012—2013. — Вип. 13—14. — С. 311—333). За цісарським універсалом від 10 листопада 1773 р. число обов'язкових свят зменшувалося до 15-ти, але тих, що залишилися, всі мали безумовно дотримуватися. У всі інші свята та пости, пов'язані з ними, можна було вільно працювати (*Edicta et mandata universalis Regnis Galiciæ et Lodomerie a die 28 mensis Junii anno 1773 et 1774 emanatorum.* — Leopoli: typ. Antonii Piller, 1774. — S. 41—42).

⁹³ Йдеться про двох єпископів: львівського — Льва Шептицького (1748—1779) і перемишльського — Атаназія Шептицького (1762—1779).

⁹⁴ Насправді владики Шептицькі не могли вплинути на хід секулярних реформ австрійського уряду, що провадив політику, незалежну навіть від Папського престолу. Так, буллу папи від 12 лютого 1773 р. «*In Coena Domini*» («У Трпезі Божій») було заборонено оприлюднювати в храмах. Пізніше будь-які папські документи без згоди державної влади публікувати в Австрійській імперії було заборонено.

Року того маіа зі[17], Венгри с Полсци в свою землю пошли, а воиско цесарскоіе, то їест Ніемци, прийшли, року того маіа к[20].

Року того цесар контрибуцію на духовіенство [sic] вложивъ отъ ста золотихъ дванацят золотихъ⁹⁵ й на ремѣснїковъ.

На Сватаго Прокопія⁹⁶ вода велика локтѣм менша, якъ на Пантелѣмона вишъ реченнаг[о] *аψѣа* [1761].

Року *аψод* [1774] Москал с Турком згоду оучин[и]лъ⁹⁷, чилѣ армѣстицѣю [sic].

[// 58] Року *аψои* [1778] априля к[20], а полскаго маіа а[1] бранѣ цесарскаіа до воіска младенцовъ безженнїхъ.

Року *аψоθ* [1779] февруарія ї[10], повторнаіа бран, тужей одъ жен й младенцовъ до войска брано.

Року того мѣсяца маіа дня зі[13], представи[л]ся преосвасщені Леон {Галицкіеи} митрополита й Афанасї епископъ Перемійскїй Шептички.

Року того місяца ї[10] оу[л]иїя дня, капѣтула руска одобрила адѣми[н]ѣстрацію епископіі Львовскої, Галицкої, Камієнецкої канонѣки обраниї за адми[н]ѣстраторовъ епископіі: а) х. Андреї Лѣпніцкїи, {парох Л[ь]во[в]скої катедрї}; в) Петръ Бїеліанскїи, куштош; г) Михаїль Радевѣчъ, кусштосшъ [sic] Камієнецкїи — адми[н]ѣстратори⁹⁸.

Року *аψл* [1780] Цесар й Москал, и Прус Полсков подѣлилися маіа в Могѣлівѣ Лите[в]скомъ⁹⁹.

⁹⁵ Австрійська влада ввела оподаткування духівництва на загальних підставах, чого не було раніше, наприклад, у випадку з римо-католицьким кліром. Греко-католиків натомість і за Речі Посполитої зобов'язували до сплати податків.

⁹⁶ Свято Прокопія у XVIII ст. припадало на 8 липня (19 липня за юліанським календарем).

⁹⁷ Після російсько-турецької війни 1768—1774 рр. був підписаний Кючук-Кайнарджійський мир.

⁹⁸ Після смерті 1779 р. владики Льва Шептицького спочатку недовгий період Львівською єпархією керували три згадані офіціали, але невдовзі один з них, Петро Білянський, отримав номінацію на єпископа, проте його висвячення відбулося тільки 1781 р. (Скочилас І. Назв. праця. — С. 658—659).

⁹⁹ 1780 р. в Могильові російська цариця Катерина II зустрілася з австрійським імператором Йосифом II, але без підписання жодних угод. Їхні домовленості про дальший поділ Речі Посполитої мали усний характер, хоч і поширювалися у формі чуток, як свідчить публіковане джерело.

Року *аџл* [1780] їуліїа *к* [20] на пророка Їлиї¹⁰⁰, вода велика ѡколо церкви С[ватаго] Ніколаіа ѡбходила¹⁰¹, коло подвалин йшла, а на поцку [sic] мало не виливала ѡ цал¹⁰².

Року *аџлг* [1783] їунія *аї* [11] в запусти Петрови¹⁰³, цесарь без Галичъ переїздил в неделю по полудню годин семої до Бурштина, там ночлѣг малъ.

Року того и мѣсяця того дня *кз* [23], на Состраданіє П[речистої] Богородици, єпископ ѣ архимандрита Волоскиї провадили тѣло Сватаго Їѡана Сочавскаго з Жовкви на Волосцину, до Сочави, провадили¹⁰⁴.

Року *аџлг* [1783] януарія *ка* [21], снігъ велики запавъ, же трудно перейти с хати до хати, по вѣкна засипавъ. Року того з снѣгу вода велика ѡ чверть локцѣ [sic] [не] менша, як року п[решлого] була¹⁰⁵.

Рок *аџлє* [1785], ледь сталъ по Богоявленію другиї разъ ѣ стоялъ до Благовѣщенія, беспечне їздили на него, ажъ дня *з* [3] по Благовѣщенію почався псовати.

Року того мѣсяця априля дня *а* [1], {вѣвторокъ в ден великої погоди}, по полудню звѣзда коло мѣсяця свѣтла показаласє ї до заходу з мѣсяцем шла.

Мѣсяця {того} априля {ї} року того дня *д* [4], ледь з Днѣстра пошолъ в пятокъ, и всет тое лѣто дощъ йшолъ.

¹⁰⁰ День Святого Іллі у XVIII ст. за Юліанським календарем припадав на 20 липня (за Григоріанським календарем — 31 липня).

¹⁰¹ Внаслідок цієї повені 1780 р. церкву Свв. Петра і Павла в Залукві розібрали (Петрушевич А. Дополнения к Сводной галицко-русской летописи с 1772 до 1818 год (= Литературный сборник, издаваемый галицко-русской матицею: г. 1897. — Ч. 2) / А. Петрушевич. — Львов : из типографии Ставропигийского института, 1897. — С. 86).

¹⁰² Цаль (cal) — австрійська міра довжини, за сучасною метричною системою дорівнювала 2,63 см.

¹⁰³ Тиждень перед постом, який наставав після дев'ятої неділі, починаючи з Великодня, а закінчувався 12 липня на свято Апостолів Петра і Павла.

¹⁰⁴ Йдеться про мощі святого Іоанна Сучавського, що жив у першій половині XIV ст., прийнявши мученицьку смерть в сучасному Білгороді-Дністровському. Його мощі перебували у Стрию та Жовкві протягом 1685—1783 рр., поки не були вивезені до Сучави за дозволом австрійського імператора Йосифа II.

¹⁰⁵ На полях дописано: мар[та] *кв* [22].

Року *ашне* [1785] ау[гу]ста дня *кс* [26], Іоcифъ¹⁰⁶ цесаръ законніковъ з Скету вигнал, а всѣѣ богацтва церковні забрав ї манасътирскій, а законіки пошли в Росію, на Москву¹⁰⁷.

Року *ашнс* [1786], рѣкъ барзо тяжки, голодні, в маю {мѣсяци} жито куповано по двадцят золотихъ ї по два, пшениця по *кс* [26], пшоно по *м* [40], ячмень по вѣсѣмнатцятъ золотих¹⁰⁸.

Року *ашнс* [1786] мѣсяця їулия *ѳі* [19], цесаръ ночовал {на пробоствѣ} в Галичу {ї суботи на недѣлю}, ї с четвертої години мша для него була ї поїхал в неделю тоєя години. За ночляг [sic] дал червоніх *с* [6], на убогих червоніх *с* [6], на місто *и* [8], которіи на сторожи месчан були червоніх *с* [6], *za msza* [sic] 6, перевѣзникамъ червоніх 6.

Року того мѣсяця щктоврия дня *кс* [26], на Дмитрія С[ватаго], снѣгъ великий запавъ, до пояса сягавъ.

[// 58зв.] Року *ашнс* [1786] мѣсяця декеврия *кз* [23], мѣсяц мѣнілся страшне щд дванацатої годині ажъ до четвертої по полунощи, так ся змѣніл, же досчену затмился, зе знаку не було мѣсяца, вес ся затмилъ¹⁰⁹.

Року *ашнѳ* [1789] марта *кѳ* [24] ходили на ледъ, *ке* [25] на Благовѣщеніє пѣшоль ледъ.

Року *ашч* [1790] мѣсяця февруарія дня *к* [20], Іоcифъ цесаръ пожегн[а]лъ ся з сим свѣтом.

Року того марта *кс* [26] земля трасласіє в ночи ѿ девятой годинѣ.

По Іоcифѣ цесарѣ австриацкомъ Леопольдѣ старшіи брат, на тронъ вступивши, полтора року щасливе царствовавъ, войну съ Турками закончилъ¹¹⁰.

По Леопольдѣ вступилъ на тронъ и почаль царствомъ владѣти синъ его Францѣшокъ вторїи дня *а* [1] м[а]рта *ашчв* [1792] року, которїи з Французами заразъ по смерти ѿца своего зачалъ воину¹¹¹.

¹⁰⁶ Ім'я цісаря густо замазано чорнилом.

¹⁰⁷ Насправді більшість монахів Скиту Манявського переселилися у монастирі Буковини і сусідніх православних країв (див.: Кугутяк М. Назв. праця. — С. 14—15).

¹⁰⁸ Див. середні ціни на збіжжя у ці роки: Szewczuk J. Op. cit. — С. 320.

¹⁰⁹ Про це затемнення місяця на українських землях в цей час у літературі не відомо, див.: Крип'якевич І. Астрономічні явища в українських літописах XI—XVIII в. — С. 316—327.

¹¹⁰ Війна австрійців з турками 1787—1791 рр. закінчилася підписанням 4 серпня 1791 р. Свіштовського мирного договору.

¹¹¹ Війна Австрії з Францією розпочалася 20 квітня 1792 р., але саме Франція оголосила війну Австрії.

Року *дѣдѣ* [1794] Москалѣ велику Полщу завоювали и Варшаву на себе одобрали¹¹².

Ориг.: Львівська наукова національна бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. — Відділ рукописів. — Ф. 9 (Колекція рукописів різного походження), спр. 271, арк. 56—58зв.

Myron Kapral (Lviv, Ukraine)

Halych Chronicle of the late 18th Century

The publication introduces into the scientific circle an unknown monument of the chronicles in the early modern period — the Halych chronicle of the late 18th century. The author of the work was the priest of the church of St. Nicholas on the Halych suburb rev. Petro Horbachevsky (1728—1790). The publication analyzes the circumstances of the creation of the annals, the person of the author, historical records (from Khmelnytsky uprising to 1794), religious phenomena and events, natural disasters, national aspects of the relationship. The Halych chronicle of the late 18th century, written in live Ruthenian (Ukrainian), reflects the national-religious context of the era when priests in Galician lands remained almost the only representatives of the spiritual and intellectual elite of the Ukrainian people.

Keywords: *Halych town, Halych chronicle of the late 18th century, rev. Peter Horbachevsky, St. Nicholas Church in Halych, national relations.*

¹¹² Повстання Тадеуша Костюшка проти Пруссії та Росії 1794 р. закінчилося поразкою. Російські війська захопили Прагу, передмістя Варшави, 4 листопада 1794 р., вчинивши різанину мирних мешканців.

СТАРІ ЗОБРАЖЕННЯ ГАЛИЧА З ФОНДІВ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ У КРАКОВІ*

У статті подано огляд старих зображень Галича — дереворитів, офортів, літографій, акварелей, рисунків, які зберігаються у фондах Національного музею у Кракові. Загальна кількість виявлених зображень становить 18 одиниць. За хронологією ілюстрації датуються періодом від другої половини 1830-х років до 1918 р. В тематичному плані йдеться про зображення загального вигляду міста; руїни Старостинського замку; церкву Святого Миколая; незідентифіковану греко-католицьку церкву; римо-католицькі костели Святого Станіслава і Вознесіння Діви Марії; руйнування Галича внаслідок бойових дій Першої світової війни.

Ключові слова: Галич, дереворит, офорт, літографія, рисунок, акварель.

Галич, незважаючи на його провінційне значення, починаючи з XIX ст., почав привертати увагу численних митців: художників, граверів, фотографів. Унаслідок цього, вже в другій половині XIX — на початку XX сторіч з'явилося чимало рисунків, літографій, дерево- і сталеритів, фотографій і поштівків із зображеннями найцікавіших об'єктів міста й околиць. Більшість з них збереглися до наших днів і залишаються дуже цінним джерелом для вивчення минулого колишньої князівської столиці. Чимало таких зображень зберегіться сьогодні в фондах Національного музею у Кракові (*Muzeum Narodowe w Krakowie*).

* За допомогою в пошукові матеріалів хочу висловити щиру подяку працівникам Національного музею у Кракові: Бернадеті Май (*Bernadeta Maj*), Луцині Ленчнорович (*Lucyna Lencznarowicz*), Катажині Поднесінській (*Katarzyna Podniesińska*), Яніні Вількоч (*Janina Wilkocz*), Агнешці Гурецькій-Матурі (*Agnieszka Górecka-Matura*), Магдалені Чубінській (*Magdalena Czubińska*) і Барбарі Кеніг (*Barbara König*).

Пошуки у фондах вищеназваного музею дозволили виявити загалом 18 зображень Галича. 15 з них зберігаються у самому Національному музеї, а три — в його філії, Музеї Чарторийських (*Muzeum Czartoryskich*). Серед них: три дереворити¹ у формі паперових відбитків (зокрема торцевий дереворит²), два офорти³, шість літографій⁴, чотири виконані олівцем на папері рисунки, три акварелі. В хронологічному плані зображення датовані часом від 1830-х років до 1918-го. Тематично вони репрезентують: загальний вигляд міста з різних боків, зокрема із Замкової гори (6); руїни Старостинського замку (5); церкву Святого Миколая (2); римо-католицький костел Святого Станіслава (2); римо-католицький костел Вознесіння Діви Марії (1); воєнні знищення Галича після Першої світової війни (2).

Найраніші із зображень Галича з фондів Національного музею у Кракові датуються 1830—1840-ми рр. Таких налічуємо п'ять: офорт і чотири літографії.

Першим із перелічених зображень є чорно-білий офорт із загальним виглядом Галича (іл. 1), відтворений на папері завбільшки 5,7 на 9 см⁵.

¹ Дереворит, або ксилографія, — одна з найстаріших графічних технік, яка виникла в Китаї не пізніше VI ст. н. е. Полягала в нанесенні гравюри на дерев'яну дошку, вирізану з м'яких порід дерева впоперек його шарів. Спочатку на неї наносили малюнок, після чого довкола нього вибирали тло, далі частини, які виступають, покривали фарбою і виконували відбиток малюнка на папері. Див.: Словник української мови : в 11 т. — К., 1971. — Т. 2. — С. 246.

² Торцевий дереворит виконували на виготовленій із поперечного зрізу стовбура твердих порід дерева дошці. У 1780-х рр. його винайшов Томас Бьюїк (*Thomas Bewick*, 1753—1828). Див.: Бевик // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. — СПб, 1891. — Т. 3. — С. 255.

³ Офорт — різновид гравюри на металі (міді або цинку), виготовленої за допомогою кислот. Виник у Західній Європі в кінці XV або в XVI ст. Див.: Словник української мови : в 11 т. — К., 1974. — Т. 5. — С. 818.

⁴ Літографія — одна з технік гравюри, яку 1796 р. винайшов Йоганн-Алоїзій Зенефельдер (*Johann Alois Senefelder*, 1771—1834). Полягала в нанесенні малюнка на пласку друкарську форму (камінь або метал) і перенесенні відбитка на папір методом відтискування. Див.: Зенефельдер (Алоїзій Senefelder, 1771—1834) // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. — СПб, 1894. — Т. 12а. — С. 548; Словник української мови : в 11 т. — К., 1973. — Т. 4. — С. 531.

⁵ *Muzeum Narodowe w Krakowie* (далі — MNK). — Dział III. — Poddział: Ryciny. — Zespół: Grafika Dawna polska. — Nr inw. 7273.

Його автором був Каєтан Вавжинець (*Kajetan Warzyniec*), більш відомий під псевдонімом Каєтан-Вінцентій Келісінський (*Kajeten Wincenty Kielisiński*, 1808–1849)⁶. На офорті відсутня дата, однак, беручи до уваги, що автор більшість подорожей по Східній Галичині здійснив між 1834 і 1839 рр.⁷, гравюру можна датувати другою половиною 1830-х рр.

Літографії всі чорно-білі, надруковані у Львові в друкарнях Петра Піллера (*Piotr Piller*, 1801–1874) і Каєтана Яблонського (*Kajetan Jabłoński*, 1815–1896)⁸. Першу з них створено 1846 р. на звичайному папері завбільшки 27,4 на 21,5 см. На ній зображено залишки Старостинського замку з півдня і заходу⁹. Автор рисунка не вказаний, однак, беручи до уваги майже повну його ідентичність з літографією № 28406/58 (різниця між ними тільки в даті — друга літографія видана 1847 р. — та в невеликих розбіжностях у розмірі — друга літографія має розмір 27,5 на 21 см; Іл. 2)¹⁰, можна ствердити, що автором обох зображень був відомий галицький графік, поет і краєзнавець Мацей-Богуш Стенчинський (*Maciej Bogusz Stęczyński*, 1814–1890)¹¹.

Ще дві з відзначених вище чотирьох літографій ідентичні — вони датовані 1847 р., надруковані на звичайному папері завбільшки 27,5 на 21 см і 27,4 на 21,5 см та репрезентують загальний вид міста з північної сторони (Іл. 3)¹². Автором обох зображень також був М. Б. Стенчинський.

Чергова група ілюстрацій постала між 1878–1880 рр. Ними є дві кольорові акварелі на папері (оригінали) завбільшки 22,7 на 28,8 см

⁶ Детальніше про діяльність К. В. Келісінського, див.: Kłodzińska K. Kielisiński Kajetan Wincenty / K. Kłodzińska // *Polski Słownik Biograficzny* (далі — PSB). — Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1966–1967. — Т. 12. — S. 402–403.

⁷ Ibidem. — S. 402.

⁸ Детальніше про цих видавців, див.: Trojanowski A. Pollerowie lwowscy / A. Trojanowski // *Cracovia Leopoldis*. — 2005. — № 3 (43). — S. 8; Lewicki K. Jabłoński Kajetan / M. Lewicki, M. Tyrowicz // PSB. — Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1962–1964. — Т. 10. — S. 258–259.

⁹ MNK. — Dział III. — Poddział: Ryciny. — Zespół: Albumy. — Nr inw. 261/48.

¹⁰ Ibidem. — Nr inw. 28406/47.

¹¹ Детальніше про діяльність М. Б. Стенчинського, див.: Czeppe M. Stęczyński Maciej Bogusz Zygmunt / W. Czeppe, W. Wisniewski // PSB. — Warszawa ; Kraków, 2004–2005. — Т. 43. — S. 508–512.

¹² MNK. — Dział III. — Poddział: Ryciny. — Zespół: Albumy. — Nr inw. 28406/58; Nr inw. 261/60.

кожна¹³. Автором обох був відомий аквареліст, виходець з білоруських земель Наполеон Орда (*Napoleon Orda*, 1807–1883)¹⁴. На першій акварелі зображено римо-католицький костел Вознесіння Діви Марії з руїнами Старостинського замку на задньому плані¹⁵. На другій – римо-католицький костел Святого Станіслава (тепер – церква Святого Пантелеймона в с. Шевченковому Галицького району Івано-Франківської області)¹⁶.

Приблизно тими ж роками датуються два чорно-білі рисунки, які виконав на папері олівцем краківський архітектор Олександр Гебауер (*Aleksandr Gebauer*, 1828–1888). На першому з них завбільшки 33,8 на 21 см – загальний план римо-католицького костелу Святого Станіслава з прорисовкою його окремих архітектурних елементів¹⁷. Другий завбільшки 11 на 10,3 см пропонує загальний вигляд Замкової гори з руїнами Старостинського замку¹⁸.

До другої половини XIX ст., без можливості точнішого датування, належать також два звичайні дереворити, торцевий дереворит і літографія. Всі вони чорно-білі, відбиті на папері. Обидва звичайні дереворити зроблені на основі малюнка художника, професора Краківської академії мистецтв Генриха Грабінського (*Henryk Grabiński*, 1842–1903). Перший із них завбільшки 17,5 на 22 см виконав Єжи Сосінський (*Jerzy Sosiński*). На ньому зображено греко-католицьку церкву Святого Миколая в Галичі (іл. 4)¹⁹. Другий дереворит виконав Теофіл Конашевський (*Teofil Konarzewski*). Його

¹³ Згадані акварелі були вперше опубліковані в 2-му томі збірника наукових праць «Галич», див.: Нагірний В. Галич на акварелях Наполеона Орди / В. Нагірний // Галич. Збірник наукових праць / За ред. М. Волощука. – Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2017. – Т. 2. – С. 207–212.

¹⁴ Детальніше про діяльність Н. Орди, див.: German F. Orda Napoleon / F. German // PSB. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979. – Т. 24. – С. 161–163. Про «українську тематику» в його творчості, див.: Україна в літографіях з акварелей Наполеона Орди. Альбом-каталог / [укладач Л. Гутник, автор вступу Г. Юхимець]. – К., 2011. – С. 3–11.

¹⁵ MNK. – Dział III. – Podział: Rysunki i akwarele. – Nr inw. 4536.

¹⁶ Ibidem. – Nr inw. 4537.

¹⁷ Ibidem. – Nr inw. 880.

¹⁸ Ibidem. – Nr inw. 1906/1.

¹⁹ Ibidem. – Poddział: Ryciny. – Zespół: Widoki. – Nr inw. 134102.

розміри 13,4 на 18,3 см. Дереворит зображує галицьку церкву без подання її назви²⁰. Видається правдоподібним, що на цій літографії також зображено згадану вище церкву Святого Миколая, однак з іншого ракурсу.

На торцевому деревориті завбільшки 16,4 на 23,1 см зображено загальний вигляд руїн Старостинського замку з Дністром на задньому плані. На відміну від інших дереворитів, цю ілюстрацію відтворено на газетному папері (іл. 5)²¹. Його автором був Генрих Грабінський²².

Що ж стосується літографії, то вона відображає загальний вигляд міста з річками Луквою та Дністром на задньому плані. Її розміри 31,3 на 44,6 см. Автор літографії невідомий. Зображення виконано на звичайному папері в літографії Максиміліана Фаянса (*Maksymilian Fajans*, 1825–1890) у Варшаві²³, що допомагає датувати її часом до 1890 р.

Останню групу старих зображень Галича з фондів Національного музею у Кракові становлять два чорно-білі рисунки, які виконав краківський художник Станіслав Яновський (*Stanisław Janowski*, 1866–1942)²⁴ 1918 р. Їхні розміри 20,5 на 18 см. Вони належать до серії «*Воєнні руйнування Малополющі*», відображаючи стан центральної частини Галича після закінчення Першої світової війни²⁵.

Окремо слід відзначити зображення Галича, які зберігаються у фондах філії Національного музею у Кракові — Музеї Чарторийський. До них належать: офорт Каєтана Келісінського (правдоподібно датований другою половиною 1830-х рр.), на якому відтворено руїни Старостинського замку²⁶; літографія із зображенням Ринкової площі з Замковою горою на задньому плані авторства Мацея Стенчинського

²⁰ Ibidem. — Nr inw. 134103.

²¹ Ibidem. — Nr inw. 40413.

²² Детальніше про діяльність Г. Грабінського, див.: Łepkowski E. Grabiński Henryk / E. Łepkowski // PSB. — Wrocław ; Kraków ; Warszawa, 1979. — Т. 8. — S. 466.

²³ MNK. — Dział III. — Poddział: Ryciny. — Zespół: Albumy. — Nr. inw. 1623/6.

²⁴ Детальніше про діяльність С. Яновського, див.: Lepiarczyk J. Janowski Stanisław / J. Lepiarczyk // PSB. — Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1962–1964. — Т. 10. — S. 572–574.

²⁵ MNK. — Dział III. — Poddział: Rysunki i akwarele. — Nr inw. 3711.

²⁶ Muzeum Czartoryskich w Krakowie. — Kabinet Graficzny. — Nr inw. XV—R.12360

(близько 1846–1847 рр.)²⁷; акварель Наполеона Орди, датована 1878–1880 рр., із зображенням загального виду міста²⁸.

Частина окреслених вище старих зображень Галича з фондів Національного музею у Кракові вже відома дослідникам. Інша частина досі залишалася поза увагою науковців. Порівняння вже відомих зображень наддністрянського міста з описаними в цій статті ілюстраціями дозволить детальніше відтворити вигляд Галича і стан збереження його пам'яток у другій половині XIX — на початку XX ст.

Vitalii Nahirnyi (Kraków, Poland)

Old images of Halych from the funds of the National Museum in Kraków

The article gives an overview of the old images of Halych — woodcuts, etchings, lithographs, watercolors, and drawings stored in the funds of the National Museum in Kraków. The total number of images detected is 18 units. Chronologically, the illustrations are dated from the period of the late 1830s to 1918. Thematically, the photos depict the general city view; the ruins of the Starostynskyi castle; St. Nicholas Church; an unidentified Greek Catholic Church; Roman Catholic churches of St. Stanislav and the Ascension of the Virgin Mary; destruction of Halych as a result of the First World War fights.

Key words: *Halych, woodcut, etching, lithograph, drawing, watercolor.*

²⁷ Ibidem. — Nr inw. XV—R.9966.

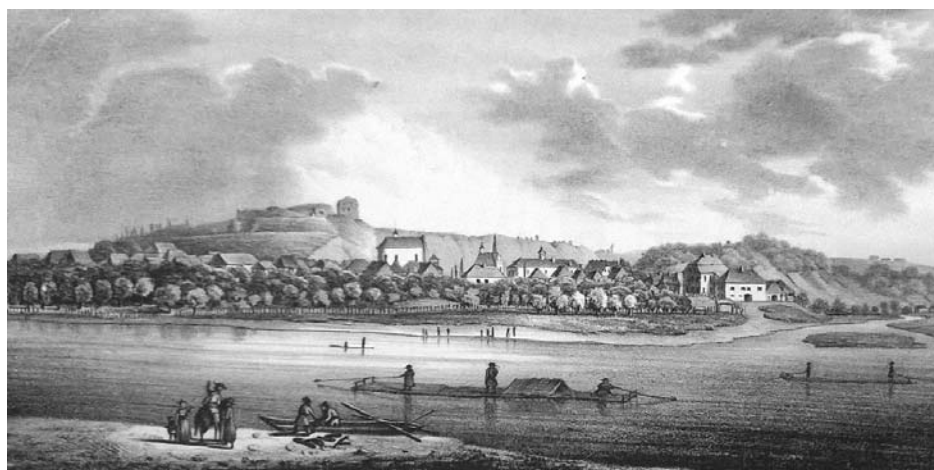
²⁸ Ibidem. — Nr inw. XV—R.19427.

Іл. 1. Загальний вигляд Галича

*Іл. 2. Старостинський замок.
Рисунок з натури М. Б. Стенчинського, 1847 р.*

*Іл. 3. Загальний вид Галича з північної сторони.
М. Б. Стенчинський, 1847 р.*

Іл. 4. Церква Святого Миколая в Галичі. Малюнок Генриха Грабінського

Іл. 5. Руїни замку в Галичі над Дністом. Малюнок Генриха Грабінського

Галич на сторінках
іноземних досліджень.
Передруки

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ОДНІЄЇ З ПАМ'ЯТОК ГАЛИЦЬКОГО ЗОДЧЕСТВА XII СТОРІЧЧЯ

1979 р. Галицький сектор Архітектурно-археологічної експедиції Ленінградського Відділення Інституту археології Академії наук СРСР розкрив рештки білокам'яної будівлі на околицях Галича, які раніше, 1882 р., досліджували Лев Лаврецький та Ізидор Шараневич, і які вони назвали «Полігоном» (іл. 1). Наші розкопки показали, що будівля не була багатокутною, натомість квадрифолієм (іл. 2). Йдеться про споруду культового характеру за типом ротонди, доволі рідкісну для давньоруської архітектури: схожого типу квадрифолій відомий у с. Побережжі біля Галича, який 1959 р. відкрив Михайло Каргер (іл. 8). Упродовж XII—XIII ст., на відміну від руських земель, квадрифолії романської архітектури добре відомі в Угорщині (іл. 9). «Полігон» датовано періодом, що йшов за зведенням Успенського собору, тобто у другій половині XII ст. Доказом цього слугує використання плиток із зображенням грифонів і орлів (іл. 7), добре відомих на пам'ятці в с. Побережжі. Характер і тип забудови галицьких храмів другої половини XII ст. переконує в залученні до неї угорських майстрів.

Ключові слова: Галич, археологія, ротонда, орнамент, церква.

1822 року в околицях Галича, в урочищі *Карнів Гай*, неподалік руїн церкви Спаса Л. Лаврецький розкопав, а потім І. Шараневич та Ю. Захарович вивчили руїни невідомої будівлі, незвичка форма якої викликала дуже суперечливі думки серед учених.

І. Шараневич так і не зумів розв'язати питання щодо функціонального застосування розкопаної будівлі. Він не виключав можливості, що це

¹ Szaraniewicz I. Trzy opisy historyczne staroksiążęcego grodu Halicza w r. 1860, 1880 i 1882 / I. Szaraniewicz. — Lwów, 1883. — S. 75; Ejusdem. O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w r. 1884 i 1885 / I. Szaraniewicz // Przegląd archeologiczny. — Lwów, 1890. — Z. 4. — S. 75.

рештки споруди культового призначення¹, але водночас міркував про те, що розкопані фундаменти становлять основи оборонної башти². Такий же погляд поділяв В. Січинський³.

Ю. Захаревич, котрий проводив виміри розкопаної пам'ятки, не прийняв жодного з цих двох поглядів, залишивши питання про призначення будівлі відкритим. Тоді ж, враховуючи незначну потужність відкритого фундаменту, він висунув припущення, що споруда, яка стояла на ньому, могла бути дерев'яною⁴. Тож при вимірюванні плану (іл. 1), на якому пам'ятка мала форму багатокутника з двома округлими східними кутами, Ю. Захаревич дав будівлі умовну назву «*Полігон*», що міцно закріпилася в науковій літературі.

План, який зняв Ю. Захаревич, був не тільки документом, що показує істинний стан відкритих руїн, а спробою реконструювати незрозумілу споруду і так ще більше заплутував дальших дослідників. На цю обставину звернув увагу Й. Пеленський⁵, який відмовився від будь-яких спроб інтерпретувати пам'ятку. М. М. Воронін також вважав «*Полігон*» будівлею невизначеного призначення⁶.

Я. Пастернак, посилаючись на віднайдення при розкопках «*Полігона*» поливних плиток та людських захоронень, вважав, що це вказує «радіше на каплицю, ніж на оборонну вежу»⁷.

Зі звіту І. Шараневича про його досліди 1880-х рр., опублікованого за вісім років після розкопок у *Карповому Гаю*, відомо, що «*Полігон*» розкривали не повністю, а лише траншеями вздовж стін⁸.

Звичайно, така методика не дозволяла отримати вичерпні свідчення про пам'ятку. Однак з описів розкопок 1881 р. було відомо, що фундамент «*Полігона*» складали «доволі недбало» — з кругляка та уламків білого каміння на вапняковому розчині. Опущений він був на незначну глибину,

² Ejusdem. Trzy opisy historyczne... — S. 76.

³ Січинський В. Конспект історії всесвітнього мистецтва. — Прага, 1928. — С. 187.

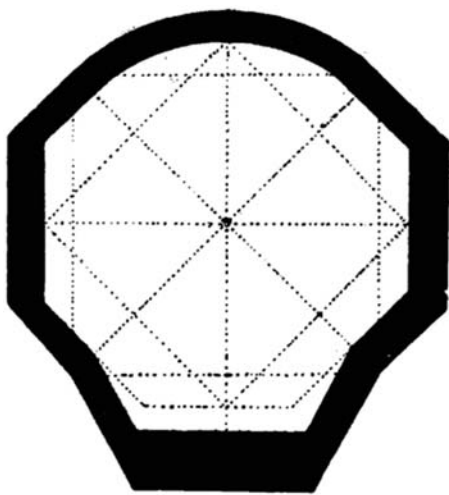
⁴ Zacharjewicz I. Opis architektoniczny fundamentów i wykopisk odkrytych w jesieni, 1882 r. / I. Zacharjewicz // Szaraniewicz I. Trzy opisy historyczne starożytności grodu Halicza w r. 1860, 1880 i 1882. — Lwów, 1883 / I. Szaraniewicz. — S. 164—166.

⁵ Peleński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej. — Kraków, 1914. — S. 83.

⁶ Воронин Н. Н. Искусство западнорусских княжеств / Н. Воронин, В. Лазарев // История русского искусства. — М. : Изд-во АН СССР, 1953. — Т. 1. — С. 309.

⁷ Пастернак Я. Старый Галич / Я. Пастернак. — Краків ; Львів, 1944. — С. 76—77.

⁸ Szaraniewicz I. O rezultatach poszukiwań... — S. 77.

Іл. 1. «Полігон».
План (за Ю. Захаревичем)

ширина його становила всього 1 м. Також при розкопках знайшли декілька профільованих кам'яних архітектурних деталей (за припущенням Я. Пастернака, фрагменти карниза) і невелику кількість керамічних плиток підлоги, покритих зеленою або коричневою поливою⁹.

Знахідка поливних плиток дозволила віднести «Полігон» до домонгольського періоду, однак точніше датування з урахуванням наявних відомостей було неможливе.

Із дев'яти пам'яток, розкопаних у різний час на території Галича і його околицях, до недавнього часу тільки дві (церква Спаса і Успенський собор) відносили до якихось більш-менш визначених дат, інші ж датували широко в межах всього домонгольського періоду, і вони були (а за великим рахунком залишаються й досі) дуже слабо вивчені. Найзагадковішою з усієї цієї серії пам'яток був «Полігон». Деякі дослідники радянського періоду не довіряли обмірному планові Ю. Захаревича. Так, Ю. С. Асеев навіть не вважав за потрібне помістити «Полігон» у загальний огляд пам'яток галицького зодчества в «*Загальній історії архітектури*»¹⁰.

Зі згаданого вже зведеного звіту І. Шараневича відомо, що розкопаний 1882 р. фундамент «Полігона» не засипали, а 1884 р. законсервували: зверху по ньому виклали шар дерну. В такому вигляді його залишили посеред великого, постійно оброблюваного поля¹¹. Звичайно, подібного роду «консервація» не могла сприяти збереженню пам'ятки. Поле, на якому розміщені рештки «Полігона», впродовж 100

⁹ Пастернак Я. Назв. праця — С. 76.

¹⁰ Асеев Ю. С. Архитектура Южной и Западной Руси в XII—XIII вв. / Ю. Асеев // Всеобщая история архитектуры. — Л. ; М. : Изд-во литературы по строительству, 1966. — Т. 3. — С. 593—598.

¹¹ Szaraniewicz I. O rezultatach poszukiwań... — S. 77.

років з часу розкопок І. Шараневича, і далі інтенсивно обробляли. Вже на початку 1950-х рр., коли в Галичі працювала експедиція під керівництвом М. К. Каргера, місце «Полігона» було втрачено.

В ході розвідки, яку ми провели 1978 р., вдалося знову виявити місце зниклої будівлі, і 1979 р. «Полігон» повторно відкрив Галицький загін архітектурно-археологічної експедиції ЛВІА АН СРСР¹². Розкопки 1979 р. дозволили не тільки уточнити план пам'ятки й отримати детальніші дані про її будівельно-технічні особливості, але й відповісти нарешті на питання про функціональне призначення «Полігону», з точністю його датувати та надати пам'ятці і історичному тлові розвитку галицького зодчества відповідне місце.

З'ясувалося, що будівля — це багатокутник-«полігон», а квадрифолій — чотирипелюсткова ротонда (мал. 2). Однак пелюстки не утворювали чітко вираженої симетричної композиції. Ділянки стін, що з'єднували східну апсиду з боковими (північною і південною), в інтер'єрі практично прямолінійні, а по зовнішньому контуру стіни мали легку кривизну.

Іл. 2. Загальний вигляд «Полігона» (розкопки 1979 р.)

¹² Прим. перекладача: Ленінградське відділення інституту археології Академії наук СРСР.

Фундамент західної пелюстки ширший, його ширина не 1 м, як по всьому периметру споруди, а 1,7 м. Це свідчить про те, що вона несла на собі складнішу частину будови, скоріш за все — перспективний портал.

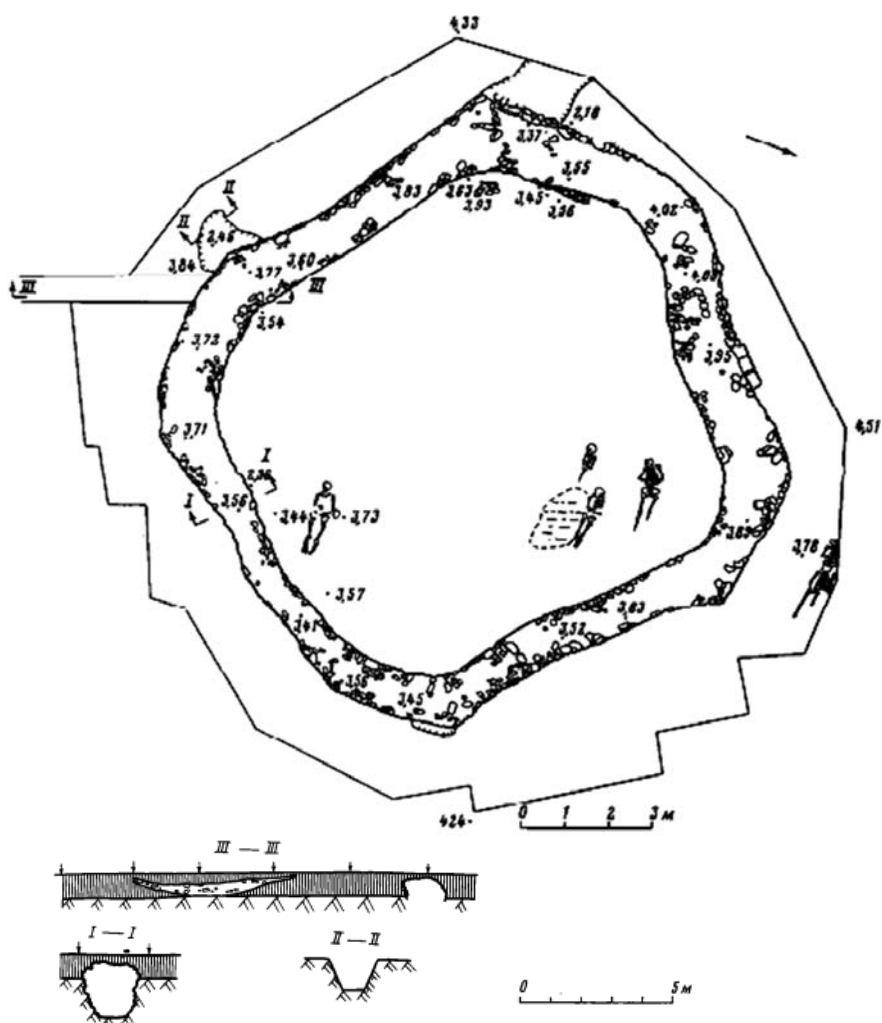
Отже, форма плану «Полігона» наближена до неправильного багатокутника з округлими кутами. Правда, все ж слід враховувати, що споруда збереглася тільки на рівні фундаменту, а на рівні стін її обриси могли бути регулярнішими.

Мурування фундаменту неоднорідне. Головно він викладений із дрібного кругляка на білому вапняковому розчині, однак у деяких місцях в муруванні переважають уламки білого каміння. В таких місцях фундамент складено майже насухо на щільній вапняковій подушці. Це дозволяє говорити про послідовність операцій при його закладанні: розчин радше клали не пошарово, одночасно з засипаним у фундаментний рів забутуванням, а заливали зверху, коли забутування вже було засипано в рів. У тих місцях, де переважають уламки білого каміння внаслідок нещільного прилягання каміння одне до одного, що мало рвану форму, утворилися пустоти, скрізь які вільно проливався розчин, йдучи на дно рову.

Наявність в муруванні фундаменту уламків білого каміння в той же час дозволяє встановити одну цікаву особливість застосованої тут організації будівництва: уламки будівельного каміння могли потрапити в забутування рову, тільки якщо заготівлю квадрів для мурування стін вели одночасно з розбивкою плану і викладанням фундаменту.

Фундамент було опущено в культурний шар, що виник на цьому місці ще до зведення споруди, і на 40—50 см заглиблено в лесовий материк. Верхня частина фундаменту, що лежить в культурному шарі, в середньому має ту саму висоту (іл. 3). Отже, висота збереженого фундаменту сягає 0,9—1 м. Однак, оскільки ми не знаємо, з якого рівня почалося мурування стін, встановити справжню висоту фундаменту неможливо.

Північне мурування західного пелюстка також дуже пошкоджене. Мурування фундаменту в цьому місці потрапило на яму, викопану в материк ще до зведення споруди. Давні будівельники зауважили цю обставину і, враховуючи велике навантаження на західну пелюстку (саме тут розміщувався портал), опустили фундамент на значно більшу глибину. Основа його в цьому місці лежить на глибині 2,33 м від сучасної денної поверхні, тоді як в інших частинах будівлі задня нижня відмітка фундаменту перебуває на глибині 0,85—1 м.

Іл. 3. — «Полігон». План за розкопками 1979 р.; 2 — розрізи

Однак з якихось причин будівельникам не вдалося вибрати яму на всю її глибину і поставити фундамент західного компартменту на тверду материкову основу. Очевидно, саме це й викликало обвалення portalу, що сталося ще за давніх часів. Про це, окрім великої руйнації фундаменту (з боку інтер'єру він відплив в яму), свідчить і споруджена ще в давні часи й прикладена впритул насухо до зруйнованої частини

*Іл. 4. Підпірна стіна
в західній частині «Полігона»*

(із зовнішнього боку) підпірна стіна з обтесаних білокам'яних блоків. Їх було взято, вірогідно, з мурування самої будівлі (на них є сліди розчину) і кругляків із початкового фундаменту (теж зі слідами розчину) (іл. 4). В південній частині зруйнованої ділянки підпірну стіну покладено на початковий фундамент на 0,8–0,9 м.

Характер плану будівлі, наявність в ній portalу, а також характер його обвалення дозволяють повністю відкинути припущення Ю. Захаревича про дерев'яний характер споруди «Полігон».

Слабка потужність фундаменту пояснюється відносно невеликими розмірами будівлі.

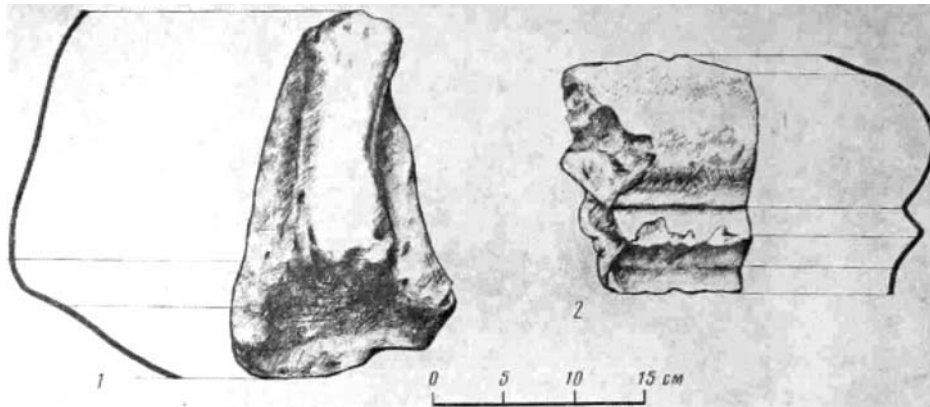
Про те, що «Полігон» був кам'яною будівлею, свідчать знахідки під час розкопок 1882 і 1979 рр. білокам'яних архітектурних деталей. На жаль, про віднайдені при розкопках минулого сторіччя фрагменти важко скласти будь-яке припущення. І. Шараневич взагалі не згадував будь-яких кам'яних деталей, І. Пеленський повідомляв про поодинокі знахідки сегментного обробленого каміння¹³, а Я. Пастернак пише про «декілька кам'яних архітектурних фрагментів (карнизи і т. д.)»¹⁴. Де зберігаються знайдені 1882 р. деталі, на цей час невідомо.

Вірогідно, і І. Пеленський, і Я. Пастернак мали на увазі фрагменти декількох каменів (а не карнизів, як вважав Я. Пастернак). Під час розкопок 1979 р. також знайшли фрагмент білокам'яного цоколя (іл. 5, 1). Профіль валу сегментний, висота сегмента — 7,5 см. Найбільший виступ від площини фасаду — 4,0 см. Плінт цоколя обламаний, однак повний збіг профілю сегмента з профілями цокольних каменів галицької церкви Пантелеймона дозволяє припустити, що плінт мав таку ж просту прямокутну форму.

¹³ Peleński J. Op. cit. — S. 83.

¹⁴ Пастернак Я. Назв. праця. — С. 76.

Друга деталь, знайдена 1979 р., становить невеликий фрагмент білокам'яного блока з валиком, що йде по лицевій поверхні (іл. 5,2). Невеликі розміри фрагмента не дають можливості визначити його інакше.

Іл 5. Білокам'яні деталі, знайдені при розкопках 1979 р.

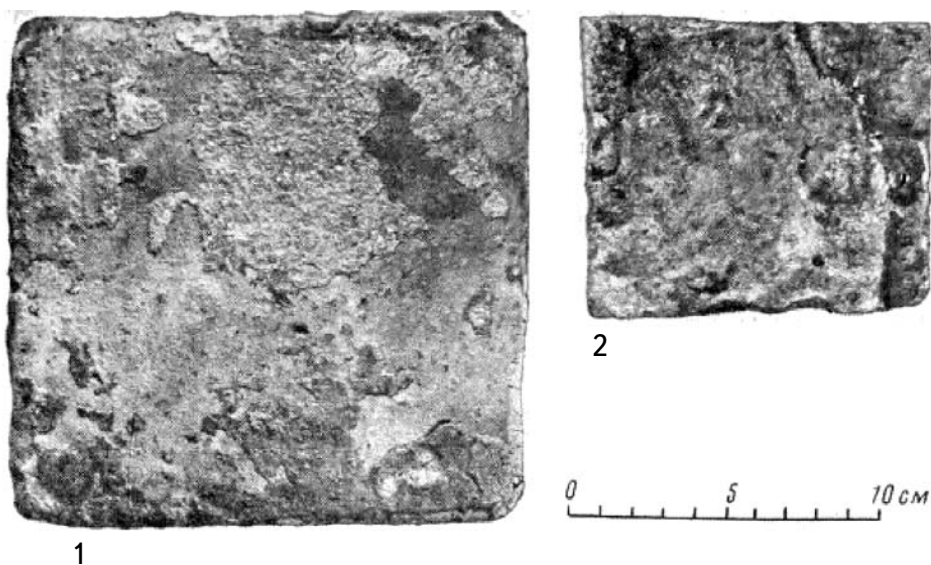
На жаль, кількість знайдених 1979 р. архітектурних деталей вичерпується всього двома описаними вище фрагментами. Однак навіть ця мала кількість дозволяє зробити певні висновки. Наявність у «Полігона» профільного цоколя дає можливість віднести пам'ятку не до першого етапу розвитку галицького зодчества (перша половина XII ст.), коли цоколь зводився лише до невеликого прямокутного уступу, а до наступних часів.

Точніше визначити час створення ротонди дозволили інші деталі декоративного убору, виявлені 1979 р.

В ході розкопок було знайдено багато поливних керамічних плиток, що в давні часи становили набір підлоги. Всі плитки прямокутні, але за розмірами поділяються на три групи.

Перша група — це великі квадратні плитки (17,0х16,8х1,6 см; мал. 6,2). Плитки другої групи (зеленого і коричневого кольорів), навпаки, незвично малі (10,4х9,3х1,6 см; мал. 6,2).

Найбільший інтерес викликають плитки третьої групи. За формою і розмірами вони мало відрізняються від основного типу прямокутних плиток, відомих з інших давньоруських пам'яток. Їхньою унікальною

Іл 6. Гладкі плитки з розкопок 1979 р.

властивістю є рельєфні зображення фантастичних тварин на лицевих, покритих поливою, поверхностях.

Рельєфні плитки, окрім Галицької землі, ніде на Русі не трапляються. Але й там досі вони були відомі тільки в трьох місцях: на городищі давнього Галича в с. Крилосі, де всі знахідки зв'язані з певною пам'яткою — Успенським собором¹⁵; там же ж, в урочищі *Золотий Тік*¹⁶, (пам'ятки, з якої вони походять, не виявлено); в невеликому містечку Галицької землі — Василеві, де вони походять з дерев'яної церкви домонгольського періоду¹⁷.

При розкопках «*Полігона*» знайдено два варіанти плиток з рельєфами.

¹⁵ Пастернак Я. Назв. праця — С. 70, 102—103; Малевская М. В. Декоративные керамические плитки древнего Галича / М. Малевская, П. Раппопорт // *Slovenska archeologia*. — Bratislava, 1978. — R. XXVI. — Z. 1. — S. 87—98.

¹⁶ Пастернак Я. Назв. праця — С. 104; Гончаров В. К. Археологічні дослідження древнього Галича у 1951 р. / В. Гончаров // АП. — 1955. — Т. V. — С. 29.

¹⁷ Тимошук Б. А. Декоративные плитки XII—XIII вв. из Василева / Б. Тимошук // КСИА. — 1969. — Вып. 120. — С. 112; Його ж. Північна Буковина — земля слов'янська / Б. Тимошук. — Ужгород: Карпати, 1969. — С. 84.

До першого варіанта належать два фрагменти (один з жовтою, а другий з зеленою поливою) із зображенням грифона (іл. 7,1). Дуже близькою аналогією до них є плитки того ж типу, на яких також розміщено зображення грифона, що походять з Успенського собору. Їх знайшли при розкопках М. К. Каргера¹⁸. Однак на цих плитках грифони повернуті вправо, тоді як плитки *«Полігона»* дають дзеркальний варіант зображення. Відрізняються також і деякі інші деталі малюнка (іл. 7,2).

Я. Пастернак при розкопках Успенського собору знайшов дві плитки, де зображення грифона, як і на плитках *«Полігона»*, повернуті вліво (іл. 7,4)¹⁹. Однак вони не тільки відрізняються за малюнком, а й належать до зовсім іншого типу — зображення грифона на цих плитках вміщене у прямокутну рамку.

М. В. Малевська і П. А. Раппопорт помилково віднесли ці плитки до того ж типу, що й плитки, які знайшов М. К. Каргер (за їхньою класифікацією — тип I)²⁰. Вірогідно, плитки з розкопок Я. Пастернака належать до іншого — типу III. Можливість існування цього типу М. В. Малевська і П. А. Раппопорт припустили, описуючи один із фрагментів, які знайшов М. К. Каргер. Його малюнок, «судячи за погано збереженим слідами, був уміщений в прямокутну рамку»²¹. Дві плитки з розкопок Я. Пастернака²² підтверджують цю гіпотезу.

Отже, ми бачимо, що зображення грифона на плитках з *«Полігона»* не мають буквальних аналогій в жодному з відомих нам варіантів зображення на галицьких плитках. Тоді ж сам тип поливної плитки з рельєфом (тип I), крім *«Полігона»*, трапляється в Галичі тільки в Успенському соборі.

Другий варіант малюнка на плитках *«Полігона»* — це зображення орла з розгорнутими крилами (іл. 7,5), які в Галичі не трапляються, однак дуже добре відомі у Василеві. Всі знайдені там плитки досі належали саме до цього варіанта (іл. 7,6). Цікаво, що всі плитки з Василева були

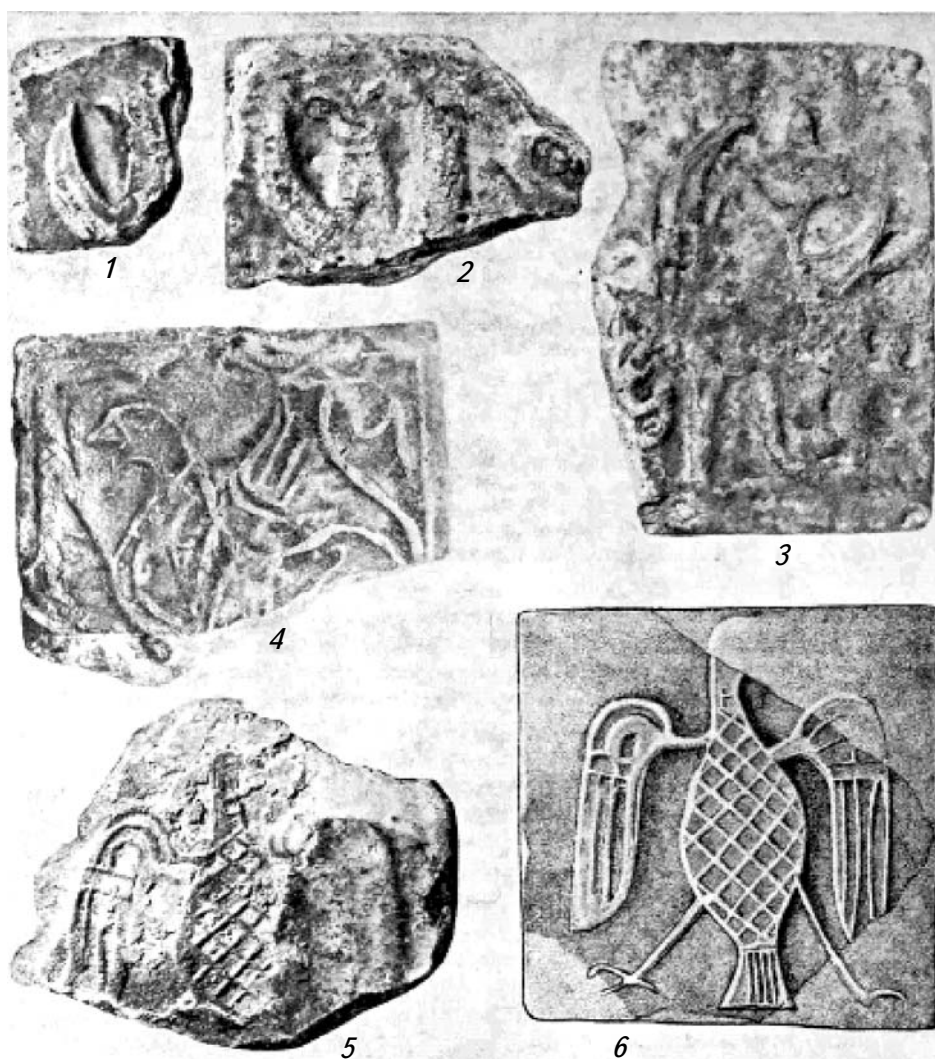
¹⁸ Малевская М. В. Указ. соч. — С. 90.

¹⁹ Пастернак Я. Назв. праця. — С. 70, 159.

²⁰ Малевская М. В. Указ. соч. — С. 90.

²¹ Там же. — С. 88.

²² Прим. автора: зберігаються у Львівському історичному музеї.

Іл 7. Рельєфні плитки.

1 — плитка з зображенням грифона, «Полігон», розкопки 1979 р.;

2 — плитки з зображенням грифона, Успенський собор у Галичі

(розкопки М. К. Каргера); 3–4 — плитки з зображенням грифона, Успенський собор у Галичі (розкопки Я. Пастернака);

5 — плитки з зображенням орла, «Полігон», розкопки 1979 р.;

6 — плитки з зображенням орла, Василів (розкопки Б. О. Тимощука)

одного кольору — жовтого, тоді як у вищеописаній ротонді їх покрили ще й зеленою та коричневою поливою²³.

Типологічно плитки з орлами, як і плитки першого варіанта, належать до типу I.

Зображення на плитках з «Полігона» до найменших деталей повторюють зображення з плиток, знайдених у Василеві. Ймовірно, при їх виготовленні використовували одну й ту ж матрицю. В такому разі постає питання: де їх виготовляли — у Василеві чи Галичі? Важко припустити, що плитки для прикраси підлоги ротонди (яка стояла в околицях столиці неподалік від княжої резиденції) робили в маленькому містечку, а звідти привозили до Галича. Не слід забувати й того, що у Василеві ними було викладено підлогу невеликої дерев'яної церкви.

Звертає на себе увагу той факт, що плитки з Василева і плитки з «Полігона» та Успенського собору належать до одного типу, який більше ніде не трапляється. До того ж Успенський собор дає найбільше варіантів рельєфного зображення. У Василеві використано головно лише один варіант зображень. Важливо відзначити, що саме він відсутній в Успенському соборі.

«Полігон» дає два варіанти рельєфів: орла, повністю аналогічного Василевському, та грифона у варіанті, якого також немає в Успенському соборі.

Невелика, збережена *in situ* ділянка підлоги «Полігона», виявлена при розкопках 1979 р., показує, що рельєфні плитки застосовували в її наборі випадково, без будь-якої системи. Це дозволяє припустити їхнє неспеціальне виготовлення для цієї будівлі.

Найвірогіднішим є припущення про їхнє виготовлення для Успенського собору, де з якихось причин плитки не використали, а відтак

²³ Прим. автора: на час написання статті з'явилося повідомлення щодо знахідки у Василеві ще декількох плиток з рельєфними зображеннями. Окрім плиток з орлом, було віднайдено плитки із зображенням грифонів, а також коней (невідомий досі варіант зображення). Окрім того, повідомляється, що плитки були трьох кольорів. На жаль, характер публікації не дає можливості встановити, яким варіантам зображення відповідають ті чи інші кольори поливи. Невідомо, й з якою будівлею ці плитки зв'язані. Детальніше див: Томенчук Б. П. Исследование летописного Василева / Б. Томенчук // АО. — М., 1978. — С. 413.

застосували в наборі підлоги «*Полігона*» (разом зі спеціально виготовленими для нього гладкими плитками), а їхню основну партію відправили до Василева.

Якщо це припущення виявиться правильним, то можна вважати зведення «*Полігона*» одразу невдовзі після Успенського собору. Час спорудження собору, визначений точніше, ніж більшість інших галицьких пам'яток, зараховано до середини XII ст. Тому й «*Полігон*» варто датувати серединою — другою половиною XII ст.

Це датування підтверджує й виявлений в культурному шарі керамічний матеріал, в який опустили фундаменти «*Полігона*». В основному він датується XII ст. Для того, щоб на місці будівлі з початку її зведення міг накопичитися прошарок потужністю близько півметра з керамікою XII ст. з початку цього сторіччя, мало пройти принаймні декілька десятків років.

Отже, ми бачимо, що «*Полігон*» становив собою кам'яну ротонду-квадрифолій, побудовану в середині — другій половині XXI ст. План будівлі свідчить про її культове призначення. Прямим підтвердженням культового характеру ротонди слугує фрагмент білокам'яної водосвятної чаші, знайденої під час розкопок 1979 р.

Про це також опосередковано свідчать людські захоронення, виявлені при розкопках пам'ятки, які дозволили ще Я. Пастернакові стверджувати, що «*Полігон*» був «скоріше каплицею, ніж оборонною баштою»²⁴.

Усі виявлені 1979 р. поховання безінвентарні. Однак знайдені при кістках ковані цвяхи від трун з Т-подібними шапочками датують могили пізньосередньовічним часом. Наявність поховань, що частково зруйнували мурування фундаменту, дозволяють їх датувати часом, коли будівля перестала існувати.

Традиція облаштування цвинтарів на посвяченому місці, де раніше існували церкви, дуже характерна для Середньовіччя. Наявність такого цвинтаря на місці «*Полігона*» додатково доводить його культурне призначення.

На особливу увагу заслуговує сам тип пам'ятки. Його аналіз може пролити світло на особливості галицького зодчества на другому етапі його історії (середина — друга половина XII ст.). Тому розгляньмо його детальніше.

²⁴ Пастернак Я. Назв. праця — С. 76—77.

Тип центричного храму-ротонди вкрай рідко трапляється в давньоруському зодчестві XII–XIII ст. За межами Галицької землі відомі лише поодинокі пам'ятки подібного типу: побудована в другій половині XII ст. «*Німецька божниця*» в Смоленську²⁵ та Михайлівська і Василіївська ротонди у Володимирі-Волинському, датовані другою половиною XIII ст.^{26 / 27}

В самому Галичі ротонди репрезентовані значущішою групою пам'яток. Крім «*Полігона*», до неї належить церква Пророка Іллі²⁸, що становить невелику круглу каплицю з прилеглою апсидою зі сходу та прямокутним притвором із заходу; погано вивчена церква Воскресіння²⁹ і квадрифолій, який розкопав М. К. Каргер, біля с. Побережжя в околицях Єзуполя (нині Жовтень) неподалік Галича³⁰.

З усіх відомих нам давньоруських центричних храмів тільки два є квадрифоліями: церква біля с. Побережжя (можливо, вона присвячена Борисові і Глібу)³¹ і «*Полігон*». До того ж обидва є пам'ятками галицького зодчества.

Квадрифолій біля с. Побережжя (іл. 8) — це інший варіант чотирилисника, ніж «*Полігон*». Всі чотири пелюстки чітко виражені в плані. В інтер'єрі чітко виділені відрізки стін, що розділяють аспиди. При порівняно невеликих розмірах (діаметр за внутрішнім контуром 15 м, за зовнішнім — 22 м) пам'ятка, яку розкопав М. К. Каргер, має незвично

²⁵ Воронин Н. Н. Зодчество Смоленска XII–XIII вв. / Н. Воронин, П. Раппопорт. — Л.: Наука, 1979. — С. 140–150.

²⁶ Каргер М. К. Вновь открытые памятники зодчества XII–XIII вв. во Владимире Волынском / М. Каргер // Ученые записки ЛГУ. — 1958. — № 252. — Сер. История искусств. — Вып. 29. — С. 25–33.

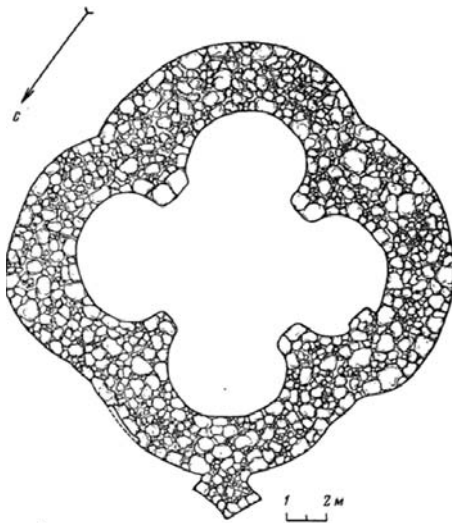
²⁷ Прим. автора: тут ми не розглядаємо недавно відкриту в Києві ротонду, датовану кінцем XII — початком XIII ст., оскільки дослідники вважають її не храмом, а будівлею світського призначення. Детальніше див: Боровський Я. С. Київська ротонда / Я. Боровський, П. Толочко // Археологія Києва. Дослідження і матеріали. — К.: Наук. думка, 1979. — С. 90–103.

²⁸ Пастернак Я. Назв. праця — С. 77–78; Каргер М. К. Основные итоги раскопок древнего Галича в 1955 г. / М. Каргер // КСИА. — 1960. — Вып. 81. — С. 70–71.

²⁹ Пастернак Я. Назв. праця — С. 78–79.

³⁰ Каргер М. К. К истории галицкого зодчества XII–XIII ст. / М. Каргер // КСИА. — 1976. — Вып. 146. — С. 53–59.

³¹ Там же. — С. 54–55. Прим. 7 з покликом на рукопис Я. Пастернака, що зберігається у Львівському історичному музеї.

Іл. 8. Квадрифолій
біля с. Побережжя. План
(за М. К. Каргером)

широкий фундамент, що сягає трьох метрів, глибина закладення — 1,5 м. Я. Пастернак, досліджуючи пам'ятку ще 1935 р., писав про знайдені на її місці фрагменти «архітектурної різьби в романському стилі»^{32/33}. Декілька фрагментів, що свідчать про ефектний білокам'яний декор церкви, знайшов і М. К. Каргер. Застосування романської пластики в декорі храму свідчить про те, що ця пам'ятка, як і «Полігон», належить до другого етапу історії галицького зодчества.

Якщо в давньоруському зодчестві центричний тип храму репрезентований поодинокими пам'ятками, то в романському зодчестві, особливо в країнах

Центральної Європи, він отримав широке розповсюдження, на що дослідники вже не раз звертали увагу³⁴. Всі пов'язані з ротондами випадки в давньоруському зодчестві так чи інакше мають зв'язок з впливом романської архітектури. Існування в Галичі двох чотирипелюсткових ротонд, повністю унікальних у всьому домонгольському зодчестві, викликає особливе зацікавлення.

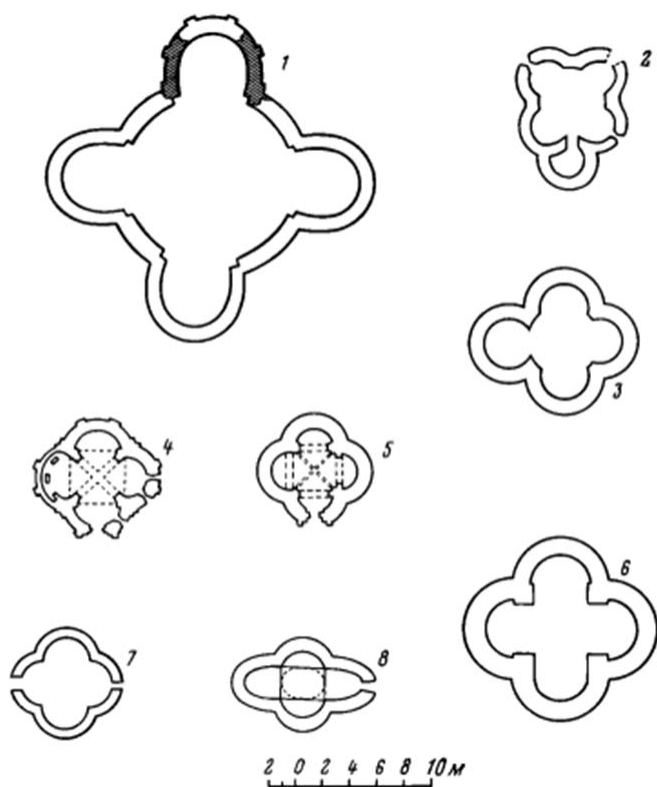
Незважаючи на широке розповсюдження в романській архітектурі типу храму-ротонди, квадрифолії і там трапляються дуже рідко. Причому всі галицькі пам'ятки, які цікавлять нас і які близькі за часом, містяться на території центральної Європи.

В чеському зодчестві відомо про три чотирипелюсткові храми:

³² Пастернак Я. Назв. праця — С. 82.

³³ Прим. автора: на цей час їхнє місцезнаходження встановити не вдалося.

³⁴ Каргер М. К. К истории галицкого зодчества... — С. 57—59; Ярема В. Кам'яні свідки місіонерської діяльності слов'янських апостолів / В. Ярема // Православний вісник. — К., 1971. — № 1. — С. 28—30; Исаевич Я. Д. Из истории культурных связей Галицко-Волынской Руси с западными славянами в XII—XIV вв. / Я. Исаевич // Польша и Русь. — М.: Наука, 1974. — С. 270—271; Лазарев В. Н. Византийское и древнерусское искусство / В. Лазарев. — М.: Наука, 1974 — С. 234.

Іл. 9. Плани квадрифоліїв:

- 1 — ротонда Святого Віта в Празькому граді (X ст.);*
2 — костел Марії на Вавелі в Кракові (X ст.);
3 — квадрифолій в Нодькероші (XI ст.); 4 — капела в Яці (XIII ст.);
5 — капела в Папоці (XIII ст.); 6 — квадрифолій у Храсті над
Горнадом (XIII ст.); 7 — капела в Одоргеї (XIII ст.);
8 — капела в Гурасаді (XIII ст.)

ротонда Святого Віта у Празькому граді, збудована в X ст. (іл. 9, 1)³⁵ та церкви Яна на Забродлі в Празі й Петра і Павла в Режпор'ї під Прагою (XII ст.)³⁶.

³⁵ Merhautova A. Rane stredoveka architektura v Čechach / A. Merhautova. — Praha, 1971. — S. 218–224.

³⁶ Ibidem. — S. 218–224.

В архітектурі ранньосередньовічної Польщі квадрифолії репрезентовані єдиною пам'яткою — костелом Марії на Вавелі в Кракові (іл. 9,2)³⁷. Унікальність цієї пам'ятки і час її побудови — друга половина X ст., коли Краків захопили чехи, змусили Я. Захаревича вважати, що ця пам'ятка походить з чеської архітектури³⁸.

В романській Угорщині квадрифольний тип зазнав особливого розповсюдження³⁹. Найраніша угорська пам'ятка — квадрифолій неподалік Нодькероша (іл. 9,3), відомий за матеріалами археологічних досліджень, датований XI ст.⁴⁰ Квадрифолії XII ст. невідомі, зате XIII ст. репрезентовані цілою низкою будівель, збережених досі. Їх виокремлюють у три локальні групи⁴¹. В Центральній Угорщині це дві двоповерхові капели: в Яці і Папоці⁴² (іл. 9,4,5). А ще чотирипелюстковий храм — церква в Храсті над Горнадом⁴³, що в Словаччині (іл. 9,6). Найбільшою кількістю пам'яток цей тип репрезентований у Трансильванії⁴⁴ (капели в Георгієні, Санцині, Одоргії (іл. 9,7) і Гурсаді (іл. 9, 8)⁴⁵.

Угорські квадрифолії, відрізняючись один від одного, демонструють різноманіття варіантів одного й того ж типу.

Якщо врахувати, що вже при будівництві Успенського собору в Галичі працювали угорські майстри, то поява квадрифоліїв в галицькому зодчестві не повинна дивувати.

³⁷ Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku. — Warszawa: PWN, 1971. — Т. I—II. — С. 78—80; Т. II — С. 708—709.

³⁸ Zachwatowicz J. Polska architektura monumentalna w X i XI wieku / J. Zachwatowicz // KaiU. — 1961. — Т. VI. — З. 2. — С. 112.

³⁹ Gervers-Molnár V. A Középkori magyarország rotundai / V. Gervers-Molnár. — Budapest: Akadémiai kiadó, 1972. — Old. 37—38, 58—59, 86, 89.

⁴⁰ Ibidem. — Old. 37—38, 86.

⁴¹ Ibidem. — Old. 58—59.

⁴² *Прим. автора:* саме на ці дві пам'ятки спирається М. К. Каргер як на найближчі аналоги церкви біля с. Побережжя. Детальніше див: Каргер М. К. К истории галицкого зодчества ... — С. 57—59.

⁴³ Gervers-Molnár V. Op. cit. — Old. 58—59.

⁴⁴ *Прим. автора:* Словаччина і Трансильванія, що входили до складу Чехословаччини і Румунії в період, який нас цікавить, входили до складу Угорського королівства і їхня культура XI—XIII ст. є невід'ємною частиною культури Угорщини.

⁴⁵ Gervers-Molnár V. Op. cit. — Old. 58—59, 89.

Іл. 10. Квадрифолій у Храсті над Горнадом

Той факт, що більшість угорських квадрифоліїв датується XIII ст., тоді як обидва галицькі належать до середини — другої половини XII ст., не може перешкоджати висновкам щодо угорського походження галицьких квадрифоліїв. Усі вищеперелічені пам'ятки XIII ст. стали об'єктами вивчення угорських вчених, оскільки збереглися до наших днів. Проведені в останній час археологічні студії показали, що вже в XI ст. в Угорщині існувала традиція будівництва храмів такого типу (ротонда в Нодькероші). Цілком вірогідно, що в ході археологічних розкопок в Угорщині і Румунії, на території якої збереглося найбільше квадрифоліїв, ще буде знайдено пам'ятки XII ст.

Повного збігу між планами галицьких і угорських квадрифоліїв немає. Однак при тому різноманітті варіантів квадрифольного типу, яке існувало в угорському зодчестві, це й не обов'язково. Характерно, що галицькі квадрифолії також презентують два різні варіанти цього типу.

Надзвичайно потужний (навіть для галицької архітектури) фундамент квадрифолія біля с. Побережжя можна пояснити, виходячи з аналогій з деякими вищезазначеними угорськими пам'ятками. Так, наприклад, близькі йому за розмірами капели в Яці і Папоці були двоповерхові, що потребує потужнішого, ніж зазвичай, фундаменту. Цікавий варіант чотирипелюсткового храму репрезентований у Храсті над Горнадом. Тут масивна башта з чотирма гранями опирається на кути сполучення аспид, що утворюють квадрифолій (мал. 10). Така композиція також потребувала посиленних фундаментів. Квадрифолій біля с. Побережжя міг слугувати одним із згаданих варіантів композицій. Маючи менш потужні фундаменти, «Полігон» радше був невеликим однарусним храмом.

«Полігон» і квадрифолій біля с. Побережжя — цікаві приклади русько-угорських художніх зв'язків XII ст. Важливим для нас є не тільки факт участі угорського зодчого і майстрів-будівельників у створенні руських храмів, а й те, що тут ми натрапляємо на відверто західний тип храму.

Якщо угорський зодчий, керуючи будівлею Успенського собору в Галичі, створив типовий для давньоруської традиції чотиристовпний храм з галереєю, то зі зведенням «Полігона» і церкви біля с. Побережжя в руське зодчество вводиться новий західний тип храмів. Щоправда, на Русі він залишився локальним явищем і не вийшов за межі галицького зодчества.

*Переклад з російської Андрія Носенка
(Івано-Франківськ, Україна)*

Oleg Ioannisyan (Saint-Petersburg, Russia)

New date on one of the monuments of 12th-century Galich architecture

In 1979, the Galician Sector of the Architectural-Archaeological Expedition of the Leningrad Branch of the Institute of Archeology of the USSR Academy of Sciences revealed ruins of a white-stone building in the vicinity of Halych. The had been previously studied by L. Lavretsky and I. Sharanevych back in 1882 and were then conventionally called the «Polygon» (Il. 1). Our diggings showed, however, that the building was not polygonal but quadrifoliate in plan (Il. 2). It was a religious building of a rotunda type rare in the Old Rus' architecture: one more similar quadrifoliate known today was discovered by M. Karger at the Poberezzhya village near Halych in 1959 (Il. 8). The 12th – 13st century Romanesque in Hungary made wide use of the quadrifoliate type though it was not so popular in Old Russia (Il. 9). The Polygon is dated to the period following the construction of the Galician Church of the Assumption, that is, to the mid-second half of the 12th century using the evidence of the tiles carrying relief images of gryphons and eagles (Il. 7). The same is true of the Poberezzhya monument. The character and type of the carved fragment conjecture that Hungarian craftsmen took part in the construction of churches in Halych in the second half of the 12th century.

Keywords: *Halych, archeology, rotunda, ornament, church.*

Иоаннисян О. М. Новые исследования одного из памятников галицкого зодчества XII века / О. Иоаннисян // Советская археология. — 1983. — Вып. 1. — С. 231–244.

РУСЬКА АРХІТЕКТУРА X–XIII СТ. КАТАЛОГ ПАМ'ЯТОК. ГАЛИЦЬКА ЗЕМЛЯ (ВИТЯГ З АВТОРСЬКОЇ МОНОГРАФІЇ)

Публікація є частиною каталогу пам'яток давньоруського монументального зодчества домонгольського періоду X–XIII ст. До нього включено, зокрема, 10 пам'яток кам'яної архітектури літописного Галича XII–XIII ст., які репрезентовані в основному незначними залишками. На основі аналізу наукового доробку українських дослідників другої половини XIX – першої половини XX ст., а також радянських археологів і істориків архітектури автор спробував реконструювати зовнішній вигляд, планування й елементи інтер'єру найвизначніших архітектурних пам'яток княжого Галича та Галицької землі.

Ключові слова: Галич, Крилос, Побережжя, споруда, церква, собор, фундамент.

187. Крилос. Успенський собор. Перша згадка про галицький собор у літописі належить до 1187 р., коли князя Ярослава Осмомисла поховали «во церкві святія Богородицы» [ИЛ, 6696]. Будівництво храму, ймовірно, відбулося у 40-х чи 50-х рр. XII ст. і, можливо, було пов'язане з організацією у Галичі самостійного єпископства. Остання згадка про храм належить до початку XIV ст. Собор було, очевидно, розібрано в XVI ст. під час будівництва нової церкви. Від 1936-го до 1939 р. на території городища в с. Крилосі (давній Галич) проводили розкопки храму (Я. Пастернак). Від стародавньої будівлі збереглися фундаменти, а в південній та східних частинах — невеликі ділянки нижніх рядів мурування наземних стін (табл. 10). Розкопані залишки було знову відкрито в 1970-х рр., законсервовано й надкладено новим муруванням.

Успенський собор — великий чотиристовпний триапсидний храм з галереями, які проходять з трьох боків. Основна будівля (без галерей) має ширину приблизно 21 м, довжину 30–31 м. Загальний розмір (з галереями): ширина — 32,4 м, довжина — 37,5 м, азимут — 100°. Величина сторін підкупольного квадрата близько 7 м. Судячи зі знайдених під час розкопок двох блоків від колони, підкупольні стовпи, мабуть, були круглі в плані. На внутрішніх стінах храму колонам відповідали плоскі пілястри з профільованими базами. Північна ділянка західної стіни значно товстіша, ніж інші стіни, очевидно, тут розміщувалися сходи на хори. Кутові західні та східні членування галерей були виділені в самостійні приміщення. Зовні стіни будівлі мали цоколь і членувалися плоскими лопатками.

Стіни Успенського собору були викладені з каменів різних сортів, головню алебастру та вапняку. Їхні зовнішні поверхні виконані з добре обтесаних блоків, а середина заповнена битим камінням на розчині. Розміри блоків різноманітні: найчастіше довжина близько 58 см, ширина — 40 см. Розчин у стінах гіпсовий, дуже міцний, попелясто-сірого кольору. Товщина стін 1,4–1,5 м. Фундамент храму — слабо оброблені блоки вапняку, що лежать на розчині гіршої якості, ніж у стінах, з великою кількістю піску. Глибина фундаменту понад 2 м у середній і південній частинах будівлі; значно глибший він у північній частині. Ширина фундаменту набагато більша за ширину стін — близько 2,25 м. У нижній частині стін безпосередньо на фундаменті виявлено порожнини від дерев'яних брусів-зв'язків, які мали прямокутний перетин.

У центральному нефі та західній галереї частково збереглися шматки підлоги з кам'яних плит. Крім того, під час розкопок храму знайдено поливані керамічні плитки; серед них — кілька фрагментів з рельєфним орнаментом. 1955 р. за 100 м на захід від споруди було розкопано звалище поливаних керамічних плиток, очевидно, викинутих із собору. Плитки були двох типів: гладкі і з рельєфним орнаментом (відзначено 12 варіантів малюнка). Судячи з фрагментів штукатурки із залишками фресок, собор був розписаний зсередини. Виявлено численні фрагменти кам'яного різьблення, які свідчать про те, що храм мав багате скульптурне оздоблення. Трапляються деталі аркатур, тонкі колонки, бази та карнизи, кронштейни у вигляді людських і звіриних масок, частини архівольтів. Від покриття споруди вціліли шматки свинцевих листів завтовшки 2 мм. У західній галереї майже навпроти

входу стояв кам'яний саркофаг, поховання в якому зазвичай пов'язують з Ярославом Осмомислом¹.

188. Крилос. Іллінська церква. Трохи на схід від городища стародавнього Галича, в урочищі Прокаліїв Сад, аж до середини XVIII ст. існував монастир Святого Іллі. Церкву цього монастиря було розібрано на початку XIX ст. У 1886–1887 рр. тут проводили археологічні розкопки. 1955 р. залишки церкви знову піддали розкопкам (М. К. Каргер). Від будівлі зберігся лише фрагмент (табл. 10). Його основна частина — це ротонда (зовнішній діаметр 9,5 м, внутрішній — 5,9 м). Із заходу примикає прямокутний притвор, зі сходу — апсида. Всі частини споруди одночасні. Загальна довжина храму 19,75 м, азимут 95°. Фундамент викладено із досить дрібних кругляків на вапняковому розчині. Глибина фундаменту близько 1 м, причому через падіння на захід рівня материка фундамент у західній частині глибший, ніж у східній, приблизно на 50 см. Під час розкопок знайдено кілька уламків білокам'яних стержнів колонок (круглих і восьмигранних) і шматків різьбленого джгута архівольта. У західному притворі виявлено залишки кам'яного саркофага.

Датування храму дуже широке — у межах другої половини XII — першої половини XIII ст.²

189. Галич. Споруда в урочищі Воскресенське. 1941 р. Я. Пастернак провів розкопки стародавньої споруди на околицях Галича, в урочищі Воскресенському. Фундамент будівлі дуже погано зберігся, і тому первісна форма плану споруди відновлюється лише гіпотетично. Ймовірно, це була кругла споруда із зовнішнім діаметром близько 10 м. У його східній частині слабо простежується окреслення трьох апсид, врізаних у товщу стіни. Не зрозуміло, чи були ці апсида виражені зовні. Ширина фундаментів дуже різноманітна, мабуть, внаслідок руйнування; в окремих місцях вона сягає 1,7 м³.

¹ Пастернак Я. Старий Галич / Я. Пастернак. — Краків; Львів, 1944. — С. 82–131; Малевская М. В. Декоративные керамические плитки древнего Галича / М. Малевская, П. Раппопорт // *Slovenska archeologia*. — Bratislava, 1978. — XXVI/1. — S. 87–91.

² Каргер М. К. Основные итоги раскопок древнего Галича в 1955 году / М. Каргер // Краткие сообщения Института археологии (далі — КСИА). — М., 1960. — Вып. 81. — С. 70–71; Peteński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej / J. Peteński. — Kraków, 1914. — S. 181.

³ Пастернак Я. Назв. праця. — С. 78–79.

190. Галич. Благовіщенська церква. На околицях стародавнього Галича, на лівому березі р. Лукви, 1884 р. було розкопано залишки церкви (Л. Лаврецький, І. Шараневич). Народна традиція зберегла за нею назву Благовіщенської, збігається зі свідченнями, вміщеними в документі 1458 р. Вцілів фундамент, що повністю прорисовує план споруди (табл. 10). Церква — це безстовпна прямокутна споруда, до якої зі сходу примикало менше приміщення з апсидою. В середній частині повздовжніх стін основного приміщення зовні є виступи плоских лопаток. Загальний розмір церкви 10,4х23 м.

Фундаменти викладено з каменів на розчині. Збереглася ділянка підлоги з поливаних керамічних плиток різної форми. Під час розкопок знайдено різне каміння, зокрема джгут архівольта з декоративним різьбленням, уламок голови тварини (лев?). Судячи з цих розкопок, церква загинула під час пожежі⁴.

191. Галич. Церква на урочищі Кладовище. На урочищі Цвинтариська (Кладовище) поблизу стародавнього Галича у 80-х рр. XIX ст. Л. Лаврецький та І. Шараневич провели розкопки залишків старовинної церкви. Виявлено фундаменти західної частини храму; його апсиди виявилися під шосе і не були доступні для дослідження (табл. 10). Розкрито зовнішні стіни церкви й основи чотирьох підкупольних стовпів. Ширина церкви — 12 м. Ширина фундаментів — 1,5 м. Фундаменти викладено з травертину з домішками товченого мергелю і кругляків⁵.

192. Галич. Церква Пантелеймона. Костел Станіслава в селі Шевченковому (на околицях Галича) згадується в джерелах з другої половини XIV ст. В XVI ст. костел був запустілий і почав руйнуватися. В кінці XVI ст. його передали францисканцям, які створили тут монастир і 1611 р. відновили будівлю. В декількох документах XVI і XVII ст. вказано, що костел Станіслава раніше був церквою Пантелеймона «руського обряду». Пам'ятку було реставровано після пожежі 1802 р., але вона дуже постраждала від артилерійського

⁴ Peleński J. Op. cit. — S. 78–80; Полянский П. Руины старинной церкви св. Благовещения на Подгородью под Галичем / П. Полянский // Новый Галичанин. — Львов, 1889. — Ч. 2. — С. 242–245.

⁵ Peleński J. Op. cit. — S. 77; Пастернак Я. Назв. праця. — С. 77; Szaraniewicz I. O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza / I. Szaraniewicz // Przegląd archeologiczny. — Lwów, 1890. — S. 7–11.

обстрілу 1915 р. Реставрували пам'ятку 1926 і 1965 рр. У 1977–1978 рр. її було детально досліджено (І. Р. Могитич).

Будівлю піддали суттєвій реконструкції на початку XVII ст., коли її перебудували на базиліку. Вся верхня частина, включаючи зведення, виконана заново.

Церква чотиристовпна, триапсидна (табл. 10). Її довжина — 19,7 м, ширина — 17,3 м, азимут — 92–93°. Товщина стін — 1,04 м. Ділянка західної стіни між середніми лопатками потовщена зсередини будівлі до 1,27 м. Стовпи перетесані; їхня первісна форма складна, багатоуступчаста. На внутрішніх стінах храму стовпам відповідають лопатки, також здебільшого частково стесані. Лопатки на зовнішніх стінах плоскі. Розмір підкупольного простору вздовж храму 5,7 м, поперек — 5,5 м.

Церква мала два портали — західний і південний. Західний — перспективний, складно профільований, пишно прикрашений різьбленням.

Портал, очевидно, обновлювали на початку XVI ст., оскільки за його колонками виявлено продряпані написи на стіні, виконані в XVI ст. Південний портал значно скромніший, хоча також має колонки з капітелями, прикрашеними різьбленням. Перемички порталів спочатку були плоскі, а над ними розташовувалися напівкруглі тимпани. На

апсидах є тонкі напівколонки з базами та різними капітелями. По верху апсид проходить аркатура, а по низу всієї споруди — профільований цоколь. В інтер'єрі стіни стовпи також забезпечені профільованим цоколем. Питання про наявність хорів у храмі залишається відкритим.

Бокові стіни старовинної церкви та її бокові апсиди збереглися на висоту близько 7 м, а середня частина західного фасаду — майже до 14 м. Тут над західним порталом уціліла декоративна квадратна рамка з вікном. Центральна апсида збереглася на висоту 9,4 м; у ній є

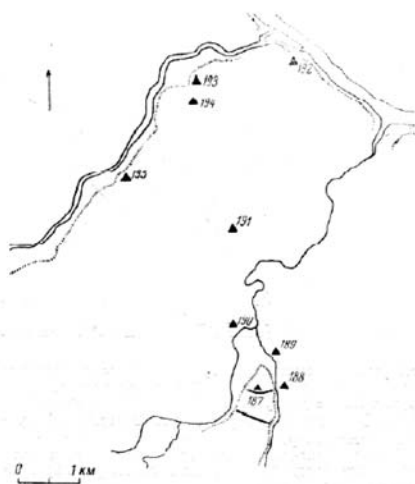
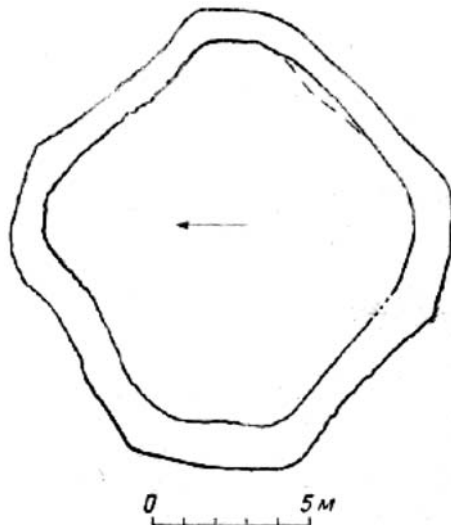

Рис. 29. Галич.
Схема розташування пам'яток

вікно стародавньої форми. Ще одне старовинне вікно — над західним порталом. Решта вікон розтесані. У церкві виявлено залишки фрескового розпису.

Стіни викладено з добре обтесаних квадратів вапняку, з'єднаних тонким шаром розчину. Горизонтальна порядовка каменів збігається, обходячи навколо всієї споруди. Вертикальні шви перев'язані. Фундаменти стрічкові, з невеликих каменів, які лежать на розчині того ж типу, що й у стінах (вапно з піском і дрібним гравієм). Фундаменти ширші за стіни на 50—60 см. На рогах вони мають прямокутні розширення. Фундаментні рови відкриті до материкової глини; їхня глибина близько 1,4 м. Фундамент західного порталу закладений одночасно з фундаментом стін.

*Рис. 30. Галич. «Полігон».
План. За О. М. Іоаннісяном*

Збережені ділянки верхніх частин будівлі не дозволяють запропонувати достатньо обґрунтовану реконструкцію первісного вигляду храму.

На зовнішніх стінах храму є декілька старовинних продряпаних написів, зокрема з назвою церкви — «Святого Пантелеймона». Один з написів зроблено «в княжение Мстислава», тобто між 1219 і 1228 рр. Найстародавніший датований напис — 1212 р. Й. Пеленський висунув припущення, що церкву було збудовано близько 1200 р., і цю дату прийняли більшість дослідників. Обережніше слід датувати пам'ятку дещо ширше — кінцем XII — першим десятиліттям XIII ст.⁶

193. Галич. Церква Спаса. 1860 р. Л. Лаврецький та І. Шараневич провели розкопки фундаментів стародавньої церкви на правому березі р. Лімниці в околицях Галича. Відповідно до тексту документа 1627 р. це церква Спаса («где бывала церковь святого Спаса»). У 1980—1981 рр.

⁶ Peleński J. Op. cit. — S. 1—35; свідчення І. Р. Могитича.

церкву знову розкопали (О. М. Іоаннісян). Від неї збереглися фундаменти і розвали каменів від стін. Судячи з фундаментів, це була чотиристовпна триапсидна церква завбільшки 19,7х17 м (табл. 10). Фундамент її західної стіни мав ширину 2,3 м, а північної — 2,7 м. Крім фундаментів зовнішніх стін, є стрічкові фундаменти, які проходять під стовпами вздовж храму із заходу на схід. Стіни було викладено з квадратів обтесаного вапняку — з необроблених каменів на вапняковому розчині з домішками піску. Кути фундаментів виконано з підтесаних каменів. Глибина фундаментів 1,4 м; вони врізані в материковий суглинок. Під час розкопок було знайдено різні камені (два уламки стержнів витої колонки). У розвалі виявлено фрагменти штукатурки зі слідами фресок. Уціліла ділянка підлоги з трикутних поливаних керамічних плиток. Траплялися також нечисленні квадратні й фігурні поливані плитки, лист свинцевої покрівлі, саркофаг.

Більшість дослідників вважає, що розкопана пам'ятка є тією церквою Спаса, яка згадується в Іпатіївському літописі під 1152 р. (№ 246)⁷.

194. Галич. «Полігон». В околицях Галича, на правому березі р. Лімниці, поблизу руїн церкви Спаса у 80-х рр. XIX ст. було розкопано фундамент стародавньої будівлі (Л. Лаврецький, І. Шараневич). Вкрай недосконала методика розкопок не дала можливості правильно зрозуміти план споруди; будівля здавалася неправильним багатогранником, і тому її назвали «Полігоном». 1979 р. пам'ятку було заново розкопано (О. М. Іоаннісян).

Від будівлі збереглися лише фундаменти. Споруда — не зовсім правильний квадрифолій: три її сторони завершувалися півкругами, а четверта, західна, мала сплюснені обриси (рис. 30). Очевидно, з цього боку розміщувався вхід. Найбільший діаметр споруди в напрямку з заходу на схід 14,9 м, а поперек — 14,4 м. Ширина фундаменту 1 м, у західній частині — до 1,5 м.

Фундамент викладено з дрібних кругляків й отесків білого вапняку на білому вапняковому розчині. Глибина фундаменту близько 90 см; він врізаний у материковий лес. Збереглися залишки підлоги з поливаних керамічних плиток, зокрема з рельєфними зображеннями. Під час розкопок знайдено декілька обтесаних білокам'яних блоків від стін будівлі та профілів, а також уламок водосвятної чаші. Споруда, очевидно,

⁷ Peteński J. Op. cit. — S. 70—73; Пастернак Я. Назв. праця. — С. 75; Иоаннісян О. М. Раскопки церкви Спаса в окрестностях Галича / О. М. Иоаннісян // Археологические открытия (далі — АО). — М., 1980. — С. 252.

була зруйнована ще здавна, і на цьому місці були здійснені пізніші захоронення.

Культове призначення споруди не викликає сумнівів. Дата, ґрунтована на збігові типу рельєфних плиток із плитками галицького Успенського собору, — середина — третя чверть XII ст.⁸

195. Галич. Церква «над Борщевом». На околицях Галича, на правому березі р. Лімниці, у 80-х рр. XIX ст. Л. Лаврецький та І. Шараневич розкопали фундаменти церкви. Зазвичай її називають церквою «*під дібровою*» або «*над Борщевом*». Судячи з того, що урочище, де розташована церква, називалося Кирилівкою, можна припустити, що стародавня церква була Кирилівською.

Від старовинного храму збереглися фундаменти, які промальовують план чотиристовпної триапсидної споруди (табл. 10). Її розмір 20х14,5 м. Фундаменти широкі, викладені з каменів на розчині. Глибина фундаментів стін 1,1 м, а внутрішніх стовпів — 2 м. На зовнішній стороні фундаментів є невеликі розширення, які, очевидно, позначають місця плоских пілястрів. Знайдено різні камені — базу і фрагмент орнаменту⁹.

196. Побережжя. Храм у формі квадрифолія. Біля с. Побережжя (неподалік м. Жовтня, раніше Єзуполя, за сім км від Галича) у 30-х рр. XIX ст. виявлено фундаменти стародавньої будівлі. 1935 р. під керівництвом Я. Пастернака було проведено невеликі розкопки, які частково розкрили залишки білокам'яної споруди, яку дослідники визначили як велику ротонду. 1959 р. пам'ятку було повністю розкопано (М. Каргер).

Від старовинної будівлі зберігся лише фундамент, який, однак, дає можливість визначити форму плану зруйнованої споруди. З'ясувалося, що будівля мала не круглу, а чотирипелюсткову форму, тобто була не ротондою, а квадрифолієм (табл. 10). Загальний діаметр квадрифолія за зовнішнім контуром фундаменту 22 м, за внутрішнім — 15,5 м. Фундамент викладено з кругляків на міцному вапняковому розчині з домішками вугілля. На його верхній частині по зовнішньому і внутрішньому краях лежали великі обтесані камені. 1935 р. в будівлі ще зберігалася частина підлоги з кам'яних плит (70х70 см), а навколо руїн було знайдено багато

⁸ Иоаннисян О. М. Раскопки древнерусской ротонды-квадрифолія в окрестностях Галича / О. Иоаннисян // АО. — М., 1979. — С. 273; свідчення О. Иоаннісяна; Peteński J. Op. cit. — S. 82; Пастернак Я. Назв. праця. — С. 76.

⁹ Peteński J. Op. cit. — S. 74–76.

різних каменів; серед них — шматки колон, уламки тяги архівольта portalу, камінь з місця, «де сходилися дві арки над подвійним вікном» та ін. Траплялися також шматки пошкодженого вогнем свинцевого листа з покрівлі.

За припущенням Я. Пастернака, ця споруда — це залишки Борисоглібського монастиря, який в XIII ст. збудував Данило Галицький¹⁰.

*Переклад з російської Остапа Кардаша
(Івано-Франківськ, Україна)*

Pavel Rappoport (Russia, Leningrad)

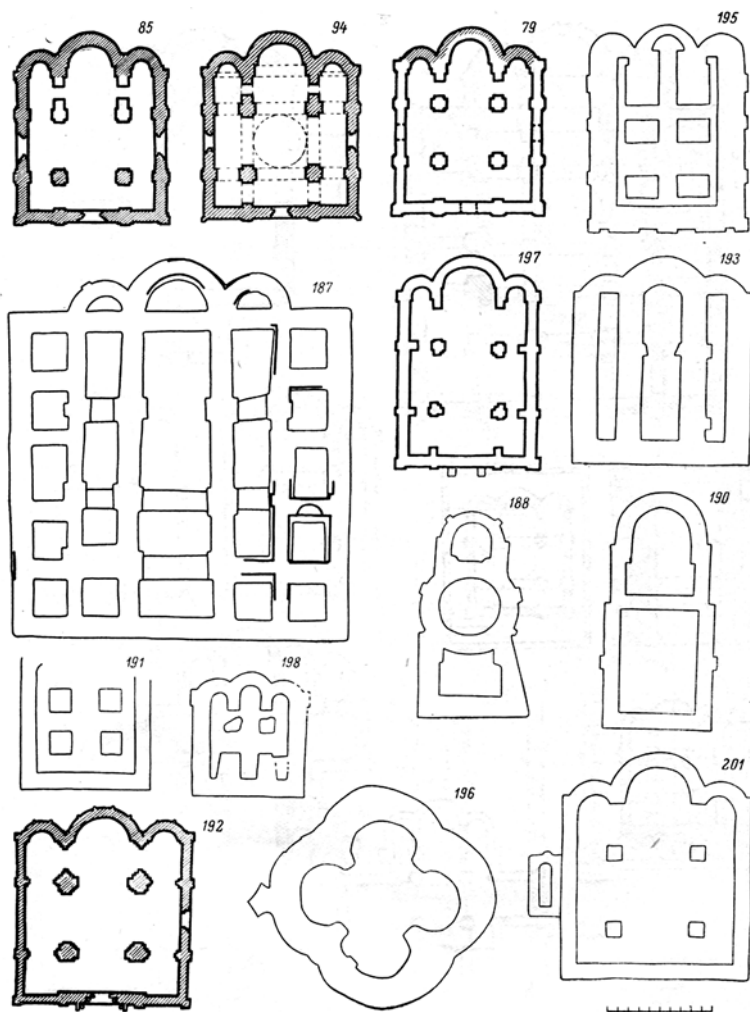
**Rusian architecture of the 10th—13st centuries. Catalog of monuments.
Galicia (excerpt from the author's monograph)**

This publication is a part of the catalog of monuments of ancient monumental architecture of the pre-Mongol period of the 10th—13st centuries. It includes, in particular, 10 monuments of the stone architecture of annalistic Halych of the 12th—13st centuries, which are mostly represented by the insignificant remnants. Based on the analysis of scientific works of the Ukrainian researchers of the second half of the 19th—the first half of the 20st century, as well as the Soviet archaeologists, historians of architecture, the author attempted to reconstruct the appearance, planning, elements of the interior of the most prominent architectural monuments of princely Halych and the Galicia.

Key words: *Halych, Krylos, Poberezzhia, building, church, cathedral, foundation.*

Раннопорт П. А. Русская архитектура X—XIII вв. / П. А. Раннопорт // Археология СССР. Свод археологических источников / [под. ред. Б. А. Рыбакова]. — Л.: Наука, 1982. — Вып. Е1—47. — С. 108—111, 126.

¹⁰ Каргер М. К. К истории галицкого зодчества XII—XIII вв. / М. Каргер // КСИА. — М., 1976. — Вып. 146. — С. 53—59; Пастернак Я. Назв. праця. — С. 82.

Таблиця 10. Плани пам'яток

- 79 – Володимир, церква Георгія; 85 – Кідекша, церква Бориса і Гліба;
 94 – Переславль-Залеський, Спасо-Преображенський собор;
 187 – Крикос, Успенський собор; 188 – Крикос, Іллінська церква;
 190 – Галич, Благовіщенська церква; 191 – Галич, церква на урочищі
 Кладовище; 192 – Галич, церква Пантелеймона;
 193 – Галич, церква Спаса; 195 – Галич, церква «над Борщевом»;
 196 – Побережжя – храм у формі квадрифолія; 197 – Василів, церква;
 198 – Звенигород, церква; 201 – Перемишль, церква Іоана

ОСОБЛИВОСТІ ТЕХНІКИ МУРУВАННЯ І АРХІТЕКТУРНИХ ФОРМ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЗОДЧЕСТВА (X–XIV ст.)

У статті простежено еволюцію кам'яного та цегляного мурування у Галицько-Волинській Русі впродовж X–XIV ст. На Прикарпатті каміння як будівельний матеріал використовували від VIII ст. (оборонні роботи хорватів). Спершу зведені споруди X–XI ст. мали центричну композицію, яка згодом значною мірою сприяла розвитку галицької, а далі — української монументальної архітектури. Незалежна школа цегельного будівництва, яка має деякі спільні риси з київською архітектурою того часу, простежується в закарпатських будівлях X–XII ст.

Виявлені особливості староруської білокам'яної техніки дуже відрізняються від тих, які використовують при будівництві в романській Європі. На основі схожості білокам'яної техніки і так званої кавказької техніки робиться висновок про її запозичення з Закавказзя.

Проблеми часу вжитку кам'яного будівництва в Давній Русі дискусійні. Та авторам вдалося датувати низку волинських церков та пов'язати цей процес з будівничою активністю князя Романа Мстиславовича наприкінці XII ст. Встановлено особливості волинських (так званих вандинських) і галицьких (хрестових) систем цегельної в'язки, за якими читається участь майстрів названих регіонів у будівництві окремих будівель з цегли XIII–XIV ст. Аналіз методів та розмірів виготовлення цегли дозволяє зробити висновок про вузькорегіональний характер її вдосконалення і стандартизації.

Ключові слова: Галич, Галицька земля, Волинська земля, техніка мурування, цегла, кавказькі впливи.

Монументальне будівництво Галицько-Волинської Русі — невід’ємна частина давньоруської культури — має яскраві самобутні риси. Розташування краю в центрі Європи, на стику земель з різними культурними традиціями, сприяло тому, що місцеві майстри засвоювали і творчо використовували кращі традиції будівництва інших земель. Для розв’язання питань еволюції, датування пам’яток, простеження взаємозв’язків галицької і волинської архітектурних шкіл разом з аналізом архітектурних форм і свідчень писемних джерел вирішальне значення має вивчення будівельної технології, на яку автори звернули першочергову увагу.

Застосування каменю як будівельного матеріалу на землях Передкарпаття почалося ще на ранньослов’янському історичному етапі. Серед ареалу лука-райковецької культури Б. Тимошук на підставі наявності в основах земельних валів городищ мурів-кріпид, складених насуху з каменю-плитняку (рис. 1, 1)¹, визначає територію, яку у VIII—IX ст. посідали літописні племена хорватів.

Із земель Верхнього Подністров’я та Верхнього Попруття ця порівняно проста техніка мала швидко поширитися на сусідні території, де було вдосталь придатного для будівництва природного каменю: застосовується вона і донині для спорудження підпорних стін та невисоких мурів-огорож у південно-західних регіонах України, а також Молдавії (ареал розселення слов’янських племен хорватів, тиверців і уличі). Часто в таких мурах в’язучим матеріалом є глина і навіть пересіяний ґрунт.

Дещо відмінну техніку донесли збережені на Гуцульщині межові «вічні» мури, утворені двома паралельними рядами сухого мурування, порожнину між якими забутовано землею з камінням (рис. 1, 2)². Ми не маємо ґрунтовних підстав, щоб пов’язати появу цієї техніки, що наслідую римську *opus emplectum*, з безпосереднім впливом римської традиції. Однак такою можливістю не слід нехтувати.

Закономірним явищем було даліше вдосконалення техніки кам’яного мурування — мурування на вапняному розчині, перші зразки якого

¹ Русанова И. Древнерусское Поднестровье / И. Русанова, Б. Тимошук. — Ужгород, 1981. — С. 35.

² Могитич І. Типи та розвиток будівель селянського двору / І. Могитич // Народна архітектура українських Карпат XV—XX ст. — К., 1987. — С. 106.

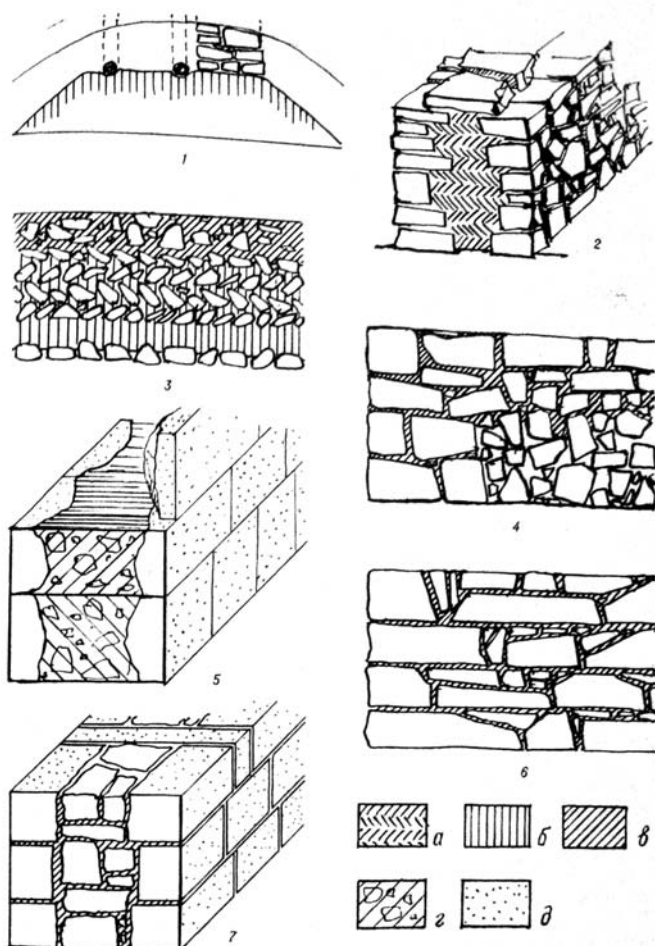

Рис. 1. Системи кам'яних мурувань:

1. Схема розрізу валу в Ревно-1 кінця IX — початку X ст. (за Б. О. Тимощуком).
2. «Вічний» межовий мур на Гуцульщині. 3. Мурування фундаменту Кирилівської церкви XII ст. у Галичі (розкопки В. В. Ауліха та Ю. В. Лукомського). 4. Мурування фундаменту терема XIII — початку XIV ст. у Дрогобичі. 5. Давньоруське білокам'яне мурування (церква Пантелеймона в Галичі кінця XII ст.). 6. Мурування стін з постелистого каменю (оборонна вежа XIII ст. у П'ятничанах).
7. Порядове мурування з білокам'яних блоків (церква Миколая 1292 р. у Львові). Умовні знаки: *а* — засипана ґрунтом, *б* — глина, *в* — розчин, *г* — бутобетон, *д* — тесані поверхні білокам'яних блоків

належать до X ст. (Богородична ротонда в Перемишлі)³. Властивості різних систем бутового мурування вміло використовували галицькі зодчі при спорудженні фундаментів: часто верстви вкладали в такій послідовності — мурування насухо, на глині, на вапняному розчині, що сприяло кращому розподілу ваги стін на основу (Кирилівська і Благовіщенська церкви в Галичі; рис. 1,3); наріжники з великих прямокутних каменів муровані на розчині, а середні ділянки ровів забутовані дрібним камінням і у верхній частині просочені розчином (терем у Дрогобичі; рис. 1,4); верстви бутового каменю укладені на звичайному пересіяному ґрунті (церква Миколая у с. Збручанському).

Мурування стін робилося з дотриманням горизонтальності верств. Висоту верстви задавали більшими і по можливості правильними за формою каменями, які укладали в наріжники. Верству викладали з менш регулярних і невеликих каменів, доповнюючи її до потрібної висоти дрібним камінням (рис. 1,6).

Техніка мурування з бутового каменю, що була частково витіснена у храмовому будівництві XII—XIII ст. білокам'яною, а у XIII ст. — з брускової цегли, з XIV ст. знову стає панівною в будівництві південно-західних регіонів України. З XIII ст. в будове мурування часто вводять цегляні або білокам'яні деталі. Вони трапляються в облицюванні відкосів вікон і бійниць, перемички, склепіння, наріжників стін.

Початок храмового будівництва на землях Південно-Західної Русі зумовлений проникненням сюди християнства з Балкан і Великої Моравії у другій половині IX—X ст. Невибагливості перших християнських общин відповідали компактні храми-ротонди, які відігравали в основному роль хрещалень.

Стіни перемишльської ротонди X ст. складені з каменю-плитняку на розчині з вапна, піску, цегляного порошку і гіпсу. Досить порівняти склад розчину з в'язучими, вжитими в тогочасних будовах Кракова (вапно зі щетиною, глина, чистий гіпс⁴), щоб визнати, що будівничі храму в Перемишлі володіли передовими технологічними прийомами.

Горянська (кінець X—XI ст.) і Корчівська (XI ст., тепер на території Угорщини) ротонди збудовані з плінфи на цем'янковому розчині —

³ Могитич І. З історії міжслов'янських зв'язків у сфері ранньосередньовічної архітектури (Галицько-Волинська Русь та західні слов'яни X—XIII ст.) / І. Могитич // З історії міжслов'янських зв'язків. — К., 1983. — С. 23.

⁴ Borusiewicz W. Budownictwo murowane w Polsce / W. Borusiewicz. — Warszawa; Kraków, 1985. — С. 21—24.

матеріалів, уживаних на той час і в Києві, — донесли ряд своєрідних прийомів. Прямокутний формат цегли (30–32х16,2–16,7х4,7–5,5 см) дозволяв робити перев'язку верств без застосування втопленого ряду, а укладання розчину тонкими шарами (1–1,5 см) — не враховувати його усадку при муруванні наступних рядів, що безперечно прискорювало роботу (рис. 2, 1). Цікавою особливістю Горянської ротонди є неглибокий фундамент (два ряди цегляного мурування), який заледве прорізав рослинний шар: будівничі врахували, що на незначній глибині залягає скельна основа пагорба.

Наведені (поки що поодинокі) приклади дають підстави стверджувати, що до кінця X — початку XI ст. зодчі регіону не тільки опанували технологію мурованого будівництва, але й виробили деякі своєрідні прийоми, які, маючи певні спільні риси з Київською школою, все ж вказують на самостійну місцеву традицію.

Будівництво храмів центричного типу (ротонд) і надалі посідало визначне місце в галицькому зодчестві, розвиваючись у різноманітних варіантах планового та просторового вирішення. Згодом цю традицію продовжила й дерев'яна монументальна архітектура⁵.

Справжнього розквіту архітектура Галицьких земель досягла у XII ст. за княжіння династії Ростиславовичів. У стольних містах з'являються муровані княжі палаци в ансамблях з придвірними храмами і оборонними спорудами⁶; у храмовому будівництві починають переважати споруди панівного на всій Русі хрестово-купольного типу і типу вписаного хреста⁷. Будуючи хрестово-купольні храми, галицькі зодчі намагалися максимально наблизити їхню просторову композицію до форм, притаманним центричним спорудам. У найранішому з відкритих храмів цього типу — церкві Івана Хрестителя у Перемишлі (1119 р.) відсутній обов'язковий на той час нартекс, підкупольний квадрат максимально розширено. Такі корективи дозволяли надати храмам лаконічного і виразного силуету, в якому домінувала центральна глава.

⁵ Могитич І. З історії міжслов'янських зв'язків... — С. 24.

⁶ Ратич А. К вопросу о княжеских дворцах в стольных городах Галицкой Руси XI–XIV вв. / А. Ратич // Культура средневековой Руси. — Л., 1974. — С. 188–191.

⁷ Могытыч И. Крещатые церкви Гуцульщины / И. Могытыч // Архитектурное наследство. — 1978. — № 27. — С. 105–107; Его же. Результаты исследования церкви Пантелеймона близ Галича / И. Могытыч // КСИА АН СССР. — 1982. — Вып. 172. — С. 69–70.

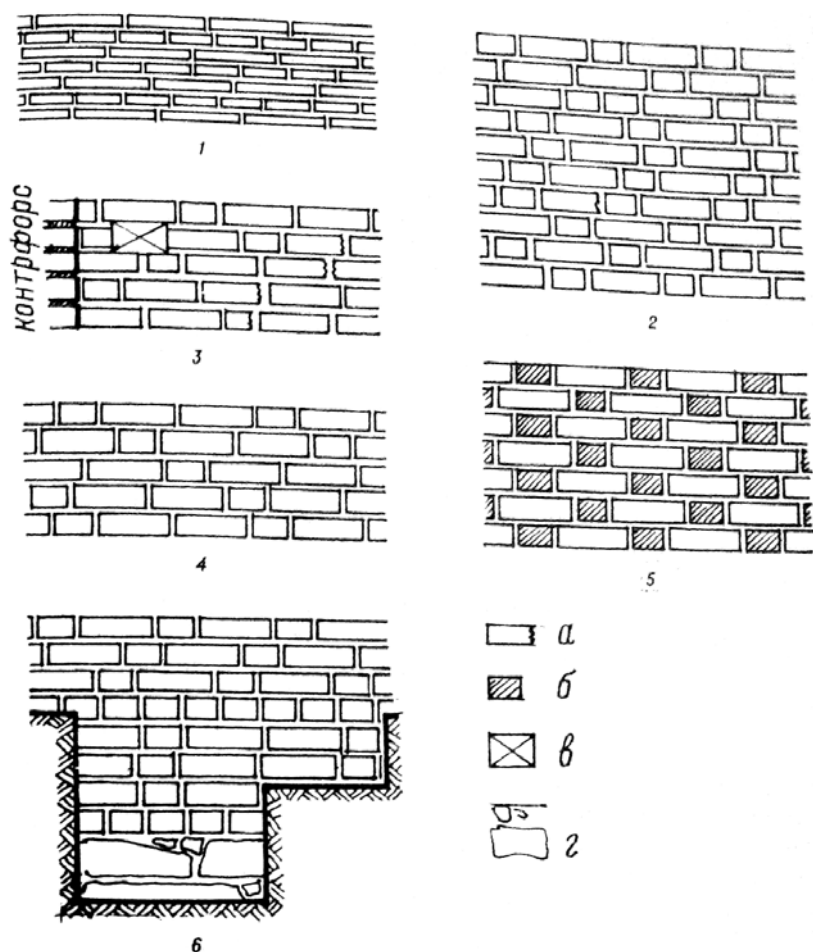

Рис. 2. Система цегляних мурувань:

1. Мурування з плінфи (Горянська ротонда кінця X — середини XI ст.).
 2. Хрещата (галицька) система перев'язки (храм Івана Хрестителя у Львові кінця XII — початку XIII ст., зондаж Х. Ліщинської).
 3. Волинська система перев'язки (Василівська церква 1194 р. у Володимирі-Волинському).
 4. Волинська («готична») система перев'язки («Кам'янецька вежа» близько 1277 р.).
 5. Хрещата («готична») система перев'язки (парафіяльний костіол 1392—1410 рр. у Дрогобичі).
 6. Зміна системи мурування стін Луцького замку рубежу XIII—XIV ст. (Стирова вежа, шурф М. В. Малевської).
- Умовні знаки: а — обламані цеглини, б — ошлаковані торці цегли, в — гніздо риштування, г — камінь

Одночасно цей період розквіту знаменується і застосуванням принципово нової технології зведення стін. З блоків, старанно оброблених на лицьовій та боковій гранях, викладали насухо зовнішнє і внутрішнє лице кожної верстви мурування по периметру цілої будівлі. Після того, як всі блоки остаточно підганяли, внутрішню порожнину забутовували дрібнішими каменями, річниками, галькою, заливали рідким вапняним розчином і зтирали поверхню верстви. На утворену таким чином платформу укладали наступну верству. Тильні грані блоків навмисне залишали рваними для кращого зчеплення з бетоном. Всі відходи обтесування блоків йшли на забутовування. Різьблені архітектурні деталі вкладали у завершеному вигляді — оброблення їх після бетонування порушило б монолітність мурування. Такий спосіб зведення стін дозволяв якнайщільніше підганяти блоки, шви між якими здаються тонко прокресленими на бездоганних площинах стін (рис. 2,5)⁸.

Зразки білокам'яного будівництва XII—XIII ст. археологічно простежені на території всієї Галицької землі — у Перемишлі, Звенигороді, Галичі, Василеві, Львові. До середини XII ст. білокам'яна архітектура сягає найвищого рівня, збагатившись розвинутим архітектурним та орнаментальним різьбленням. Апогеєм Галицької школи був грандіозний Успенський собор у Галичі, зведений близько 1157 р. Судячи за формами частково збереженого храму Пантелеймона поблизу Галича, наприкінці XII ст. намітилася тенденція стриманості у вживанні декору, який зате набуває довершеності і рідкісної для романської архітектури підпорядкованості архітектурній цілісності споруди. У XIII ст. білокам'яну техніку витісняє економніша цегляна, однак її і далі застосовують у найрепрезентативніших будівлях — соборних храмах нової столиці Данила Галицького, Холма (близько 1230 р.), та інших. Із середини XII ст. білокам'яна техніка набуває поширення у землях Північно-Східної Русі, що стало наслідком політичного союзу галицького князя Володимирка Володаревича з ростово-суздальським князем Юрієм Володимировичем Довгоруком. Описання конструкції стін храмів Юрія Довгорукого⁹ дозволяє зробити висновок про їхню аналогічність з галицькими прототипами.

⁸ Могытыч И. Результаты исследования церкви Пантелеймона... — С. 68.

⁹ Воронин И. Зодчество Северо-Восточной Руси XII—XV вв. / И. Воронин. — М., 1961. — Т. 1. — С. 106—107.

Питання походження білокам'яної архітектури Галицької землі, звідки вона потрапила і в Ростово-Суздальське князівство, намагалися розв'язати П. О. Раппопорт та О. М. Іоаннісян. Вчені твердять, що заслуга в побудові і галицьких білокам'яних споруд половини XII ст., і храмів Юрія Довгорукого належить будівельній артілі з Малопольщі, яка, виїхавши зі свого краю близько 1119 р., до 1160-х років перебувала в розпорядженні руських князів і, нарешті, зі смертю зодчого — керівника артілі — припиняє діяльність, так і не передавши нікому свого досвіду¹⁰.

Така реконструкція уявляється надто механічною і не витримує глибокої перевірки. З наведених чотирьох польських костьолів, які нібито збудувала малопольська артіль до приїзду на Русь, лише костьол Андрія у Кракові¹¹ передував церкві Івана Хрестителя у Перемишлі, але мурування його стін з грубо обколотих невеликих квадриків не має нічого спільного із застосуванням у Перемишлі білокам'яним муруванням. Техніка, яка однак тільки зовні нагадує білокам'яну давньоруську, за даними польських дослідників, з'являється у Польщі лише в другій половині XII ст.¹², коли галицька школа білокам'яного будівництва була вже сформована. Технологія ж спорудження стін, подібна до описаної вище, не трапляється в романському будівництві Західної Європи, а поодинокі зразки її застосування в Угорщині (храм у Вертеншенкерешті першої половини XIII ст.¹³) найпевніше є наслідком впливу галицької традиції.

Технологія білокам'яного давньоруського будівництва має, на нашу думку, єдине ймовірне джерело запозичення, а саме Закавказзя. До XII ст. лише там був поширений спосіб кам'яного мурування, аналогічний

¹⁰ Раппопорт П. К вопросу о сложении галицкой архитектурной школы / П. Раппопорт // Славяне и Русь. — М., 1968. — С. 461—462; Иоаннисян О. О раннем этапе развития галицкого зодчества / О. Иоаннисян // КСИА АН СССР. — 1981. — Вып. 164. — С. 35—42; Его же. Зодчество Северо-Восточной Руси XII—XIII вв. (Приложение № 2) / О. Иоаннисян // Дубов И. Города величеством сияющие / И. Дубов. — Л., 1985. — С. 144—146.

¹¹ Sztuka Polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku. — Warszawa, 1971. — S. 718, 738, 750, 776. Колегіату у Вісліці збудовано у другій чверті XIII ст., колегіату в Опатові — у середині XII ст., костьол Івана Хрестителя у Прандоціні — у другій чверті XII ст., костьол Андрія у Кракові — наприкінці XI — на початку XII ст.

¹² Borusiewicz W. Op. cit. — S. 27—37.

¹³ Darcsényi D. Románkori építészet Magyarországon / D. Darcsényi. — Budapest, 1972. — Old. 193, II. 80.

описаному вище. В основоположних працях з будівельної технології він дістав назву «кавказька техніка»¹⁴. До речі, на цю паралель вже вказували вітчизняні вчені¹⁵. На Русь цю техніку, найімовірніше, занесли вірмени. Звістка про перші вірменські колонії на Подністров'ї і Передкарпатті відомі з XI–XII ст.¹⁶, що збігається з періодом пожвавлення монументального будівництва на Галицьких землях. Очевидно, у Галичині, де існувала глибока вже на той час місцева традиція мурування з каменю, кавказька техніка виявилася доступнішою для освоєння, ніж ще досить складна технологія будівництва з плінфи¹⁷. Галицьким зодчим імпонував і ефективний зовнішній вигляд мурування, рівного якому годі й шукати в тогочасному (і навіть пізнішому) будівництві Європи.

З другої половини XIII ст. кавказьку техніку замінює рядова техніка мурування з прямокутних блоків на розчині (церква Миколая у Львові 1292 р.; рис. 2,7). Увесь архітектурний декор у Галичині до кінця XVIII ст. і далі виконували з білого каменю, навіть у другій половині XIX ст. найважливіші архітектурні деталі (консолі балконів, замкові камені арок тощо) зроблено з нього.

На Волині, що перебувала під великим впливом Києва і наприкінці XI – у першій половині XII ст. стала навіть доменом великих київських князів, у другій половині XII ст. поширення набуло мурування з плінфи повними рядами в тогочасній традиції київської архітектурної школи.

У країнах Європи з другої половини XII ст. дедалі більшого визнання набуває техніка мурування з брускової цегли. Збережена ще з античних часів у будівництві Північної Італії (а саме Ломбардії)¹⁸, вона поширюється у країнах, де чимраз більша потреба в монументальному будівництві не була забезпечена придатним для будівництва природним каменем.

¹⁴ Шуази О. История архитектуры / О. Шуази. – М., 1937. – Т. 2. – С. 8–31, 51–54.

¹⁵ Халпачьян О. Культурные связи Древней Руси и Армении / О. Халпачьян // Проблемы архитектуры народов СССР. – М., 1975. – № 2. – С. 13–15.

¹⁶ Ивасюта И. Некоторые вопросы истории Армении и украинско-армянских связей в украинской советской историографии / И. Ивасюта, С. Гутянский // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – Ереван, 1971. – Вып. 3. – С. 329–331.

¹⁷ Асеев Ю. Архитектура Древнего Киева / Ю. Асеев. – К., 1982. – С. 83–130.

¹⁸ Шуази О. Указ. соч. – С. 136, 550–551.

Наприкінці XII ст. цегляне будівництво починає переважати в Данії і Північній Німеччині, звідкіль потрапляє на землі Польського Помор'я. Швидкому поширенню брускової цегли сприяла діяльність монарших орденів цистерціанців, домініканців і францисканців, які засновують монастирі в найвіддаленіших околицях католицької Європи. До середини XIII ст. цегляне будівництво поширюється у більшості країн Західної Європи, а в Польщі цегла стає панівною навіть у місцевостях, багатих на природний камінь¹⁹.

Широкі політичні й економічні зв'язки руських князівств із країнами Європи сприяли проникненню техніки будівництва з брускової цегли і на землі Русі (таблиця). Часте застосування брускової цегли в поєднанні з плінфою наприкінці XII — у першій половині XIII ст. у Києві, Переяславі і Юр'єві (Білій Церкві) засвідчують знахідки археологів²⁰.

Дослідження останніх років ряд будов давньоруського часу з брускової цегли виявили на території колишньої Галицької землі. Це львівські об'єкти: храм Івана Хрестителя, розташування якого на території найранішого етапу розвитку міського посаду й археологічний матеріал дають підстави для датування кінцем XII — початком XIII ст.; храм Марії Сніжної; рештки замку Льва Даниловича, де цеглою облицьовані відкоси бійниць; «колишня руська церква Катерини на Низькому замку вимурувана дуже старанно, з особливо міцної цегли»²¹.

¹⁹ Świechowski Z. Wczesne budownictwo ceglane w Polsce / Z. Świechowski // Studia z dziejów rzemiosła i przemysłu. — Wrocław, 1961. — Т. 1. — С. 120.

²⁰ Асеев Ю. Архитектура... — С. 141—143; Его же. Исследования Михайловского собора в Переяславе-Хмельницком / Ю. Асеев, В. Харламов, М. Сикорский // Славяне и Русь. — К., 1979. — С. 162—165; Орлов Р. Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностей / Р. Орлов, А. Моця, П. Покас // Земли Южной Руси в IX—XIV вв. — К., 1985. — С. 43—45.

²¹ Ісаєвич Я. Найдавніший опис Львова / Я. Ісаєвич // Жовтень. — 1980. — № 10. — С. 105—108; Грунєвєг М. Уривки із записок про заснування, розташування та забудову міста Львова / М. Грунєвєг // Історія Львова в документах і матеріалах. — К., 1987. — С. 61—64; Багрий Р. Исследования во Львове / Р. Багрий // АО 1984. — М., 1986. — С. 212; Багрий Р. Древнерусский город Львов в свете археологический и архитектурных исследований / Р. Багрий, И. Могиатыч // Древнерусский город. — К., 1984. — С. 16—18.

Формати брускової цегли (кінця XII—XV ст.)

Регіон (адреса, об'єкт, дата, дослідники)	Розміри (см) (товщина х ширина х довжина)
<i>Київ, Київська земля</i>	
Ротонда, кінець XII — початок XIII ст. (П. П. Толочко, Я. Є Боровський)	8х12х25
Храм у Нестерівському провулку, кінець XII — початок XIII ст. (П. П. Толочко, Я. Є Боровський)	9х12х24,5
Церква на Вознесенському узвозі, кінець XII — початок XIII ст. (дані П. О. Раппопорта)	7,5х12х26,5
Федорівський монастир, друга половина XII — початок XIII ст. (В. О. Харламов)	7,5х12х25,5
Храм в урочищі Церківщина, кінець XII — початок XIII ст. (В. О. Харламов)	8-8,5х9,5х24-25
Ремонт Печерського собору, після 1230 р. (М. В. Холостенко)	8,5-9х12х25
М. Юр'єв, собор, кінець XII — початок XIII ст. (Р. С. Орлов)	6,5-7,5х12-12,5х(24,5)—26-26,5
М. Іван, знищений 1223 р., у заповненні жител (В. К. Гончаров)	(7,5)х(10)х?
<i>Переяслав</i>	
Михайлівський собор, ремонт після 1230 р. (П. О. Раппопорт)	8-8,5х9,5-11х24-25
Цивільна будівля, після 1230 р. (Р. А. Юра)	8-8,5х9,5-11х23,5-25,5
<i>Володимир, Волинська земля</i>	
Михайлівський собор, кінець XII ст. (М. К. Каргер)	8-9х12-13х25-26
Василівська церква, 1194 р. (автори)	(7) - 8-8,5х(12,5) - 13х26,5х27
Споруда біля Михайлівського собору, 1268 р. (М. К. Каргер)	8-9х12-14х25-27
Розвал на дитинці, 1291 р. (М. В. Малевська)	8х11-12х25-26

М. Любомль, Георгіївська церква, 1280-ті рр. (М. В. Малевська)	8-9x11-12x25-26
М. Любомль, Троїцький костюл, 1412 р. (автори)	8x12x25,5
Стоп'є, вежа, кінець XII ст. (І. Кутиловська)	7,5-8x11,8-12x26-26,6
Кам'янець, вежа, 1277 р. (П. О. Раппопорт)	8x13,5x26,5
Чорторийськ, вежа, 1291 р. (П. О. Раппопорт)	7,5-8,5x11,5-13,5x26-28
М. Луцьк, замок, кінець XIII — перша чверть XIV ст. (Г. Н. Логвин, автори)	
М. Луцьк, Дмитріївська церква, кінець XIII ст. (М. В. Малевська)	8-9x11-13x26-30
М. Луцьк, міські укріплення, 2-га половина XIV ст. (автори)	8-9x12-13x26
М. Луцьк, Вірменська церква, 1427 р. (В. В. Колосок)	8-9x11,5-14x26-27
	8,5x12,5x27
<i>Галицька земля</i>	
Галич, храм Пантелеймона, 1194 р. (Ю. Лукомський)	(9)x(12)x?
Львів, храм Івана Хрестителя, початок XIII ст. (автори)	(цеглини без жолобків)
Львів, Високий замок, 1259—1270 рр.	8-9,5x13-13,5(14)x(25)
Львів, костюл Марії Сніжної кінець XIII ст.	-(27)-28-(29)9x13,6x28
Дрогобич, терем воєводи, XIII — перша половина XIV ст. (автори)	8-8,5x14-14,5x28-28,5
	7,9x12,7x27,5-29
	(частина цегли — без жолобків)
Дрогобич, вежа, XIII — перша половина XIV ст. (автори)	7,5-8,5x14-14,5-(15,5)x(27)-27,5-28-(28,5)
Дрогобич, парафіяльний костюл, 1392—1410 рр. (автори)	7-8,5x(12,5)-13,5-14,5-(15)x27-29-(30)
С. Скелівка, «Сторожова вежа», XIII—XIV ст. (автори)	
С. Лаврів, Онуфріївська церква, XIII ст. 1-й період, 2-й період	8x12,5-14x28-28,5
	7-7,5x13-13,5x26-27
	7,5-8x13-14x26-28-(28,5)-29-29,5
С. Спас, розвал монастиря, 1295 р. (М. В. Малевська)	7-8(9)x11-13(14)x(28),(30)
С. Спас, розвал замку, друга половина XIII ст. (М. Ф. Рожко)	(7,5)-8-9-(9,5)x12-14x26-29

Другим осередком будівництва з брускової цегли були околиці Старого Самбора і Дрогобича: готичний костюл у Дрогобичі включає збережені на всю висоту рештки стін давньоруського терема, який, очевидно, був складовою частиною цілого ансамблю з культовою спорудою та оборонною вежею, дещо видозміненою у XVI ст.; церква у Лаврові включає сліди двох будівельних періодів давньоруського часу; рештки храму (1295 р.) і монастиря простежено в с. Спасі, де близько 1254 р. засновано єпископію²². На наш погляд, існує досить підстав вважати давньоруськими вежі біля готичних костюлів у с. Скелівці та м. Рудках на Львівщині.

Причетним до побудови перших об'єктів з брускової цегли на Волині, а згодом у Галичині слід вважати галицько-волинського князя Романа Мстиславовича, за чийм наказом зведено вежу з каплицею у Столп'ї. Вперше Столп'є (назва, безперечно, походить від факту наявності тут веж — стовпів²³) згадується під 1207 р. у зв'язку з тим, що колишній уділ Романа захопив його небіж Олександр Всеволодович Белзький. Без сумніву, укріплювати західні кордони Волині — міста Угровськ, Верещин, Столп'є і Комов волинський князь мав би ще до того, як він 1199 р. приєднав до Галичини. Дослідження, проведені 1976—1978 рр., довели, що на п'ятому ярусі вежі була каплиця-ротонда у формі октагона, кам'яні стіни якої в інтер'єрі обличковані брусковою цеглою. Серед імен можливих фундаторів названо і князя Романа²⁴.

Дуже близька за композицією інтер'єру до столп'ївської каплиці Василівська церква у Володимирі-Волинському. Обидва храми мають по вісім конх чи ніш, причому ті з них, що розташовані на основних осях, більші від діагональних, а найбільшою є вівтарна. На фотографії, яку навела І. Кутиловська, видно, що місця стикування ніш каплиці мають характерні втрати, які вказують на існування тут лопаток, які переходили в підпружні арки склепінь, як і у Василівській церкві.

²² Добрянський А. Короткі записки историческіе о мѣстѣ Самборѣ / А. Добрянський // Зоря Галицька яко альбум. — Львів, 1890. — С. 354.

²³ До 1830-х років тут ще були три вежі, які стояли на рогах чотирикутного городища. Див.: Січинський В. Місто Холм / В. Січинський. — Краків, 1941. — С. 17—18.

²⁴ Kutylowska I. Zabytkowy zespół warowno-kultowy w Stołpiu woj. Chełmskie / I. Kutylowska // Zeszyt biura badań i dokumentacji zabytków w Chełmie. — 1981. — № 2/81. — S. 4, 10—11.

Показово, що основні розміри Василівської церкви рівно двічі перевищують розміри Стоп'ївської каплиці. Досліджуючи 1925 р. Василівську церкву, М. Валіцький вперше чітко датував її рубежем XII—XIII ст., вважаючи за можливий рік її побудови — 1194-й.²⁵ Пізніше у зв'язку із застосуванням брускової цегли церкву обережно передатували на XIII—XIV ст.²⁶ У світлі сучасного стану вивчення середньовічної архітектури наявність підпружних арок і контрфорсів, стрільчаста форма арки порталу чи застосування брускової цегли ніяк не можуть бути ознаками, які б виключали можливість побудови Василівської церкви наприкінці XII ст., хоч широкого застосування ці прийоми набувають пізніше. Тому дата 6702 (1194 р.), яка відчитується з прорисування на шиферній таблиці, вмурованій колись у стіну біля входу в храм²⁷, цілком може стосуватися побудови храму. Узгоджується з цією датою і ім'я князя Р(о)мавъ, яке відчитується у доволі заплутаній криптограмі.

Важливою підставою уточнення датування Михайлівської ротонди у Володимирі-Волинському (перша згадка 1268 р.) стали розкопки підмурівків дерев'яної ротонди кінця XII ст. у с. Олешкові Івано-Франківської області²⁸. Ця церква мала ідентичне з Михайлівською планувальне і просторове вирішення, включно з основними розмірами, що, безперечно, свідчить про повторення в дереві мурованого прототипу. Зразком для Володимирського храму, найвірогідніше, правила церква Доната в Задарі (Далмація), збудована у 810—815 рр. у традиціях центричних споруд Каролінзької доби. Показово, що пізніше цей тип храмів-ротонд з внутрішньою колонадою часто повторювався у дереві в козацьких осередках Запоріжжя та Дону. Про побудову у Володимирі ротонди для представників військового стану може свідчити також і

²⁵ Walicki M. Średniowieczne cerkwie Włodzimerza / M. Walicki // Rocznik Wotynski. — Rowno, 1931. — Т. 2. — С. 377—382.

²⁶ Логвин Г. Архітектура XIV — першої пол. XVI століття / Г. Логвин // Історія українського мистецтва. — К., 1967. — Т. 2. — С. 24.

²⁷ Батюшков В. Волынь. Исторические судьбы юго-западного края / В. Батюшков. — СПб., 1888. — С. 76; Дверницкий Е. Памятники древнего православия в г. Владимире-Волынском / Е. Дверницкий. — К., 1889. — Рис. на с. 25. Згадану шиферну таблицю у Першу світову війну вивезли до Австрії.

²⁸ Томенчук Б. Исследование древнерусского городища в с. Олешков / Б. Томенчук // АО 1983. — М., 1985. — С. 366.

посвята архангелові Михаїлу — патронові воїнів. Ймовірно, фундатором обох храмів міг бути князь, який велику увагу приділяв зміцненню війська і до того ж володів і Володимиром, і Галицькою землею. Цим умовам найбільше відповідає постать саме Романа Мстиславовича, організатора передового і найкраще озброєного на той час кінного війська²⁹, у чиєму середовищі, безперечно, плекались якісь своєрідні рицарські традиції, що могли відобразитися у побудові незвичних «рицарського типу» храмів. Відсутність на сторінках Галицько-Волинського літопису згадок про побудову такої визначної споруди (за висотою храм мав би небагато поступатися Успенському Мстиславовому соборові) дає можливість припускати, що її могли згадувати у втраченій його частині, пов'язаній з діяльністю Романа. Адже князь, чиї плани передбачали політичне об'єднання всієї Русі³⁰, не міг обмежитися побудовою лише оборонних споруд.

Підсумовуючи сказане, висловімо здогад, що три відомі волинські ротонди були зведені за наказом Романа Мстиславовича. Нижньою межею періоду побудови цих об'єктів, мабуть, слід вважати 1189 р. Саме тоді Роман з великими зусиллями повернув собі Волинську землю, яку перед тим легковажно віддав Всеволодові Белзькому, вперше короткочасно захопивши галицький стіл³¹.

Буквальне повторення основних рис храму Доната в Задарі, що послужив для неї взірцем, застосування «класичного» цем'янкового розчину та великий вміст уламків плінфи дозволяють вважати Михайлівську церкву першою ротондою з брускової цегли, яку збудував Роман, і датувати її у відтинку між 1189—1193 рр. Далі у Василівській церкві, зберігши принцип восьмиосьової композиції, зодчий виявив творчу фантазію і створив дуже оригінальний і пластичний образ храму. Внесено зміни і в технологію будівництва: замість цем'янкового розчину застосовано простіший у приготуванні вапняно-піщаний з мізерними домішками цем'янки, вугілля і гіпсу. Вірогідно, що вежі в Столпйому на той час вже були у процесі будівництва і зодчого Василівської церкви або когось із його безпосередніх помічників залучено на останньому етапі

²⁹ Котляр М. Військова справа у Галицько-Волинській Русі XII—XIII ст. / М. Котляр // Жовтень. — 1984. — № 1. — С. 96—97.

³⁰ Толочко П. Древняя Русь / П. Толочко. — К., 1987. — С. 151—156.

³¹ Котляр Н. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси IX—XIII вв. / Н. Котляр. — К., 1985. — С. 70.

— для побудови каплиці, яка у зменшеному вигляді відтворює композицію Василівської церкви. Це дає підстави датувати закінчення будівництва веж у Столпйому 1194–1195 рр.

Здобувши 1199 р. Галицьке князівство, Роман Мстиславович мусив приділити зміцненню своєї влади на цій землі велику увагу. Слід гадати, князь оцінив вигідне географічне і стратегічне становище поселення на місці майбутнього Львова, укріпив його замком, розкрити кам'яна кругла наріжна вежа якого близька за площею плану до Столп'ївської вежі³². Мабуть, за часів правління Романа виник невеликий укріплений посад з площею та храмом Івана Хрестителя*. Особливості будівельної техніки вежі і храму переконують, що для здійснення своїх будівельних заходів Роман Мстиславович звертався до послуг місцевих будівельників.

Доволі рання поява технології мурування з брускової цегли на Русі спонукає шукати джерела її запозичення у двох названих вище осередках цегляного будівництва XII ст.: південному (Ломбардія) або північному (Данія, Північна Німеччина). Близький формат давньоруської і ломбардської брускової цегли вказує все ж на ймовірний зв'язок саме з ломбардською школою. Якщо ж такий зв'язок існував, то в цегляних будівлях Галичини й Волині бачимо приклади хіба що наслідування технології, а не безпосередню участь ломбардських майстрів: вигляд цегляного мурування руських будівель далеко не такий довершений, як у спорудах північноіталійських майстрів.

Для мурування стін цегляних споруд галицької традиції характерним є застосування вапняно-піщаного розчину з вмістом товченої цегли, доволі товсті (1,5–3 см) прошарки розчину, старанно заглаженого нарівні з лицем стіни — без розшивки або підрізки; виразна хрестова система перев'язки, що нагадує поширену згодом у готичному будівництві так зване готичне, або «польське» мурування (рис. 2,2). Систему цю вжито як суто конструктивний принцип, без використання її декоративних можливостей, розвинутих у пізніші часи (рис. 2,5). Хрестова система мурування не була винаходом галицьких мулярів — її застосування бачимо серед різноманітних декоративних фактур ломбардського мурування

³² Багрий Р. Раскопки во Львове / Р. Багрий, И. Могытыч, А. Ратыч, И. Свешников // АО 1975. — М., 1976 — С. 298.

* Матеріали історико-архітектурної інвентаризації Львова, яку провело Львівське відділення інституту «Укрпроектреставрація» у 1985–1987 рр.

(церква Амброзія у Мілані)³³. Очевидно, її використали галицькі мулярі як найдоцільнішу для перев'язки швів. Цю систему незмінно використовують в будівництві Галичини до XVI ст.

Технологія будування з брускової цегли на Волині має риси, які відрізняють її від галицької традиції — у фактурі мурування виразно переважають цеглини, укладені ложком над укладеним тичком. Якщо в муруваннях кінця XII ст. на кожен тичок припадає до трьох і більше ложків (рис. 2,3), то в муруваннях другої половини XIII ст. на кожен тичок чітко припадає два ложки (рис. 2,4). Це укладення в сучасній літературі відоме під назвою «вендинського» мурування. В оборонних спорудах часом трапляється безсистемна кладка з випадковим чергуванням груп тичків і ложків цеглин; у верхніх партіях Кам'янецької вежі трапляється порядова система перев'язки, коли три ряди, укладені ложком, відділяються тичковим рядом.

Спільною рисою і галицьких, і волинських будівель з брускової цегли було обов'язкове затирання лиця стін тонким шаром вапняного розчину («убілені яко сир», за виразом літописця). Ці споруди свідчать про непохитні спільні давньоруські архітектонічні традиції.

Виділення особливостей технології цегляного брускового будування галицької і волинської шкіл дозволяє простежити їхнє поширення у зв'язку з діяльністю галицько-волинських князів.

Так, дослідження останніх років довели, що круглу вежу Люблінського замку (як кам'яні в нижніх ярусах, так і цегляну у верхніх) збудував одночасно в 1243—1244 рр. галицько-волинський князь Данило Галицький³⁴. Судячи за фактурою мурування мурів Данилової вежі в Любліні, 1244 р. князь користувався послугами волинських мулярів. Натомість Лев Данилович, який володів Любліном від 1289-го до 1302 р.³⁵, будуючи тут мури і оборонну каплицю, звертався, звичайно ж, до львівських мулярів, про що свідчить мурування фрагментів цих споруд, включених у стіни пізнього готичного костюлу³⁶. Не виключено, що саме

³³ Pogány F. *Italia építészete* / F. Pogány. — Budapest, 1973. — K. I. — Old. 27.

³⁴ Koziejowski W. *Późnioromańskie formy stylowe w architekturze wieży na zamku Lubelskim* / W. Koziejowski // *Studia i materiały Lubelskie*. — Lublin, 1982. — № 9. — S. 51—103; Асеев Ю. Архитектура Середнього Придніпров'я та Галицько-Волинських земель у XII—XIII століттях / Ю. Асеев // *Історія українського мистецтва*: у 6 т. — К., 1967. — Т. 2. — С. 98.

³⁵ Крип'якевич І. Назв. праця. — С. 107.

стіни Левових будівель у Любліні стали взірцем для поширення у XIV ст. в Польщі після повернення до її складу Любліна хрещатої системи в'язання цегляного мурування.

До часів князювання Мстислава Даниловича (1289—1301) та Юрія Львовича (1301—1308), чиїм намісником був луцький князь Лев Юрійович, Г. Н. Логвин відносить побудову цегляних укріплень Луцького замку³⁷. М. В. Малевська датує серединою чи другою половиною XIII ст. тільки кам'яні фундаменти та нижні частини веж, а верхні цегляні частини відносить широко до XIV ст.³⁸ Застосування характерного для волинської традиції цегляного мурування у нижніх верствах мурів і хрещатої — у верхніх (рис. 2,6) дозволяє стисліше датувати спорудження цих укріплень. Очевидно, будівництво, яке за Мстислава розпочали майстри з Волині, продовжили за Льва Юрійовича мулярі з Галичини. Враховуючи незначний обсяг робіт, здійснених за Мстислава, початок спорудження цегляних укріплень Луцького замку можна датувати рубежем XIII—XIV ст.

Волинська технологія мурування з брускової цегли простежується на оборонних спорудах, які звели волинські князі — вежах у Кам'янці (1277 р.), Бересті (друга половина XIII ст.) і Чорторийську (1291 р.). Вона мала вплив на будівництво в землях, що лежали на північ від Волині — Чорній Русі (укріплення Новогрудка) та Литві (замки Вільнюса, Тракая)³⁹.

Питанню виробництва цегли присвятив свою працю польський дослідник А. Виробіш, який значною мірою спирається на львівські документи XIV—XV ст. Вчений доводить, що вже у XIII ст. виробництво цегли — стрихарство стає окремою галуззю ремесла і навіть самостійною професією⁴⁰. З наведеного опису технологічного процесу видно, що якість цегли більшою мірою залежала від підготовки глини, просушування і випалу, ніж від формування. Значить, освоєння технології виробництва цегли було доступнішим ремісникові-гончарю,

³⁶ Gawarecki H. Lublin / H. Gawarecki, C. Gawdzik. — Warszawa, 1964. — S. 20.

³⁷ Логвин Г. Луцький замок / Г. Логвин // Культура и искусство Древней Руси. — Л., 1967. — С. 106.

³⁸ Малевская М. Исследования Луцкого замка / М. Малевская // АО 1983. — М., 1985. — С. 309.

³⁹ Глемжа И. Памятники архитектуры Литвы / И. Глемжа. — Л., 1978. — С. 8.

⁴⁰ Wyrobisz A. Średniowieczne cegielne w większych ośrodkach miejskich w Polsce / A. Wyrobisz // Studia z dziejów rzemiosła i przemysłu. — Wrocław, 1961. — T. 1. — S. 64—75.

ніж професійному будівельникові, про що, зрештою, говориться і в працях дослідників давньоруської архітектури⁴¹. Ймовірно, плануючи будівництво, фундатори чи будівничі замовляли виробництво цегли місцевим гончарям, у чиєму розпорядженні до того ж уже був певний запас підготовленої глини. Отже, стрихарство первісно було суміжною галуззю гончарного ремесла. Про вироблення окремих технологічних прийомів виробництва цегли в місцевому середовищі свідчать зафіксовані у львівських документах терміни, безперечно, місцевого походження: *стіл*, на якому формували цеглу, називався «*ляда*», *рифлена дощинка*, якою (а не пальцями) згрібали з форми зайву глину — «*стрихулець*»⁴². Слід, залишений стрихульцем, міг правити одночасно своєрідним клеймом⁴³, від чого й пішла назва професії — *стрихар*.

Вибір брускової цегли як основного матеріалу для спорудження передусім оборонних об'єктів сам по собі вказує на такі її переваги, як швидкість виготовлення й укладання в мури. Високій продуктивності праці мулярів сприяла «ергономічність» брускової цегли — на відміну від плінфи чи каменю, її можна було укладати в мур однією рукою, не випускаючи з другої руки кельми.

Відкриття щоразу більшої кількості давньоруських споруд, де було застосовано брускову цеглу, породжує надію простежити якісь сталі закономірності щодо її розмірів, які б допомогли встановити час побудови об'єкта, належність його до певної будівельної традиції. Дослідники польського романського будівництва доходять, однак, висновку, що метод порівняння форматів цегли в жодному випадку не є визначальним для встановлення часу побудови об'єкта⁴⁴.

За всієї різноманітності розмірів брускової цегли відомих давньоруських будівель, однак, можна спостерігати деякі відносно сталі параметри для кожного окремо взятого регіону. За відносно однакової товщини (7–9 см) у Києві і Переяславі цегла відчутно вужча (9,5–12 см)

⁴¹ Асеев Ю. Архитектура... — С. 12.

⁴² Wyrobisz A. Op. cit. — S. 66.

⁴³ Характер жолобків цегли — «пальцівки» пропонує ввести як одну з класифікаційних ознак білоруський дослідник О. Трусав. Трусау А. Вялікапамерная цэгла / А. Трусау // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. — Мінск, 1984. — № 1. — С. 34.

⁴⁴ Świechowski Z. Op. cit. — S. 90–92.

і коротша (24–26 см), ніж у Галицькій землі (ширина 12–14,5 см, довжина 26–29 см). Волинська цегла мала проміжний формат між київською і галицькою. Характерно, що волинська цегла, яку застосовували при зведенні оборонних споруд, довша (26–29,5 см) порівняно з ужитою на культових будівлях (25–27 см). Показово, що протягом кількох сторіч формат цегли і на Волині, і в Галичині був порівняно сталий.

Отже, будівництво з каменю-плитняку, яке зафіксували археологи з VIII ст., побутує на Галицькій землі впродовж усіх наступних сторіч, а з кінця XII — початку XIII ст. набуває поширення в оборонному зодчестві і на Волині. Змінюється тільки характер скріплення: мурування «насухо» — на глині — на розчині з вапном.

Білокам'яне будівництво виникає у Галицькій землі на початку XII ст. в так званій кавказькій техніці мурування і широко побутує тут у XII–XIII ст. Звідси воно на початку другої половини XII ст. проникає у Ростово-Суздальське князівство, а в другій чверті XIII ст. — у Холм. З XV ст. білокам'яне будівництво зберігається тільки у Львові, однак з другої половини XIII ст. кавказьку техніку мурування замінює рядова на розчині. У всій Галицькій землі до кінця XVIII ст. весь архітектурний декор виконується тільки у білокам'яній техніці.

Будівництво з плінфи, поширене на Волині під впливом київської школи в другій половині XII ст., вже наприкінці XII — на початку XIII ст. витісняє техніку мурування з брускової цегли («пальцівки»). Ця техніка проникає у цей же період і в Галицьку землю. Але система перев'язки цеглин на Волині і в Галицькій землі була спочатку різна: так звана вендинська та хрещата. Відмінною особливістю будівельних шкіл Галицько-Волинських земель від романо-готичної архітектури є обов'язкове затирання поверхні цегляних стін вапняним розчином.

*Опрацював матеріал Михайло Климович
(Івано-Франківськ, Україна)*

Ivan Mogytych, Roman Mogytych (Lviv, Ukraine)

Peculiarities of stone building techniques and architectural forms of the Galician-Volhynian architecture (10th–14th centuries)

The paper has traced the evolution of stone and brick building in Galician-Volhynian Rus' in the 10th – 14th centuries. In the PreCarpathian area stone was used as building material beginning from the 8th century (defensive works of Croats). First worship buildings of the 10th – 11st centuries were of centric composition which considerably contributed to further development of the Galicia and then Ukrainian folk monumental architecture. An independent school of brick building which has some common features with Kyiv architecture of that time is traced in the Transcarpathian buildings of the 10th – 11st centuries.

Peculiarities of the Old-Rus' white-stone techniques are revealed, for they greatly differ from those used on building of the Romanic Europe. On the basis of similarity of the white-stone technique and the so-called Caucasian technique a conclusion is made on its borrowing from the Transcaucasus.

Problems for the use of paving stone in Old Rus' building are discussed. In this connection dating of the Volhynia centric churches was precised, and these churches are related to the building activities of Prince Roman Mstislavovich at the end of the 12th century. Peculiarities of the Volhynia (so-called Vendinian) and Galician (cross) systems of brickwork bond are revealed to trace on this basis the participation of masters of the mentioned regions in the construction of some brick buildings of the 13th – 14th centuries. The analysis of brick manufacturing techniques and sizes permits a conclusion to be made that improvements in techniques and brick size standardization were of narrow-regional character.

Key words: *Halych, Galicia, Volhynia, masonry technique, brick, Caucasian influences.*

Могитич І. Особливості техніки мурування і архітектурних форм Галицько-Волинського зодчества (X–XIV ст.) / І. Могитич, Р. Могитич // Археологія. — 1990. — № 4. — С. 56–68.

ЦЕРКОВНЕ МИСТЕЦТВО ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ РУСІ. МИСТЕЦЬКА СИМФОНІЯ ВІЗАНТІЙСЬКО-РУСЬКОЇ І РОМАНСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ (ВИТЯГИ З АВТОРСЬКОЇ СТАТТІ)

Фрагмент авторської статті торкається аспектів церковного мистецтва Галицької землі. Дослідниця відстоює погляд про гармонійне поєднання в ньому візантійсько-руського і романського стилів, що стало можливим завдяки всебічним зовнішнім впливам на місцеві традиції архітектури. Докладно проаналізовано галицькі храми – Успенський собор і церкву Спаса XII ст., церкву Святого Пантелеймона кінця XII ст. та церкву Різдва XIV ст. Відзначено часткове збереження фрескової оздобы, часом безповоротно втраченої, на прикладі інших пам'яток сакральної архітектури.

Ключові слова: Галич, церква, фреска, архітектура, візантійсько-руська традиція, романський стиль.

Задля переходу до авторських висновків базовим виглядає акцент на археологічних роботах (останніми роками вони здійснюються в кількох місцях, зокрема Василеві, Галичі та Володимирі-Волинському), що може допомогти встановити колишнє застосування наразі вцілілих решток середньовічних будівель, а також на підставі сучасного стану знань про візантійську сакральну архітектуру здійснити аналіз їхнього зведення¹. При цьому потрібним є систематичний опис знайдених фрагментів кам'яних рельєфів, стінних розписів та кольорового віконного скла. Адже не завжди

¹ Найсучасніша інформація про візантійське походження староруської архітектури та широка бібліографія проблеми тут: Комеч А. И. Древнерусское зодчество конца X – начала XII в. / А. Комеч. – М., 1987.

відомо, чи вони походять з часів постання будівлі чи додані пізніше, як можна припустити — після смерті останнього та бездітного галицького правителя*, коли землі Галицької Русі перейшли під владу польського короля Казимира Великого (1349). Король найперше оволодів Львовом і Галичем, де поставив власні залоги. Пізніше він зайняв Белзьку, Холмську та Володимирську землі, а 1367 року Поділля і Волинь, кладучи кінець Галицько-Волинському князівству.

* * *

Тільки три церкви, які згадують середньовічні літописці, не викликають сумнівів в ідентифікації. Йдеться про церкву Святого Івана в Перемишлі, відому за Яном Длугошем за 1126 р., та церкву Спасителя (Спаську) із собором Успіння Богородиці (Успенським) в Галичі, занотовані в Іпатіївському літописі (відповідно під 1152 і 1187 рр.). Не надто багато відомостей і про місцевих архієреїв. Першим згаданим впродовж 1157—1165 рр. на ім'я єпископом Галича був Косьма, останнім, зафіксованим у джерелах (під 1226 р.), — Артемій.

Хоча відмінності між церковною архітектурою волинського і галицького середовищ стають помітними вже XII ст., на теренах Галицько-Волинського князівства окремі церкви хрестово-купольної форми будовано головно з кам'яних блоків правильної форми, зокрема собор Успіння Богородиці в Крилосі/Галичі третьої чверті XII ст. Також в основному тут застосовували скульптурне оздоблення фасадів, підтверджене археологічними студіями. Окрім церков хрестово-купольного типу, тут теж присутні храми центрального типу. Відомо три (якщо з важливих причин оминати три перемишльські ротонди) такі будівлі, два тетраконхоси — так званий «Полігон» в Галичі та інший в околицях Галича, а також тридільна церква Святого Іллі в межах Крилоса, з навою на коловому плані, півкруглою апсидою та прямокутним предсінням². Всі три храми співвідносяться з малопольсько-угорськими будівельними групами.

Ймовірно, регіональна специфіка і далі утримувалася в пізніші часи, хоча, як відомо на сьогоднішній день, існує тільки вісім церков, датованих XIII і XIV ст. Серед них тільки одна збережена: церква Святого Пантелеймона в Галичі.

* *Прим. перекладача:* Мається на увазі Юрій II Болеслав Тройденевич (1325—1340).

Порівняльний аналіз планів кількох храмів того періоду засвідчує, що в XIII ст. відбувалася суттєва зміна архітектурних типів, де чіткою межею виступає монгольське вторгнення 1238—1240 рр. З першою фазою перед вторгненням сьогодні ототожнюються три церкви: у Василеві, у Володимирі-Волинському та Святого Пантелеймона в Галичі. Наступна фаза включає другу половину XIII — першу половину XIV ст., коли постали церкви у Львові: Святого Юрія, Святого Онуфрія і Святого Миколая та церква в Галичі — Різдва Христового.

Церква Святого Пантелеймона в Галичі

Церква Святого Пантелеймона в Галичі збудована біля впадіння Лімниці в Дністер та виступає єдиною збереженою будівлею галицького середовища, яку зазвичай датують початком XIII ст., хоча в джерелах вона згадується аж у середині XIV ст. Занедбалу від XVI ст. церкву набули францисканці (1598), відбудувавши її та добудувавши монастирські будівлі з дзвіницею. З того часу в джерелах з'являється новий покровитель — Святий Станіслав, хоча ще в документах XIX ст. можна знайти згадки про першого покровителя храму. Чергові реставрації (1802, 1926, 1965) поступово позбавляли будівлю давніх форм. Тому від XIX ст. дослідники концентрували увагу навколо проблеми реконструкції первинного плану і часу постановня храму³.

Найперше Владислав Луцкевич (1880) визначив будівлю як «романську церкву» початку XIII ст., яку правильно ототожнив із церквою Богородиці, де оборонявся Коломан, коли 1219 р. Галич облягав Мстислав Мстиславович. Ксьондз Атанасій Петрушевич початково (1881) висунув тезу, що першу церкву побудував Данило, і в часи Казимира Великого її перейменували на костел Святого Станіслава, однак пізніше (1899) він співвідносив її з польським пануванням у Галичі

² Иоаннисян О. М. Зодчество древнего Галича и архитектура Малопольши / О. Иоаннисян // Acta Archaeologica Carpathia. — 1988. — № 27. — S. 50. Автор розпізнає в будівлі не предсіння, а фундамент західної вежі. Натомість цілковитий план розуміє як ротонду типу ротонди Св. Прокопа в Стшельні (Могіленський повіт Куявсько-Поморського воєводства, Польща — *прим. перекладача*).

³ Peteński J. Halič w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych / J. Peteński. — Kraków, 1914; тут огляд старшої літератури предмета. Варто критичніше поставитися до запропонованих поглядів про творче походження галицького мистецтва.

XIV ст. Теза, що храм від початку був католицьким костелом, отримала багато прихильників: її підтримав, між іншим, Юліан Захаревич (1883) та Владислав Абрагам (1904). На думку Йосифа Пеленського, автора єдиної монографії про церкву Святого Пантелеймона (1914)⁴, це була замкова церква, яку близько 1200 р. побудувала місцева будівельна група, а романські особливості архітектури походять з Південної Німеччини. Й. Пеленський також відчитав численні написи, видряпані на зовнішніх стінах церкви. Серед них найстарший, на його думку, міститься на південній стіні та згадує ім'я князя Мстислава Мстиславовича (Удатного), що правив галицьким князівством у 1219—1228 рр., із короткою перервою близько 1220/1221 р.

План купольної, триапсидної, чотиристовпної церкви, який прочитав Й. Пеленський, з корпусом у формі хреста, вписаного у квадрат, та романський, але не німецький, тільки малопольсько-угорський родовід скульптурного оздоблення обох порталів приймається і в найсучаснішій літературі (іл. 2). Тільки Іван Могитич запропонував невелике уточнення (іл. 5) щодо дискусійного, як здається, ранньоготичного походження. В реконструкції системи підпор замість звичних для Русі хрестоподібних стовпів він додав скісні стовпи, а також скоси при пілястрах і стінах у місці стику апсид. Також він вмістив у тих скосах невеликі колони, що підтримували підкупольні арки, а при пілястрах переходили в ребра хрестоподібних склепін⁵. «Готична» теза викликає істотні сумніви з огляду на значні зміни, здійснені під час перебудови XVI ст. Втім навіть скісна форма стовпів та пілястрів, помітна внизу, відрізняє церкву Святого

⁴ Ibidem. — S. 68—69 і 193—194, fig. 5—7. Варто додати його влучне спостереження, що вказує на значне інтелектуальне розуміння, а також естетичну чуйність: «Можна відразу зауважити, що нижня стародавня частина проявляє самобутні стилістичні ознаки, має чудове та єдине свого роду стилістичне творення, де в оригінальний спосіб поєдналися обидва напрямки середньовічної культури — візантійський і романський стилі. Перший проявився в плані, другий у фасаді. [...] Впадає у вічі, що прекрасна пам'ятка не має своєї верхньої частини, що замість неї завдяки реставрації була обдарована іншою надбудовою, а та поміняла до невпізнання його первинний візантійський характер, при тому свої суперечливим стилем значно його обрізала», Ibidem. — S. 7.

⁵ Могытыч И. Р. Результаты исследования церкви Пантелеймона близ Галича / И. Могытыч // Краткие сообщения Института археологии АН СССР (далі — КСИА). — М., 1982. — Вып. 1726. — С. 65—70.

Пантелеймона від ранніх галицьких будівель. Натомість практично нічого не відомо про оздоблення храму, не враховуючи лаконічні повідомлення Павла Раппопорта про віднайдення решток фресок⁶.

Львівські й галицькі церкви другої половини XIII та XIV сторіч

Важливою з аналізованих храмів після монгольської доби є церква Різдва Христового в Галичі (іл. 5), датована колись другою половиною XIV — початком XV ст. (Й. Пеленський), натомість в останній час межею XIII—XIV ст. Храм вперше фіксується в документах в середині XVI ст.⁷ Тезу Антонія Петрушевича та Ізидора Шараневича, наче церква виконувала функцію катедри до часу встановлення латинського єпископства у середині XIV ст. відкинув Й. Пеленський⁸, однак до життя її повернув Олег Іоаннісян. Первинна будівля — це класичний тип чотиристовпної, триапсидної церкви з куполом, однак до двох західних стовпів добудовано стіни, що відділяли бічні нави. Тут також не зберігся первинний розпис. Відомо, що на початку XIX ст. всередині храму не було зображень. Це занотував священик Корнель Левицький, який, будучи настоятелем церкви (від 1818 р.), контролював консерваторську роботу, що здійснювалася 1825 р.⁹

Творче походження галицько-волинського мистецтва: між традиціями візантійсько-руською і романською

Із переліку галицьких храмів сліди фресок знайдено в межах трьох церков XII ст.: Святого Івана в Перемишлі, соборі Успіння Богородиці і церкві Спаса в Галичі. Фрагменти з галицького собору Успіння Богородиці дають багату палітру барв та відтінків: білий, жовтий, синій, рожевий і червоний, коричневий, що переходить часом у чорний¹⁰. Також підтверджено їхню (кольорових віконних шибок. — *Прим. перекл.*)

⁶ Раппопорт П. К вопросу о сложении галицкой архитектурной школы / П. Раппопорт // Славяне и Русь. — М., 1982. — С. 110.

⁷ Peleński J. Op. cit. — S. 101. Автор цитує статут шведського цеху, який 1550 р. видав магістрат, де згадано «*Ecclesia Parochialis Halicensis*», яку він ототожнив з цією церквою. Чітка згадка про церкву Різдва Христового в Галичі походить із статуту 1593 р., який затвердив король Сигізмунд III. Ibidem. — S. 102.

⁸ Ibid. — S. 91–103

⁹ Ibid. — S. 93, 101. Історик цитує фрагмент з листів о. Левицького до о. Петрушевича, опублікованих 1898 р.

¹⁰ Пор.: Раппопорт П. Указ. соч. — С. 108.

наявність в церквах XIII ст. у Володимирі-Волинському та Галичі. Про розписи церкви Святого Пантелеймона згадує тільки П. Раппопорт: «В розвалі знайдено фрагменти штукатурки зі слідами фресок»¹¹. Ці знахідки ніколи не публікувалися, а перш ніж буде здійснено їхній детальний аналіз і датування, слід подбати про їхню консервацію та низку ретельних реставраційних робіт¹².

*Переклад з польської Сергія Дубчака
(Івано-Франківськ, Україна)*

Smorąg-Różycka M. Sztuka cerkiew na Rusi Halicko-Wołyńskiej. Artystyczna symfonia tradycji bizantyńsko-ruskiej i romańskiej / M. Smorąg-Różycka // Sztuka kresów wschodnich / [pod red. A. Bettleja i P. Krasnego]. — Kraków : Instytut historii sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1999. — T. 4. — S. 7–32.

*Małgorzata Smorąg-Różycka
(Kraków, Poland)*

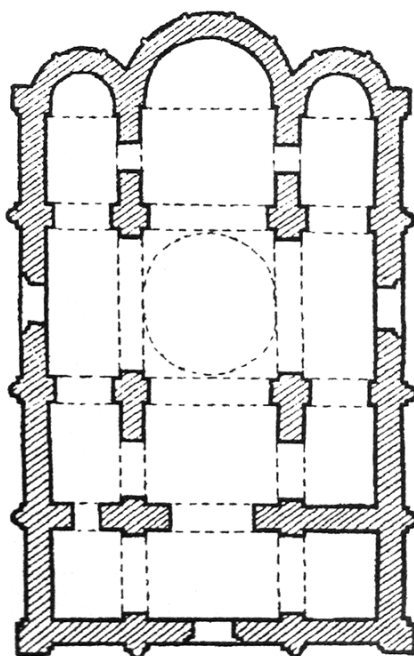
Church Galician-Volhynian Rus'. The artistic symphony of the Byzantine-Rus and Romanesque tradition, (excerpts from the author's article)

The fragment of the author's article concerns aspects of the church art of Galician. The researcher advocates a view of the harmonious combination of the Byzantine-Rus and Romanesque styles in it, which became possible due to the comprehensive external influences on local architectural traditions. The author analyzed in detail the following Galician temples: the Assumption Cathedral and the Church of the Savior of the 12th century, the Church of St. Panteleimon of the end of the 12th century and the church of the Nativity of the 14th century. The author remarks the partial conservation of frescoes, occasionally irretrievably lost, on the examples of other monuments of sacred architecture.

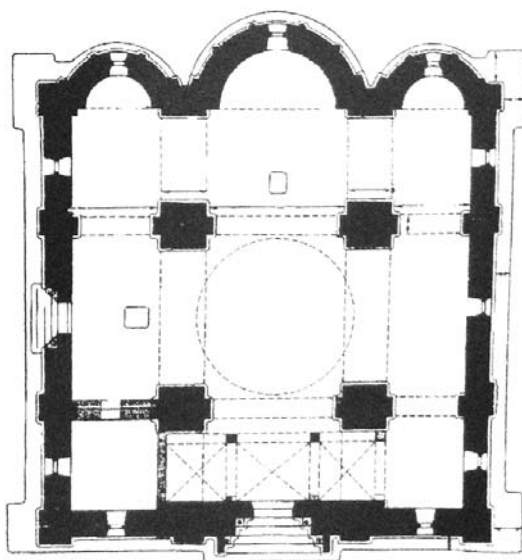
Key words: *Halych, church, fresco, architecture, Byzantine-Rus tradition, Romanesque style.*

¹¹ Пор. Там же. — С. 110. Однак достовірність цієї інформації перевірити не вдалося.

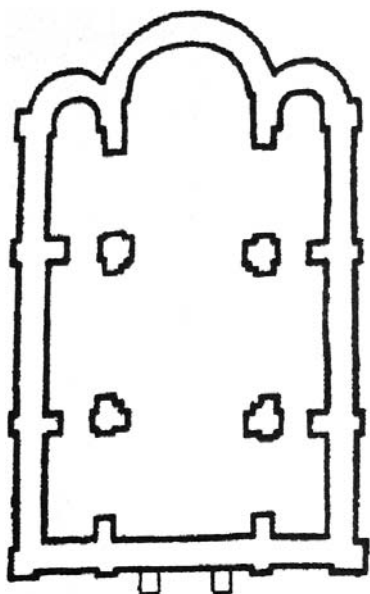
¹² Варто в цьому місці відзначити, що значними зусиллями консерваторів вдалося скласти з дрібних частинок значні фрагменти смоленських фресок кінця XII — початку XIII та новгородських кінця XIV ст.

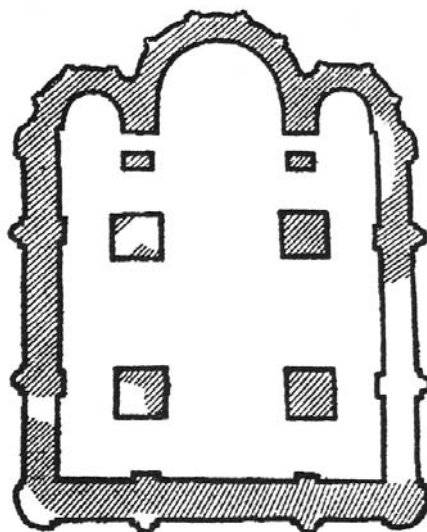
Володимир-Волинський, собор Успіння Богородиці (Успенський) до 1160 р.

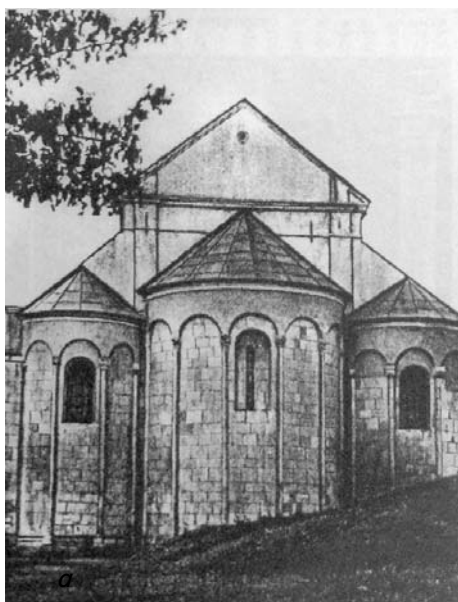
Галич. Церква Святого Пантелеймона після 1200 р. (за Й. Пеленським)

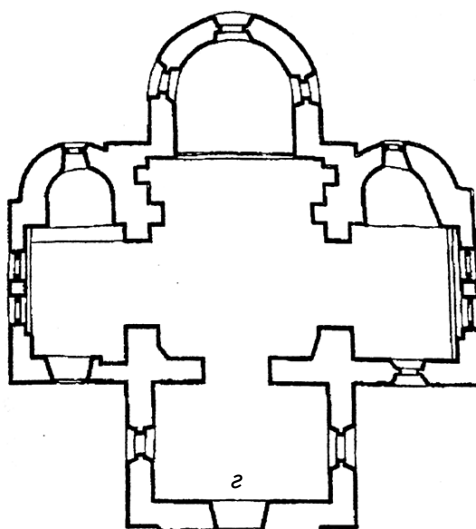
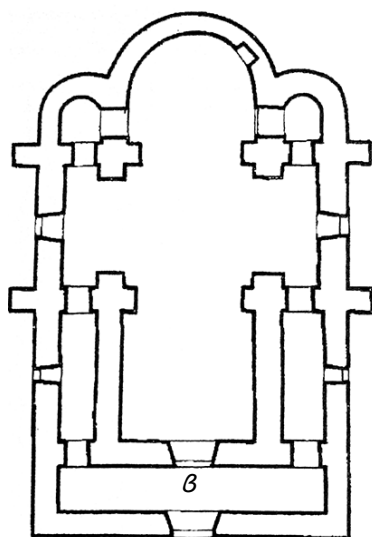
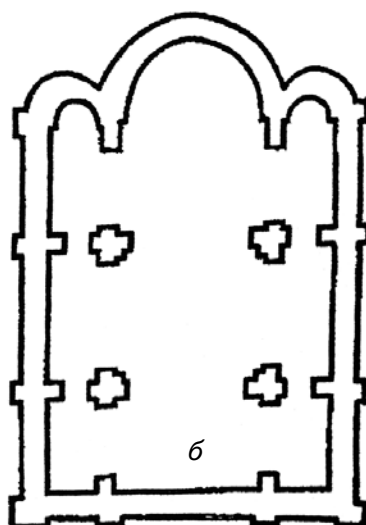
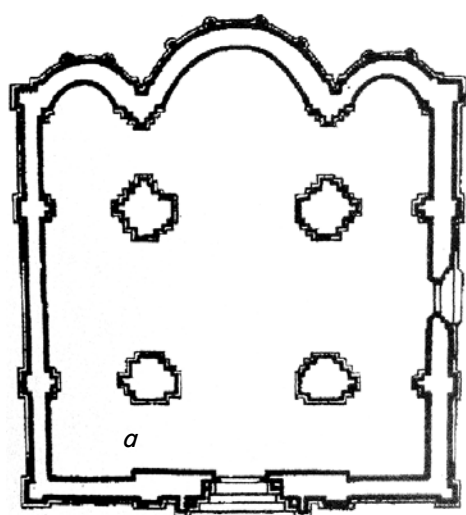
*Василів. Церква бл. 1230 р.
За П. Раппопортом*

*Володимир-Волинський.
Церква початку XIII ст.
За П. Раппопортом*

Галич. Церква Святого Пантелеймона: а) апсиди; б) західний фасад

Порівняння церков XIII ст. За О. Іоннісяном:
 а) Святого Пантелеймона в Галичі
 (варіант з дефектною формою підкупольних стовпів);
 б) у Василеві; в) Різдва у Галичі; г) Святого Миколая у Львові

а

б

Галич: а) церква Св. Пантелеймона; б) західний портал (фрагмент)

Xроніка

ФІЛАТЕЛІСТИЧНІ ПОДАРУНКИ ГАЛИЧУ — З НАГОДИ ДНЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ ТА 650-РІЧЧЯ З ЧАСУ НАДАННЯ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА

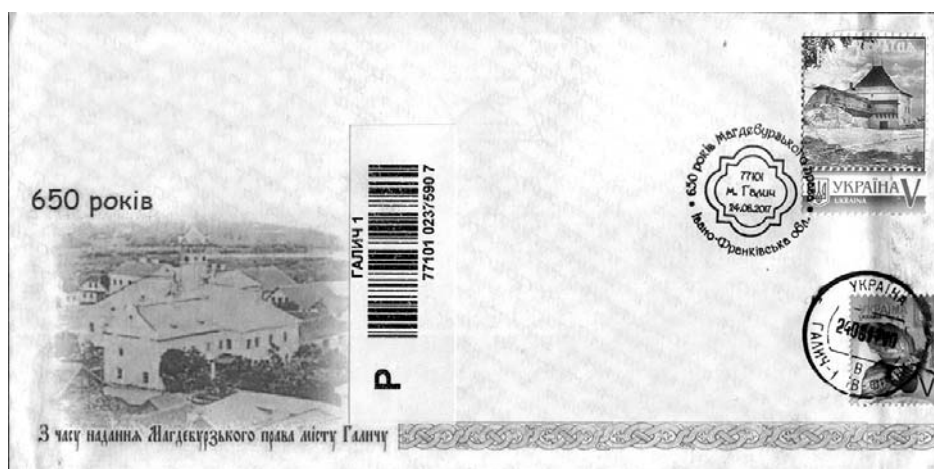
24 серпня 2017 р. в залі засідань Галицької міської ради відбулося спецпогашення конверта і марки, присвячених 650-річчю надання Галичу магдебурзького права. Організаторами заходу стали Галицька міська рада, центр поштового зв'язку № 6 Івано-Франківської філії ПАТ «Укрпошта» та Національний заповідник «*Давній Галич*».

Міський голова Галича Орест Трачик привітав присутніх з Днем Незалежності і важливою датою в історії місцевого самоврядування — наданням містові магдебурзького права, завдяки чому давня столиця краю перебувала в когорті європейських міст, що визначали своє управління за характерними нормами самоврядування.

Спецпогашення здійснили представники місцевої влади — міський голова Галича Орест Трачик, голова районної ради Павло Андрусяк і начальник центру поштового зв'язку Іван Білик, гості з міста-побратима Радеберга (земля Саксонія, Федеративна Республіка Німеччини).

В урочистості спецпогашення взяли участь представники органів державної влади та місцевого самоврядування, громадськість, депутатський корпус і колекціонери. Згодом в центрі поштового зв'язку міста Галича здійснювалося погашення конвертів для філателістів.

На поштовому конверті (формат 110x220) зображено будинок магістрату (ратушу) м. Галича. Ця будівля не збереглася, оскільки згоріла, коли російські війська 1916 р. обстріляли місто, і згодом її 1922 р. розібрала польська влада. Напис на конверті засвідчує подію «*650 років з часу надання магдебурзького права місту Галичу*». Конверт стилізовано давньоруським виттям. Ідея й дизайн конверта — Ярослава Поташника (Національний заповідник «*Давній Галич*»).

Поштовий конверт (формат 114x162) подає зображення печатки князя Владислава Опольського та гравюру авторства львівського професора Бальтазара Гакета (1794 р.) з краєвидом міста Галича (північний бік). Напис ідентичний першому конвертові — «650 років з часу надання

магдебурзького права місту Галичу». Також на конверті розміщено герб міста Галича — чорну галку в полі щита. Художник зображення — Геннадій Задніпрняний. Конверт видано накладом 600 000 примірників.

Спеціальна поштова марка зображує Шляхетську вежу Галицького замку (з бічною галереєю до каплиці Св. Катерини). Марка кольорова, з написами «*Україна*» українською та англійською мовами і гербом України.

Спеціальний штемпель виконано у вигляді фортечних бастіонів з текстом всередині «*77101 м. Галич 24.08.2017*» та написом по колу «*650 років магдебурзького права. Івано-Франківська обл.*».

Отже, з нагоди ювілею Галич отримав два нові поштові конверти, спеціальну марку та штемпель.

Ця філателістична продукція стала гарним подарунком як самому містові, так і його мешканцям та колекціонерам. Згадані новинки сприятимуть туристично-краєзнавчій популяризації міста.

«МІЖВОЄННИЙ ГАЛИЧ: 1919—1939 рр.» — КАЛЕНДАР НА 2018 р.

Національний заповідник «*Давній Галич*» підготував календар на 2018 рік, який називається «*Міжвоєнний Галич: 1919—1939 рр. Давня поштівка із збірки А. Чемеринського, присвяченої 1120-річчю з часу згадки Галича в найдавнішій угорській хроніці XII ст. “Діяння угрів”*».

Календар формату А3 за дизайном Ярослава Поташника видало на крейдованому папері приватне підприємство «*Галицька друкарня плюс*» за фінансової підтримки Галицької міської ради.

Період, який охоплює календар, був нелегким в історії Галича. Місто було суттєво зруйновано під час Першої світової, українсько-польської та радянсько-польської воєн, що тривали з перервами впродовж 1914—1921 рр. Згідно з урядовим розпорядження міністерства громадських робіт Польщі від 17 травня 1920 р. Галич віднесли до категорії «знищених під час війни» міст. Потребою часу було відновлення міської інфраструктури і поліпшення добробуту мешканців. Поступово життя налагоджувалося: було відновлено залізничний вузол, введено в експлуатацію міську електростанцію, постав ряд нових промислових підприємств, нова школа, поступово відновлювалися пам'ятки культурної спадщини. Розвивалося культурно-товариське життя міста, функціонували польські, українські, єврейські та караїмські товариства, хоча при цьому багатокультурну політику Австро-Угорської монархії замінило домінування польського державного шовінізму Другої Речі Посполитої.

В 30-ті рр. XX ст. Галич став одним з центрів туристичного каякарства на Дністрі. В той час існувало багато різноманітних проєктів, як: відновлення річкового судноплавства, відкриття українського університету в місті та ін. Проте місто вкотре потрапило у кривавий вир Другої світової війни...

При підготовці календаря використано філокартичні листівки Галича 20—30-х рр. XX ст., які видавали як польські, так і українські видавництва.

2018

1120 років з часу першої згадки про Галич у «Діянних угрів»

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИКО-ДАВНІЙ ГАЛИЧ

Знаходження, дослідження,
збереження, популяризація
та використання культурної
спадщини давнього Галича;
пам'ятки історії, археології,
архитектури;
музейно-туристичне
обслуговування.

Контакти:
вул. І.Франка, 3, м. Галич
Івано-Франківська обл. 77100
Тел: +380 3431 21 663
Факс: +380 3431 21 458
E-mail: davnyhalych@meta.ua
<http://www.davnyhalych.com.ua>

ГАЛИЧ МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ - 1919 - 1939

Давня
поштівка
із збірки
Андрія
Чемеринського

Принцип співробітництва
«Галицька Дружина»

Їх тиражували Товариство сучасного мистецтва (м. Перемишль), друкарня «Мистецтво» (м. Львів, коштом С. Ланґера з Галича), повітова крамниця «Рідна школа» (м. Галич), К. Величко (м. Станиславів) і ряд неідентифікованих друкарень (Br., B.). Розмір тогочасних, переважно одноколірних за незначним винятком, листівок — 9—14 см.

На них зображено види основних об'єктів міста 20—30-х рр. минулого сторіччя: церкви Різдва Христового та Святого Миколая, парафіяльного костелу Успіння Найсвятішої Діви Марії, Галицького замку, Ринку, вулиці Судової (тепер частково вулиці Є. Коновальця, площі Волі і Т. Шевченка), металевого мосту й каякарської станції на Дністрі, загальні краєвиди міста.

Окрім філокартичних листівок, календар ілюстровано елементами філателії та сфрагістики. Це поштові марки зі штемпелями державної пошти Галича, печатки урядових органів і приватних осіб, зокрема печатка нотаріуса в Галичі Лева Гузара, печатки міського суду, гіпотечного уряду повітового суду, податкового уряду, загальної школи III ступеня ім. маршалка Юзефа Пілсудського та ін.

Актуальне видання — підсумок «трилогії», основна мета якої відобразити історію найзначніших пам'яток міста для знайомства з ними як галичан, так і всіх, кому цікаве минуле Галича. Попередніми роками видання виходило під такими тематичними назвами «Галич у давній гравюрі» (2016), «Цісарсько-королівський Галич» (2017).

КАРТА ПАМ'ЯТОК ГАЛИЧА (2018 рік)

Президент України та Кабінет Міністрів України озвучили ідею проголошення 2018 року Роком охорони культурної спадщини. Повсякденно працюючи в цьому напрямку, наукові співробітники Національного заповідника «*Давній Галич*» створили «*Карту пам'яток Галича*». Цей задум присвячено об'єктам культурної спадщини міста Галича (в сучасних адміністративних межах) — для їхньої популяризації. На сьогодні це перша спроба за допомогою графічної мапи надати публічності комплексові об'єктів культурної спадщини міста в історико-туристичному напрямку (досі це робилося або в інших територіальних межах, або за іншою спеціалізацією).

Підготував матеріал молодший науковий співробітник відділу охорони культурної спадщини НЗ «*Давній Галич*» Володимир Козелківський, узагальнивши доступний текстовий і графічний матеріал.

До створення мапи залучали програми *Archi CAD* та *Photo Filtre Studio X*. Мапа складається з двох частин: графічної і легенди (текстового матеріалу). Графічна частина містить детальний план Галича з позначеними пам'ятками, текстова — експлікацію до нього. На мапі зазначено об'єкти культурної спадщини різних історичних епох, починаючи від пам'ятки археології — стоянки Галич I (палеоліт) і закінчуючи меморіальним горельєфом князеві Ярославів Осмомислу (2017 р.). Загалом мапа містить 78 пам'яток (оновлені дані станом на січень 2018 р.). Всі об'єкти згруповано за такими напрямками: пам'ятки археології (2), пам'ятки архітектури та містобудування (43), пам'ятки мистецтва (12) і пам'ятки історії (21). Мапу виконано у спокійних пастельних тонах. Кожен напрямок пам'яток виділено відповідно обраним кольором.

«*Карта пам'яток Галича*» — графічно-текстовий путівник, який ознайомить мешканців міста і туристів із найвизначнішими місцями історичної спадщини Галича, які досі, на жаль, були маловідомими.

IN MEMORIAM

Ярослав Поташник. Активна, творча людина, ініціатор багатьох добрих справ.

Народився 2 серпня 1959 р. в м. Караганді (Казахстан), де перебувала його депортована родина. 1987 р. закінчив Київський державний інститут культури імені Олександра Корнійчука за фахом «*Режисура*». Працював викладачем Калуського культурно-освітнього училища, завідувачем відділу культури Калуського міськвиконкому, директором науково-методичного центру культури Прикарпаття, заступником директора Івано-Франківського обласного музично-драматичного театру імені Івана Франка, начальником відділу з питань внутрішньої політики апарату Галицької райдержадміністрації.

Кабінетну роботу пов'язував з журналістикою в редакціях Калуського телебачення, телерадіокомпанії «РА!» і газети «*Галицьке слово*». Член Спілки театральних діячів. У творчому доробку — десятки театральних ролей, телевізійні та радіопрограми, публіцистичні матеріали, історичні нариси, статті.

У Національному заповіднику «*Давній Галич*» працював з січня 2012 р. завідувачем Музею караїмської історії і культури, провідним редактором інформаційно-видавничого відділу. З липня 2014 р. — завідувач науково-освітнього відділу. Очолюючи відділ, Ярослав Миколайович організовував мистецькі виставки і презентації нових видань, творчі зустрічі й читання на історичну тематику та багато інших заходів. Завдяки йому галичани і гості міста познайомилися з творчістю десятків художників та народних майстрів.

Куратор музейного напрямку заповідника, автор експозицій Музею караїмської історії (також організовував міжнародну наукову конференцію на караїмську проблематику), Музею історії Галича, Галичиної могили.

Докладав зусиль у пам'яткоохоронній галузі — за його ініціативи встановлено пам'ятні таблиці на ряді пам'яток місцевого та національного

значення; відкрито для огляду давні контрфорси церкви Різдва Христового; відновлено пам'ятну таблицю на колоні на честь відкриття мосту на Дністрі і в подяку намісникові Галичини гр. А. Голуховському.

Ініціатор видання унікальних філокартично-сфрагістичних календарів *«Галич у давній гравюрі»* (2016), *«Цісарсько-королівський Галич у давній листівці»* (2017), *«Міжвоєнний Галич: 1919–1939»*; співавтор краєзнавчих досліджень — книжок *«Медуха»* і *«Літопис Галицького району»*, розвідок з історії спортивного руху, досліджень, присвячених воїнам-афганцям та ін. Популяризатор заходів установи в місцевих ЗМІ.

Розробник проекту облаштування терену поруч з Галицьким замком, автор кількох пам'ятних конвертів. Працював над підготовкою нових пішохідних туристичних маршрутів.

Організатор ряду фестивалів — *«Галицька брама»*, *«Сальви лицарської звитяги»*, Першого всеукраїнського фестивалю *«Давній Галич збирає друзів: варто побачити, де живе пам'ять»*.

Ярослав Поташник мав багато планів і задумів, але, на жаль, 18 лютого 2018 р. раптово перестало битися його серце. Похований на цвинтарі в с. Залукві.

Вічна пам'ять!

Андрій Чемеринський (Галич, Україна)

АВТОРИ

Войтович Леонтій — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Середніх віків і візантиністики історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (Україна). Наукові інтереси — військова історія доби Середньовіччя, генеалогія руських князів та європейських володарів, історична біографістика.

Головко Олександр — доктор історичних наук, професор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (Україна). Наукові зацікавлення — закономірності державного і політичного розвитку середньовічного суспільства, міжнародні відносини та етнополітичні процеси в добу Середньовіччя, ідеологія середньовічного світу.

Голембівська-Тобіаш Анета — доктор археології філософського факультету Західночеського університету (Пльзень, Чехія). Сфера наукових зацікавлень — історія і археологія номадів, зокрема половців, мистецтво кам'яних стел Північного Кавказу.

Іоаннісян Олег — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник сектору архітектурної археології Державного Ермітажу (Санкт-Петербург, Росія). Сфера наукових інтересів — архітектурна археологія, історія, реставрація і охорона пам'яток давньоруського зодчества.

Капраль Мирон — доктор історичних наук, керівник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського Національної Академії наук України, професор Львівського національного університету імені Івана Франка (Україна). Сфера наукових зацікавлень — історіографія і джерелознавство ранньомодерного періоду, демографія та соціотопографія, релігійні й національні громади, історія ремесла, соціальна історія ранньомодерного суспільства, українська історіографія ХХ ст.

Козелківський Володимир — молодший науковий співробітник відділу охорони культурної спадщини Національного заповідника «Давній Галич». Наукові інтереси — церковна архітектура Галича і Галицької землі XII—XX ст.

Могитич Іван (1933–2006) — кандидат історичних наук, народний архітектор України, директор інституту «Укрзахідпроектреставрація» (Львів, Україна) (до 2005 р.). Сфера наукових інтересів — високогірне будівництво Гуцульщини, пам'ятки етнографії, історії та культури Західної України, насамперед дерев'яні церкви.

Могитич Роман — кандидат архітектури, доцент кафедри реставрації та реконструкції архітектурних комплексів Національного університету «Львівська політехніка» (Львів, Україна). Сфера наукових зацікавлень — історія архітектури і урбаністики Галичини.

Нагірний Віталій — доктор історії (кандидат історичних наук), ад'юнкт (доцент) кафедри історії Східної Європи Інституту історії Ягелонського

університету (Краків, Польща). Сфера наукових інтересів — історія Галицького князівства (XI—XII ст.), Галицької і Волинської земель у XIII ст., історія фортифікацій, замки над Дністром.

Раппопорт Павло (1913—1988) — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Ленінградського відділення Інституту археології Академії наук СРСР (сьогодні — ІІМК РАН, Санкт-Петербург, Росія), викладач Ленінградського інституту живопису, скульптури та архітектури імені Іллі Рєпіна (тепер — Санкт-Петербурзький державний академічний інститут живопису, скульптури та архітектури імені Іллі Рєпіна, Санкт-Петербург, Росія). Наукові зацікавлення — проблеми історії і археології монументальної архітектури та оборонного зодчества Київської Русі, Галицько-Волинського князівства та Великого князівства Московського.

Сморонг-Ружицька Малгожата — доктор габілітований, професор Інституту мистецтв Ягелонського університету (Краків, Польща). Наукові інтереси — візантійське і руське мистецтво, Кодекс Гертруди.

Стасюк Андрій — кандидат історичних наук, науковий співробітник науково-освітнього відділу Національного заповідника «*Давній Галич*», фахівець Центру медієвістичних студій кафедри всесвітньої історії факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*» (Івано-Франківськ, Україна). Сфера наукових інтересів — діяльність ордену францисканців на Русі в XIII—XV ст., середньовічна історія Галича.

Томенчук Богдан — кандидат історичних наук, доцент, виконував обов'язків завідувача кафедри етнології і археології факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*» (Івано-Франківськ, Україна). Вивчає городища, фортифікації та сакральні пам'ятки Галича і Галицької землі.

Федунків Зеновій — кандидат історичних наук, член Національної Спілки краєзнавців України, керівник науково-редакційного відділу «*Звід пам'яток історії та культури України. Івано-Франківська область*» (Івано-Франківськ, Україна). Досліджує історію фортифікацій Галича та Галицької землі XIV—XVIII ст.

Христан Назарій — аспірант кафедри історії України факультету історії, політології і міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (Україна). Цікавиться феноменом історичної пам'яті епохи короля Данила, княжої доби.

Чемеринський Андрій — магістр історії, старший науковий співробітник відділу охорони культурної спадщини Національного заповідника «*Давній Галич*» (Галич, Україна). Вивчає історію Галича часів Австрійської імперії та Австро-Угорщини 1772—1918 рр.

ІНФОРМАЦІЙНА СТОРІНКА

Центр медієвістичних студій, кафедра всесвітньої історії факультету історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*» і видавництво Лілея НВ (місто Івано-Франківськ) приймають матеріали до четвертого випуску збірника наукових праць.

Наукові статті повинні мати такі обов'язкові елементи:

- 1) загальне поставлення проблеми, її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями;
- 2) аналіз найновіших досліджень і публікацій, на які спирається автор;
- 3) формулювання мети статті (поставлення завдань);
- 4) виділення найважливіших не розв'язаних раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття;
- 5) виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- 6) висновки з цього дослідження і перспективи дальшого розвитку в цьому напрямі.

Матеріали слід надсилати до **1 січня 2019 р.** за адресами: myrkomyrko79@gmail.com (**Мирослав Волощук**), aveandriy1987@gmail.com (**Андрій Стасюк**) та lileyanv@gmail.com (**Василь Іваночко**) або ж подати на диску разом з одним видрукованим примірником статті (міжрядковий інтервал — 1,5; поля: ліве — 30 мм, верхнє, нижнє та праве — 20 мм, шрифт Times New Roman, кегль 14) обсягом 12–15 сторінок. Мова публікації — українська. Поклики слід здійснювати в автоматичному режимі за порядком появи, а їхній список подавати в кінці тексту згідно з вимогами ДАК України.

Наприклад:

У тексті: Серед найвагоміших робіт — монографія російського вченого А. Насонова, який, завдяки ретельному вивченню літописання, на наш погляд, цілком аргументовано довів, що саме поняття «Русь» чи «Русская земля» на захід від Києва поширювалося не далі меж верхніх течій Горині та Збруча¹.

У списку літератури:

¹ Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства: историко-географическое исследование. Монголы и Русь: история татарской политики на Руси / А. Насонов. — Санкт-Петербург: Алетея, 2002. — С. 28.

Статті для публікації потрібно подавати з анотаціями (по 5–7 речень кожна) та ключовими словами українською і англійською мовами (5–12). Також слід вказати УДК статті.

Матеріали публікації надсилати **за адресою:**
*Центр медієвістичних студій, кафедра всесвітньої історії
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, Україна, 76025
Контактні телефони: +30506651069, +30981204650, +30966090922*

ГАЛИЧ

Випуск 3

Збірник наукових праць

Переклади та філологічна редакція

Мирослав Волощук (Івано-Франківськ, Україна),
Сергій Дубчак (Івано-Франківськ, Україна),
Ірина Тимар (Івано-Франківськ, Україна),
Андрій Носенко (Івано-Франківськ, Україна),
Остап Кардаш (Івано-Франківськ, Україна),
Михайло Климович (Івано-Франківськ, Україна),
Галина Пославська (Івано-Франківськ, Україна)

СТОРІНКИ ЗБІРНИКА ВІДКРИТІ ДЛЯ ДИСКУСІЙНИХ МАТЕРІАЛІВ,
А ТОМУ ЇХ ЗМІСТ НЕ ОБОВ'ЯЗКОВО ВІДОБРАЖАЄ ПОГЛЯДИ
КОЛЕКТИВУ РЕДАКЦІЙНОГО КОМІТЕТУ

За редакції *Ярослава Довгана*
Переклад англійською *Лесі Матіїв*
Верстка *Стефанії Шеремети*
Коректура *Лідії Левицької*

Підписано до друку 27.09.2018 р. Формат 70х100/32.
Гарнітура «TextBook».

Видавництво «Лілея-НВ»

А/С 250, вул. Незалежності, 18/2, м. Івано-Франківськ, 76018
e-mail: lileyanv@gmail.com
Свідоцтво ІФ №8 від 28.12.2000 р.